

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1**

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2025

**Черкаси – 2025
Cherkasy – 2025**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

**Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409
видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».**

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 24.04.2025 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., доц. К. В. Івангородський

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. А. П. Іржавська

Відповідальний секретар:

к. і. н., доц. В. О. Кіреєва

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. В. Ф. Боєчко; к. і. н., доц. Г. М. Голиш; к. і. н. О. М. Донік; д. і. н., проф. Н. І. Земзюліна; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва; д. і. н., проф. С. В. Корновенко; д. і. н., проф. С. В. Кульчицький; к. і. н., доц. Л. Г. Лисиця; д. і. н., проф. В. В. Масненко; к. і. н., проф. В. М. Мельниченко; д. і. н., проф. А. Г. Морозов; д. і. н., проф. С. С. Падалка; д. і. н., проф. О. Г. Перехрест; д. і. н., проф. Ю. П. Присяжнюк; к. політ. н., доц. М. І. Ратніков; д. і. н., проф. З. В. Священко; д-р габілітований, проф. Павел Сержента (Польща); д. і. н., проф. Л. І. Синявська; д. і. н., проф. Є. Г. Сінкевич; д-р габілітований, проф. Анджей Стемпнік (Польща); к. і. н., доц. Р. П. Сухацький; д. і. н., проф. І. А. Фареній; д. і. н., проф. А. Ю. Чабан; д. і. н., проф. М. Шмигель (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series "Historical Sciences" is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 3 of April 24, 2025).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 938-17-76
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Теорія, методологія, дидактика

Кретов Павло, Кретова Олена	
Метаісторичні контексти історичних наративу та дискурсу	8
Калініченко Богдан	
Інформаційне протиборство: ретроспективний аналіз світової історії	14
Тельвак Віталій	
Освіта як чинник повоєнного відновлення: польський досвід.	19
Присяжнюк Юрій	
Історична дидактика в профільній школі: характерні особливості трансформації	26

Історіографія

Беднарчук Юрій	
Київська Русь за правління синів Ярослава Мудрого в оцінках польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст.	32
Чінена Ольга	
Євреї в «Трудах Подільського єпархіального історико-статистичного комітету» під редакцією Юхима Сіцінського	41
Янишин Богдан	
На захисті українських інтересів: публіцистика Івана Крип'якевича в роки Першої світової війни	46
Терещенко Тетяна	
Українська історіографія новітньої історії країн Азії другої половини XX – початку XXI ст.	53
Sabinskyi Mykhailo, Bila Svitlana, Vldyga Olga	
Hrushevsky the Historian in the discussions of Diaspora Intellectuals of the 1970s and 1980s	61
Дутко Любомир	
Науково-організаційна праця Михайла Грушевського на терені ВУАН: огляд сучасної історіографії	68
Івангородський Костянтин	
Етнологічна складова методології Михайла Грушевського: сучасна історіографічна рефлексія	76

Історія України**Чабан Ярослав**

- Роль макроекономічного середовища у формуванні робітничого стану
Єлисаветграда (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) 85

Малиновський Борис

- Південна Україна часів Української Народної Республіки і Гетьманату
Павла Скоропадського: свідчення представників Центральних держав 91

Фесенко Андрій, Луковенко Ілля

- Православні громади Донеччини в умовах радянського режиму
в 1920–80-х рр.: еволюція механізмів легалізації та обмеження діяльності 101

Докашенко Віктор

- Професійні спілки в антирелігійній кампанії «відлиги» (на матеріалах
Української РСР) 109

Всесвітня історія**Тарасов Андрій**

- Географія розміщення військовополонених-українців австро-угорської армії
на території Російської імперії (1917–1918 рр.) 121

Вовканич Іван, Шніцер Ігор

- Проблеми розвитку словацької економіки в третій Чехословацькій республіці
(1945–1948 рр.) 127

Mirzazade Aydin

- Implementation of Energy and Communication Projects in the South Caucasus in
the Context of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh Conflict (1993–2013) 134

Меміш Оксана

- Ефективність проєкту Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi):
вплив на соціально-економічну трансформацію південно-східного регіону Туреччини . . 142

Гальченко Світлана, Касян Андрій

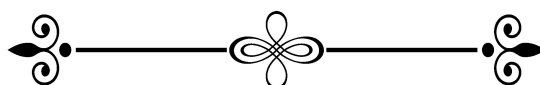
- Середньовічні вітражі Собору Паризької Богоматері 148

Мартинчук Роман

- Позиція Польщі і поляків щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі
в 2014–2021 рр. 157

Irzavska Anzhela, Zemzyulina Natalia

- Key directions of integration interaction between Ukraine and the European Union 166

CONTENTS

Theory, methodology, didactics

Kretov Pavlo, Kretova Olena	
Metahistorical contexts of historical narrative and discourse	8
Kalinichenko Bohdan	
Information conflict: a retrospective analysis of World History	14
Telvak Vitalii	
Education as a factor of post-war reconstruction: Polish experience	19
Prysiazhniuk Yuriy	
Historical didactics in specialized schools: features of transformation	26

Historiography

Bednarchuk Iurii	
Kyivan Rus during the rule of the sons of Yaroslav the Wise in the assessments of Polish historians of the end of the 19th – first third of the 20th century	32
Chinena Olha	
Jews in the “Works of the Podolian diocesan historical and statistical Committee” edited by Yukhym Sitsinsky	41
Yanyshyn Bogdan	
In defense of Ukrainian interests: Ivan Krypiakevych’s publicistic work during the years of World War I.	46
Tereshchenko Tetiana	
Ukrainian historiography of the Modern History of Asian Countries in the second half of the 20th – early 21st century	53
Sabinskyi Mykhailo, Bila Svitlana, Vladysa Olga	
Hrushevsky the Historian in the discussions of Diaspora Intellectuals of the 1970s and 1980s . .	61
Dutko Liubomyr	
Mykhailo Hrushevsky’s scientific and organizational work within the All-Ukrainian Academy of Sciences (AUAS): a review of modern historiography	68
Ivangorodsky Kostiantyn	
The ethnological component of Mykhailo Hrushevsky’s methodology: contemporary historiographic reflection	76

History of Ukraine

Chaban Yaroslav

The role of the macroeconomic environment in the formation of the industrial workers of Yelysavetgrad (1860s – early 20th century) 85

Malynovsky Borys

Southern Ukraine under the times of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanat of Pavlo Skoropadsky: testimony of the representatives of the Central States 91

Fesenko Andrii, Lukovenko Illia

Orthodox communities of Donetsk region under the Soviet regime (1920s–1980s): the evolution of legalization and activity restriction mechanisms 101

Dokashenko Viktor

Trade Unions in the anti-religious campaign “Thaw” (based on the materials of the Ukrainian SSR) 109

World History

Tarasov Andrii

Geography of the placement of Ukrainian prisoners of war from the Austro-Hungarian army in the territory of the Russian Empire (1917–1918) 121

Vovkanych Ivan, Shnitser Ihor

The problems of the Slovak economic development in the Third Czechoslovak Republic (1945–1948) 127

Mirzazade Aydin

Implementation of Energy and Communication Projects in the South Caucasus in the Context of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh Conflict (1993–2013) 134

Memish Oksana

The effectiveness of the Southeast Anatolia Project (Güneydoğu Anadolu Project): impact on the socio-economic transformation of the Southeastern region of Turkey 142

Galchenko Svitlana, Kasyan Andriy

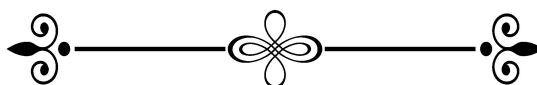
Medieval stained-glass windows of Notre Dame Cathedral 148

Martynchuk Roman

The stance of Poland and the Poles on the settlement of the armed conflict in Donbas in 2014–2021 157

Irzhavska Anzhela, Zemzyulina Natalia

Key directions of integration interaction between Ukraine and the European Union 166

ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДИДАКТИКА

УДК 141.7:930.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-8-13

Павло КРЕТОВ

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2593-3731>
e-mail: ataraksia@ukr.net

Олена КРЕТОВА

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури
та методики навчання Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3947-4479>
e-mail: ekretova@ukr.net

МЕТАІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВУ ТА ДИСКУРСУ

Анотація. Постановка віртуального виміру людської смислогенерації гранично зближує мовлення та дію, що зумовлює своєрідну інтерференцію властивостей дискурсу та наративу. Це відбувається насамперед у вимірі метаісторії як метатеоретичної підстави будь-яких наративів і дискурсивних практик. **Метою статті** є окреслення змісту кореляції між метаісторією як модусом історичного, соціокультурного і філософського знання та її онтологічним, гносеологічним і етичним виміром під кутом зору наративних і дискурсивних практик. **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні спроби структурування кореляції між концептами метаісторії, історичних дискурсу та наративу в межах парадигмально відмінних філософських підходів. **Оригінальність** дослідження полягає в обґрунтуванні онтологізуючого й трансгресуючого функціоналу метаісторії як фактору спротиву дегуманізації горизонту смислів сучасної людини. **Висновки.** Концепт метаісторії є релевантним як смислогенеративна модель для сучасної філософської картини світу й наукового образу реальності. Цей концепт не може тлумачитись виключно інструментально, оскільки як символічна конструкція і філософема може бути розглянутий як маркер онтологізації історичних дискурсу та наративу. Історичний дискурс є мінімальною формою дескрипції подієвості людського досвіду, а сукупність цих дискурсів формує наратив як суперадитивне ціле, тобто таку сукупність елементів, значення та смисл якої виходять за межі суми складників. Своєю чергою метаісторія окреслює не лише персоналістичний, екзистенційний вимір реєптації реальності та вербалізації досвіду в дискурсі й наративі, але і онтологічні межі, масштаб людської візії реальності, позначаючи таким чином людські трансгресії і трансцензус як здійснений засобами мови та розуміння вихід за межі досвіду, семіотичних кодів і когнітивних налаштувань.

Ключові слова: метаісторія, наратив, дискурс, концепт, соціальна комунікація, віртуальність.

Pavlo KRETOV

PhD of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Social and Political Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
 ORCID: <https://ocid.org/0000-0003-2593-3731>
 e-mail: ataraksia@ukr.net

Olena KRETOVA

PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Slavic Philology, Foreign Literature and Methodology, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
 ORCID: <https://ocid.org/0000-0002-3947-4479>
 e-mail: ekretova@ukr.net

METAHISTORICAL CONTEXTS OF HISTORICAL NARRATIVE AND DISCOURSE

Abstract. The emergence of the virtual dimension of human meaning generation brings speech and action extremely close together, which causes a kind of interference of the properties of discourse and narrative. This occurs primarily in the dimension of metahistory as a metatheoretical basis of any narratives and discursive practices. **The aim** of the article is to outline the content of the correlation between metahistory as a mode of historical, sociocultural and philosophical knowledge and its ontological, epistemological and ethical dimension from the point of view of narrative and discursive practices. **The scientific novelty** of the study lies in the attempt to structure the correlation between the concepts of metahistory, historical discourse and narrative within the framework of paradigmatically different philosophical approaches. **The originality** of the study lies in the substantiation of the ontologizing and transgressive functionality of metahistory as a factor of resistance to the dehumanization of the horizon of meanings of modern man. **Conclusions.** The concept of metahistory is relevant as a meaning-generating model for the modern philosophical picture of the world and the scientific image of reality. This concept cannot be interpreted exclusively instrumentally, since as a symbolic construction and philosopheme it can be considered as a marker of the ontologization of historical discourse and narrative. Historical discourse is a minimal form of description of the eventfulness of human experience, and the totality of these discourses forms a narrative as a superadditive whole, that is, a set of elements whose meaning and meaning go beyond the sum of the components. In turn, metahistory outlines not only the personalistic, existential dimension of the reception of reality and the verbalization of experience in discourse and narrative, but also the ontological boundaries, the scale of the human vision of reality, thus designating human transgression and transcendence as a way out of experience, semiotic codes and cognitive settings, carried out by means of language and understanding.

Keywords: metahistory, narrative, discourse, concept, social communication, virtuality.

Постановка проблеми. Сучасний стан соціогуманітарного знання важко надається до чіткого окреслення як дескрипції як через питому динаміку соціокультурного розвитку, пов'язану насамперед з упровадженням життєвих форм, притаманних п'ятому та шостому технологічним устроєм, цифровізацією модусів оперування інформацією, віртуалізацією масової культури, соціальної комунікації та медіапростору, так і через розмивання меж між традиційними підходами до нарративу й дискурсу – культурного, наукового, побутового як таких, що імпліцитно передбачають дистинкцію між дією, мотивом, поведінкою, реакцією та описом, деталізацією, концептуалізацією реальності. Маємо на увазі, що постання віртуального (Ж. Ланьє) виміру людської смислогенерації гранично зближує мовлення та дію (наприклад, концепція перформативного мовного акту), що зумовлює своєрідну інтерференцію властивостей дискурсу та нарративу. Це відбувається насамперед у вимірі метаісторії як метатеоретичної підстави будь-яких нарративів і дискурсивних практик. Цими міркуваннями обумовлена актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Назагал нарратив і дискурс у контексті метаісторії розглядається суто інструментально як специфічний формат експлікації екзистенційних і соціальних, культурних і політичних смислів у межах семіотичного коду мови та системи символічних рядів і структур смислогенерації. Така парадигмальна візія має передбачати реактуалізацію концептів дискурсу та нарративу саме під кутом метаісторії, яка, як видається, є чи не найефективнішим інструментом і водночас простором спротиву дегуманізації не лише сфери гуманітарного знання, але і всієї сучасної культури, колективної уяви і масової свідомості саме тому, що фіксує питому людський спосіб формування оповіді та смислу. Під таким кутом зору проблематика метаісторії виходить далеко за межі інструментальних тлумачень і набуває онтологічного й екзистенційного масштабів (подібно до абсолютних максимуму й мінімуму у М. Кузанського). Історіографічна та філософсько-історична проблематика, дотична до нашої теми, була предметом розгляду у працях С. Кримського, В. Ткаченка, В. Дробот, Ю. Павленка, К. Івангородського, Ю. Іщенка, Л. Зашкільняка та ін. Філософська та літературознавча проблематика метаісторії знаходилася у фокусі уваги М. Фуко, П. Рікера, Х. Вайта, Я. і А. Ассман, Р. Козеллека, Ю. Габермаса та ін.

Метою статті є окреслення змісту кореляції між метаісторією як модусом історичного, соціокультурного і філософського знання та її онтологічним, гносеологічним і етичним виміром під кутом зору наративних і дискурсивних практик.

Виклад основного матеріалу. Сучасна філологічна теорія (дискурсологія) виокремлює в історичному дискурсі оповідь чи хроніку як умовне розповідання історії та історіографію як історієписання. «Спочатку елементи історичного поля (historical field) організовані в хроніку подій, потім хроніка організується в історію наступним перетворенням подій у компоненти «спектаклю», чи процесу їхнього здійснення, що має початок, середину і кінець. Історіографія є вищою формою оповіді, в якій сполучаються фактографічність та науковість позиції. Це дискурс, націлений на реконструкцію правдоподібної оповіді про серію подій, а не на статичний опис положення речей» [1, с. 3]. Розподіл типів історичного дискурсу за критерієм методу викладення (опис, оповідь та аналіз) виходить з того, що конструювання послідовної несуперечливої оповіді про певні події може бути лише динамічним, але не статичним [10, с. 13].

Таким чином, метаісторичний підхід передбачає відпочаткове наближення дискурсивних практик до формату наративу, якщо це стосується історії, адже історичний дискурс має включати в себе як детермінаційні контексти минулого як згадку чи аналіз причин наявного стану речей і телеологічні контексти майбутнього як фіксацію спричинення від мети, поєднуючи таким чином в одному наративі смислові рівні умовного минулого, сучасного та майбутнього. Метаісторичний дискурс тяжіє до повноти наративу, а метаісторичний наратив може передбачати локальні (у просторо-часовій визначеності) дискурсивні практики, які його конституують. Отже, будь-яка оповідь про події, пов'язані між собою смисловими зв'язками, долає фрагментарність і епізодичність людської рецепції реальності і є конструюванням реальності кантівським трансцендентальним суб'єктом у межах апіорних простору та часу, антиномічності розуму та сфери трансцендентного як такої фіналізації оповіді, яка недоступна людському досвіду й уяві. Під таким кутом зору ланцюжок масштабування смислогенерації «історичний дискурс – історичний наратив – метаісторична цілісність дискурсу та наративу» утворює консолідовану монолітну цілісність, яка у своєму найменшому елементі потенційно несе комплекс смислів цілого (подібно до ведичного принципу *tat twam asi*, герметичного принципу гомеоморфності неба і землі або фрактального принципу самоорганізації систем, геному в клітині, цілого зображення у фрагменті голограми).

Фахове тлумачення метаісторії в академічній Енциклопедії історії України хоча і згадує традиційні сакральні конотації цього концепту (зокрема концепція двох градусів Аврелія Августина) як питомо ірраціональні, інтерпретує метаісторію як певний смисловий каркас цивілізаційної тягlostі, згідно з яким інваріанти історичного процесу «завжди «накручуються» на наскрізні, фундаментальні цінності, які, подібно до земної вісі, пронизують весь масив історії. Так, тріада «Благо (Добро) – Істина – Краса» присутня в будь-якій культурі, але повсюдно має свою інтерпретацію. Розуміння метаісторичних інваріантів минулими епохами та культурами безпосередньо впливає на наше життя, оскільки в історичному русі кожний наступний істотний крок передбачає оволодіння все більшими масивами минулого» [5]. Неважко помітити, що така візія метаісторії передбачає набір дискурсивних практик і певний символічний ландшафт [9] дескрипції та наративу реальності, що також цілком суголосне з доктринами історичної семантології (Р. Козеллек), яка розглядає історію ідей як тяглість їх репрезентації в дискурсах і наративах історико-культурних епох, осьового часу (К. Ясперс), яка прямо пов'язує концептуалізацію світоглядного знання, історичний процес, його культурні трансформації.

Зазначимо, що прийнята у вітчизняній традиції філософська візія метаісторії спирається на запропоновану С. Кримським дихотомію динаміки та статичності як умовних прогресизму та перенніалізму, для кінця першої третини ХХІ ст. видається недостатньою, оскільки абсолютизує антитетичність раціонального й ірраціонального в опорі на традиційно просвітницьке розуміння гуманістичних цінностей як антропоцентричних, що в умовах віртуалізації людського життєсвіту, механізмів інформаційного обміну та соціальної комунікації не охоплює трансформацію наявних і постання новітніх життєвих форм *homo digitalis*. Ідеться про те, що метаісторичний підхід в сучасній історіографії, філософській антропології, соціальній філософії, філософії історії, філософії інформації, філософії свідомості, когнітивних науках тощо має консолідуєчий, об'єднавчий потенціал щодо дефрагментованих постмодерною парадигмою гранднаративів (Ж.-Ф. Ліотар), агональних дискурсивних практик, смислогенеративних символічних моделей. Тобто сучасна філософська картина світу, як і певною мірою науковий образ світу, не можуть бути сформовані

поза метаісторичним підходом, який фіксує єдність емпіричної рецепції реальності як аспекту феноменологічного досвіду та механізмів когнітивного конструювання й осмислення, опису та пояснення, розуміння реальності, герменевтичних механізмів свідомості, обумовлених її глибинними «генеративними структурами» (Н. Чомські).

Рівень метаісторичного масштабування дискурсу та наративу наразі репрезентує суто людський дологічний і довербальний план іманентності (Ж. Делез) людської свідомості, який видається недоступним для симуляцій слабкого ШІ, представленого в сучасній культурі зокрема мовними симуляторами (Grok, чат GPT, Deepseek), а отже специфічно людський спосіб узгодження темпоральності у власному досвіді, адже людина є темпоральною істотою згідно зі своїм «буттям-у-часі» (М. Гайдеггер), тоді як мовні симулятори ШІ наразі неспроможні досягнути феноменологічний та екзистенціальний людський досвід часовості. Метаісторія, отже, парадоксально постає як фундаментальна настанова спротиву знелюднюючим нонантропоцентричним теоріям кластеру радикального трансгуманізму навіть більшою мірою, ніж традиційні філософські дискурси метафізики та онтології, оскільки апелює не лише до сфери інтелігібельного, але й до сфери феноменологічного. Увага до персоналістичного аспекту концептуалізації історичного процесу, причому як з боку умовних спостерігача-адресанта, так і дієвця-мовця, які водночас є включеними в цей процес як когнітивні агенти та соціальні актори через процеси соціальної комунікації та взаємодії, і через процеси формулювання, розуміння та трансляції інформації, які є когнітивними, охоплює умовні зовнішні і внутрішні суб'єктивні та об'єктивні детермінації людської свідомості. Але метаісторія як простір її розгортання виходить як за межі суб'єкт-об'єктної дихотомії (інтерсуб'єктивність) так і за межі формалізованої раціональності, свідомого, системи 2 (Д. Канеман).

С. Б. Кримський зауважував, що «узагальнені структури історії входять у розвиток особистості та визначають її. Отже, те, що в історичному процесі виявляється як персоналістична тенденція, в метаісторії постає як згортання історії в долю особистості» [4, с. 221]. Практично філософ говорить про принцип відповідності, кореляції сквородинських макро- та мікрокосму на основі гомеоморфності, якої вони набувають завдяки когнітивним механізмам свідомості, що уможливають користування семіотичними кодами, мовним насамперед, завдяки яким відбувається соціальна взаємодія, процеси соціальної комунікації та смислогенерації. Використовуючи гайдеггерівську метафору, якщо мова – оселя буття, то настанови метаісторії – опорні конструкції цієї оселі або концептуальний каркас знання як перебування у певному місці у певний час, універсальна модель смислогенерації.

Метаісторія в цьому сенсі репрезентує темпоральність людського існування, яка розгортається у мовленні, а отже, передбачає формування символічних рядів і дискурсивних практик і як результуючу – формування наративу як умовної сукупності мотивів дії. Гранично схематизуючи, дискурс більше пристосований до дескрипції, а отже, до статички, тоді як наратив опертий на подієвість за визначенням, він фіксує динаміку людської реальності не як просту зміну ситуативної конфігурації середовища, а як часовість в якості специфічно людського модусу існування й осмислення власного життєсвіту. Сучасний дослідник, коментуючи штудії метаісторії С. Кримського, зазначає, що «в історії з боку її культурного здійснення одні події можуть накладатись на інші, заміщувати їх, виступати масками та символами одне одного. При цьому утворюваний символічний світ «потенційних структур» та «актуальних значень», визначається в зорієнтованому на вічність екзистенційному часі, й характеризує, власне, метаісторичний аспект історії» [3, с. 174]. Прикметно, що обидва мислителі акцентують екзистенційний час як такий, що не просто протистоїть нормативності хронологічних термінів, а і власне не є часом, а швидше його запереченням, вказуючи на його відсутність подібно до славетної аргументації заперечення часу Дж. Е. Мак-Таггартом [8].

Інший дослідник зосереджується на ідеології як іманентній частині світоглядного знання: «Метаісторія як така, без всякого сумніву, належить до ідеологічного (світоглядного) рівня мислення і пізнання. Стереотипний характер ідеології не можливо підважити, а вона майже не залишає досліднику вибору. Адже й історична пам'ять, й історіографія опиняються під потужним пресом ідеології, яка виступає квінтесенцією взаємодії традиції, освіти, науки, іншими словами – культурного стану даного суспільства. Останній зазнає постійних змін, у той час як ідеології яскраво демонструють нам явище догматизації, «скам'яніння» (за висловом Ж.-П. Сартра). Коло замикається! Історична пам'ять та історіографія опиняються в полоні певної ідеології, вихід за

межі якої можливий тільки на шляху переходу до нової ідеології і т. д. Відмова від ідеології означала би відмову й від метаісторії і, у підсумку, від світогляду, що в реальному житті не можливе» [2, с. 861]. Зазначимо, що когерентність ідеології та модусів продукування історичного знання безсумнівна, проте метаісторія передує ідеології та світоглядному знанню, уможлиблює їх.

П. Рікер, з'ясовуючи колізію між історичним дискурсом і настановами метаісторії як його джерелом, а не причиною, зауважує, що вони взаємно відкривають / маскують один одного, тобто оскільки «зв'язок виявлення-маскування (manifestation-dissimulation) є екстремальною формою статусу мови» [6, с. 80], то саме в історичному дискурсі виявляють себе настанови метаісторії як, з одного боку, підстави екзистенційної рецепції реальності, а з іншого – підґрунтя концептуалізації соціального, формування уніфікованої дескрипції як картини світу. Інакше кажучи, метаісторія функціонує як кантівська трансцендентальна ідея, уможливлюючи наш опис об'єктивної та суб'єктивної реальності, її феноменологічне переживання та розуміння, процеси символізації як смислогенерації, але при цьому безпосередньо усе багатоманіття історичних дискурсів не детермінує. Бачимо, що таке розуміння метаісторії корелює як з філософськими прочитаннями історичних дискурсів і наративів, так і з функціональним підходом, згідно з яким історичний дискурс як частина типології дискурсів має інституційну природу, є конвенційним і цілком в традиції біхевіоризму забезпечує рефлексивний модус соціальної комунікації у межах людської взаємодії як певної статусно-рольової гри.

Не розглядаючи цей підхід детально, зауважимо, що тенденція до формалізації соціальних дискурсів в епоху сучасних викликів дегуманізації виглядає, як мінімум, контроверсійно. Адже пам'ятаючи, що метаісторія може розглядатися як продукт конструювання соціальної уяви (Г. Вайт), як усвідомлена і зафіксована людською свідомістю наративність як фундаментальна предикація людської природи, можемо стверджувати, що саме в метаісторії людина спроможна до трансгресії та самотрансцендування за межі мови і розуміння, синхронічного й діакронічного розгляду, значення, смислу та абсурду. Підкреслимо, що така позиція передбачає поняття метаісторії як фундаментальне для всіх наук про людину та наук про суспільство і частково для фундаментальних і точних, оскільки вони оперті на семіотичний код мови, мовлення та дискурс. Мовлення відбувається в часі, отже, дискурс є темпоральною практикою. Наратив, охоплюючи дискурси, масштабує людські рецепції й розуміння реального до меж метаісторії як, з одного боку, меж мови (цілком за Л. Вітгенштайном), а з іншого – до меж людського світу (цілком за Е. Гуссерлем).

М. Фуко, розглядаючи поняття метаісторії та кореляцію дискурсу й істини, у своїх пізніх статтях використовує поняття парресії (з д. гр. η $\mu\alpha\rho\rho\eta\sigma\iota\alpha$ – «вільна промова», «відкритість», «правдивість»), запозичене з класичної риторики, яке, на його думку, якраз і вказує на збіг об'єктивного та суб'єктивного в дискурсі, історичному насамперед, як певну точку тотожності часового та вічного, синхронізації історичних дискурсу та наративу з метаісторичним контекстом самототожності, самоусвідомлення, знання тощо. Метаісторія, яка розгортається через парресію, є чи не єдиним для людини способом долучитися до істини не у горизонтальному, соціальному вимірі, а у вертикальному, в умовній системі «Я – світ». М. Фуко стверджує, що дискурсивна парресія є самопізнанням, «дискурсом, налаштованим не на правила риторики, а на Кайрос» [7, с. 20-21]. Антитеза хроносу та кайросу в античній традиції суголосна антитезі онтичного й онтологічного (М. Гайдеггер) насамперед під кутом зору темпоральності людського досвіду та його репрезентації в дискурсі й наративі. Тому, на нашу думку, концепт метаісторії не є суто структуралістським чи конструктивістським (Г. Вайт, Л. Голдстейн. А. Данто), швидше він окреслює людський життєсвіт як простір темпоральності, який не конструється людиною, але і не заданий їй, який є простором її перебування. Тому логіко-інтерпретативна структура історичної нарації інтенційована на досягнення істини як блага, що протистоїть онтологічній ненадійності та епістемологічному хаосу. Власне, концепт метаісторії функціонує також як символічна конструкція, дозволяючи зафіксувати межу не лише історичної уяви, але і трансцендентного.

Висновки. Підсумовуючи, можемо висувати, що концепт метаісторії є релевантним як смислогенеративна модель для сучасної філософської картини світу й наукового образу реальності. Цей концепт не може тлумачитись виключно інструментально, оскільки як символічна конструкція і філософема може бути розглянутий як маркер онтологізації історичних дискурсу та наративу. Історичний дискурс є мінімальною формою дескрипції подієвості людського досвіду, а сукупність цих дискурсів формує наратив як суперадитивне ціле, тобто таку сукупність елементів, значення

та смисл якої виходять за межі суми складників. Своєю чергою метаісторія окреслює не лише персоналістичний, екзистенційний вимір реценції реальності та вербалізації досвіду в дискурсі й наративі, але і онтологічні межі, масштаб людської візії реальності, позначаючи таким чином людські транgresію і трансцензус як здійснений засобами мови та розуміння вихід за межі досвіду, семіотичних кодів і когнітивних налаштувань.

Список літератури

1. Запольських С. Історичний дискурс і проблеми перекладу. *Вісник Сумського державного університету. Серія: Філологічні науки*. 2005. № 5. С. 127–133.
2. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Національна та історична пам'ять*. Київ, 2012. Вип. 5. С. 855–862.
3. Іщенко Ю. Концепт «метаісторії» Сергія Кримського та дискурс філософії історії Поля Рікера. *Дух і Літера*. 2006. № 15–16. С. 172–178.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ: ПАРАПАН, 2003. 240 с.
5. Павленко Ю. Метаісторія. *Енциклопедія історії України*. Т. 6 / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с.
6. Рікер П. Історія та істина / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Академія, 2001. 395 с.
7. Foucault M. «Discourse and Truth» and «Parresia». Chicago, 2019. 295 p.
8. Kretov P. The concept of immortality and the transformation of the idea of enlightenment: I. Kant and J. M. E. McTaggart. *Filosofska Dumka*. 2024. Vol. 2. P. 78–90. doi: <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.078>.
9. Kretov P., Kretova O. Symbolic Landscape of Consciousness: Man Between Representationalism, Functionalism and Relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2017. Vol. 12. P. 40–49. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i12.119122>.
10. White H. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: JHU Press, 1973. 448 p.

References

1. Zapolskykh, S. (2005). Historical discourse and translation problems. *Visnyk Sumskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Filolohichni nauky [Bulletin of Sumy State University. Series Philological Sciences]*, 5(77), 127–133 [in Ukrainian].
2. Zashkilnyak, L. (2012). Historical memory and historiography as a research field for intellectual history. *National and historical memory*, 5, 855–862. Kyiv [in Ukrainian].
3. Ishchenko, Y. (2006). The concept of “metahistory” by Serhiy Krymsky and the discourse of the philosophy of history by Paul Ricoeur. *Dukh i Litera [Spirit and Letter]*, 15–16, 172–178 [in Ukrainian].
4. Krymskyi, S. (2003). Queries of philosophical meanings. Kyiv [in Ukrainian].
5. Pavlenko, Yu. V. (2009). Metahistory. *Encyclopedia of the History of Ukraine, vol. 6*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Ricker, P. (2001). History and Truth. Kyiv [in Ukrainian].
7. Foucault, M. (2019). “Discourse and Truth” and “Parresia”. Chicago.
8. Kretov, P. (2024). The concept of immortality and the transformation of the idea of enlightenment: I. Kant and J. M. E. McTaggart. *Filosofska Dumka*, 2, 78–90.
9. Kretov, P., Kretova, O. (2017). Symbolic Landscape of Consciousness: Man Between Representationalism, Functionalism and Relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 12, 40–49.
10. White, H. (1973). *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: JHU Press.

Надійшла до редакції / Received: 28.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94+316.334.3:342.8

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-14-18

Богдан КАЛІНІЧЕНКО

доктор політичних наук доцент, завідувач кафедри філософії соціальних та політичних наук
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-4661>
e-mail: 555tvukraine@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИБОРСТВО: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ

Анотація. Мета запропонованої статті – на основі ретроспективного аналізу актуалізувати проблеми, пов'язані з розумінням важливості інформаційної безпеки та захисту власного інформаційного простору для сталого розвитку і протидії сучасним викликам, зокрема гібридним війнам, які повсюдно використовуються в політичних цілях, різноманітним маніпуляціям, для досягнення переваги над супротивником та інші. **Наукову новизну** публікації вбачаємо в деталізації та актуалізації фактів психологічного впливу на супротивника. Доведення концепту, що спроби інформаційного впливу для досягнення політичних цілей застосовувалися від зародження організованих людських спільнот. З кожним етапом розвитку цивілізації технології інформаційного протиборства ускладнюються, в майбутньому це може призвести до загроз демократіям і вільному розвитку особистості. **Висновки.** Залучені до написання статті емпіричні матеріали переконують в тому, що на початку XXI століття актуалізувалися глобальні загрози людства, пов'язані з науково-технічним прогресом, який через свої характерні особливості неоднозначно впливає на суспільно-політичні процеси в світі та Україні. В певний історичний момент переваги цього процесу можуть бути затмарені численними недоліками. Ретроградний, консервативний погляд на ці трансформації може призвести до надмірного деструктивного технократичного тиску на людину і особистість. Відтак актуалізація цих загроз дасть можливість вітчизняній науковій спільноті глибше зрозуміти суть перетворень і мінімізувати негативні тенденції.

Ключові слова: ЗМІ, ЗМК, інформаційне суспільство, інформаційні операції, гібридна війна, інформаційна війна, громадянське суспільство, медіа, інформаційний вплив, пропаганда.

Bohdan KALINICHENKO

Doctor of Political Sciences Associate Professor, Head of the Department of Philosophy of Social and Political Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5172-4661>
e-mail: 555tvukraine@gmail.com

INFORMATION CONFLICT: A RETROSPECTIVE ANALYSIS OF WORLD HISTORY

Abstract. The purpose of the article proposed article is to update, based on a retrospective analysis, the problems associated with understanding the importance of information security and protecting one's own information space for sustainable development and countering modern challenges, in particular hybrid wars, which are widely used for political purposes, various manipulations to achieve an advantage over the enemy, etc. **Conclusions.** Empirical materials used in writing the article convince us that at the beginning of the 21st century, global threats to humanity related to scientific and technological progress became actualized, which, due to their characteristic features, have an ambiguous impact on socio-political processes in the world and Ukraine. At a certain historical moment, the advantages of this process can be overshadowed by numerous disadvantages. A retrograde, conservative view of these transformations can lead to strong destructive technocratic pressure on man and personality. Therefore, the actualization of these threats will allow the domestic scientific community to more deeply understand the essence of the transformation and minimize negative trends.

Keywords: mass media, mass communication, information society, information operations, hybrid warfare, information warfare, civil society, media, information influence, propaganda.

Постановка проблеми. З кожним етапом розвитку людства інформаційний тиск на суспільство й особистість збільшується. На початку XXI ст. інформаційний вплив почав набувати загрозливих рис. Це спричинено повсюдною загальною технологізацією та цифровізацією всіх сфер життєдіяльності. Досить часто цей вплив носить деструктивний характер, який зводиться до маніпулювання поведінкою індивіда на користь зацікавлених сил. Історично ресурси на психологічні операції мали потужні політичні об'єднання, однак зараз за допомогою Інтернет-технологій розширилося коло осіб, які здатні чинити психологічний вплив на соціальні групи – це терористичні організації, релігійні фанатики, фундаменталісти, наркокартелі, техноолігархи, уряди країн вигнанців тощо. З огляду на це, важливо з'ясувати історичний контекст означеного явища, аби усвідомити загрози, яким доводиться протистояти, і напрацювати механізми запобігання небажаних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема значення психологічних операцій не залишається поза увагою політологів, істориків, журналістів, психологів, соціологів, серед яких такі вітчизняні вчені, як Г. Почепцов, В. Бех, Т. Ісакова, В. Конах, С. Корновенко, М. Калініченко, В. Іванов, О. Лазоренко, О. Сенченко, Л. Євдоchenko, Ю. Горбань, В. Горбатенко, В. Різун, П. Шпиґа, В. Шарий та інші. Також цій проблемі присвячували свою увагу такі зарубіжні вчені, як С. Морган, А. Клімбург, М. Лібікі, В. Томпсон, Т. Рона та інші.

Мета статті – на основі ретроспективного аналізу актуалізувати проблеми, пов'язані з розумінням важливості інформаційної безпеки та захисту власного інформаційного простору для сталого розвитку і протидії сучасним викликам, зокрема гібридним війнам, які повсюдно використовуються в політичних цілях, а також різноманітним маніпуляціям.

Виклад основного матеріалу. Як би далеко ми не спускалися в глиб століть, ми зустрічаємося із спробами використати інформацію для впливу і маніпуляцій. В Єгипті кожен новий честолюбний фараон намагався стерти із суспільної пам'яті згадки про свого могутнього попередника. Для цього він досить часто вдавався до фізичного знищення згадок про нього. Наприклад, коли руйнував архітектурні пам'ятки, збудовані попередниками або витирав зі стін величних храмів картуші з їх іменами, натомість наносячи свої. Модифікуючи минуле, чинна влада намагається отримати переваги в сучасності, посилюючи свій наратив у майбутнє. Аналогічні приклади можна зустріти майже всюди, де владар розуміє важливість психологічного впливу, є вони і на теренах України. Зокрема, ними рясніють літописні джерела Русі. Історики відзначають труднощі, з якими вони стикаються під час роботи з різними списками одних і тих самих літописів. Переписувач на догоду кон'юнктурі міг внести зміни у текст, прославляючи діяння одного князя і упускаючи здобутки іншого, або умисно не згадував певних історичних фігур та їх досягнення.

Згадані вище приклади стосувалися переважно внутрішньополітичних іміджевих питань, але існує інша сторона проблеми. Вона стосується зовнішньополітичного протистояння й інтенсифікується під час міждержавних конфліктів, крайня форма яких – війна. На важливості психологічного аспекту протистоянь наголошували аттрактори минулого. У V ст. до н. е. китайський полководець, військовий теоретик і філософ Сунь Цзи у трактаті «Мистецтво війни» писав, що «найкраща політика полягає в захопленні держави цілісною, зруйнувати її значно легше. Взяти в полон армію супротивника краще, ніж її знищити. Одержати сотню перемог у сотні боїв – це ще не межа мистецтва. Покорити супротивника без бою – от вінець мистецтва» [1]. У цій відомій праці підкреслюється, що найвигідніша з усіх військових стратегій – маніпулювання ворогом у такий спосіб, щоб домогтися легкої перемоги над ним без бою. Сунь Цзи першим узагальнив досвід, накопичений стародавнім Китаєм у сфері психологічних операцій. Він стверджував, що найгірше – напад на ворожі укріплені міста. Теоретичні побудови основоположника психологічної війни закликають: «Розкладайте все хороше, що є в стані вашого супротивника; втягуйте його відомих представників у злочинні заходи, підривайте їхній престиж, виставляйте їх у потрібний момент на ганьбу громадськості; використовуйте співробітництво найбільш підлих і мерзенних людей; розпалюйте сварки і зіткнення серед громадян ворожої країни; перешкоджайте всіма способами оснащенню, забезпеченню і наведенню порядку в збройних силах ворога; будьте щедрі на пропозиції та подарунки для купівлі інформації й підкупу спільників; не жалкуйте ані грошей, ані обіцянок, тому що вони приносять багаті дивіденди» [1].

Подальший розвиток воєнного мистецтва незмінно супроводжувався удосконаленням форм морального впливу на супротивника. II ст. н.е. датується поява самотійної теми пропаганди – проголошення справедливого чи несправедливого характеру війни. Вбачається, що такі дії зумовлені прагненням підірвати бойовий дух воїнів протилежної сторони і знизити їхній потенціал до опору. Для цього одна з воюючих сторін виступає з тим чи іншим обвинуваченням на адресу свого суперника і закликає своїх союзників і однодумців у конфронтуючому стані приєднатись до «боротьби за праведну справу». Цей прийом широко використовувався правителями Стародавнього Китаю досить тривалий час. Пред'явлене до початку чи на самому початку збройного зіткнення обвинувачення слугувало в ході війни надійним обґрунтуванням законності дій, спрямованих на знищення ворога.

У сучасному світі інформаційне протистояння є важливим елементом політичної боротьби, з використанням різних практик та тактики. Війна в її природному розумінні перестає бути єдиним засобом завоювання і поширення впливу. Нині ми маємо змогу спостерігати активний вплив на свідомість за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ). Їхня віртуалізація сприяє активізації

поширення впливу в сучасному політичному суспільстві. Актуальність цієї проблеми в сьогоденні складно переоцінити. Із розвитком засобів масової комунікації (ЗМК) з'являється й можливість поширювати сигнал далеко за межі конкретної країни. Відтак суттєво зростає вплив ЗМІ, а світ перебуває у стані перманентної інформаційної війни. Психологічні операції є обов'язковим елементом протиборства, який супроводжує всі етапи прийняття важливих політичних рішень. Уряди провідних держав світу усвідомили можливість використовувати ЗМІ для ведення підривної діяльності на території умовного ворога – «поступово психологічні горизонти розширювалися, а нові ЗМІ збільшили обсяг відомостей, передавали зображення і звук на далекі відстані. Під впливом змін, що відбувалися, зникав містечковий погляд на світ. Пробуджувалася національна свідомість» [2].

Поширюючи протилежні офіційній позиції уряду відомості, зацікавлені сили створювали альтернативну реальність, що виявилася досить привабливою для опозиційної частини суспільства, яка надихалася цими повідомленнями. У такий спосіб, завдяки лояльним слухачам, іноземним ЗМІ вдалося створити транскордонну аудиторію й отримати вплив на внутрішні процеси в цих країнах: «Друга хвиля збільшила кількість каналів, із яких індивід черпав матеріал для формування картини світу. Дитина поповнювала свій образний ряд не тільки з природи і від людей, а й з газет, популярних журналів, радіо, пізніше від телебачення. У всьому іншому церква, держава, сім'я та школа продовжували говорити в унісон, тобто, по суті, одне й те саме, але тепер ЗМІ стали гігантським гучномовцем. Їхня потужність використовувалася в регіональних, етнічних, родових і лінгвістичних напрямках, щоб стандартизувати образи, які текли в розумовому потоці суспільства» [2].

Можливості ЗМІ як інструменту впливу на об'єкт масово почали використовувати ще в ході Першої світової війни для розповсюдження пропаганди. Пресу та кіно пристосували для військових потреб в Європі та США. Результати, які були отримані, породили ідею, що ЗМІ є потужним інструментом агітаційної діяльності [3]. Водночас поява на початку XX ст. потужних державних радіостанцій і відповідно систем радіоцензури і радіоборотьби загострила інформаційне протиборство в Європі. Протилежні сторони активізували свої зусилля на проникнення у закриті інформаційні систем шляхом поширення власного інформаційного сигналу. Об'єкт, навпаки, намагався уберегти власне інформаційне середовище від ворожих потоків, перешкоджаючи розповсюдженню радіохвиль. У такий спосіб актуалізувалося інформаційне протиборство і набула сучасних рис практика застосування психологічного впливу на суспільну думку супротивника.

Проблемам радіоборотьби присвячені, зокрема, роботи Р. Плейкіса, на думку якого, від початку минулого століття в Європі та світі триває інформаційна війна і чи не першими її проявами стало радіопротистояння: «Першість щодо глушіння належить Німеччині та Радянському Союзу. В кінці 1920-х рр. Берлін уже блокував радіо Комінтерну. У 1931 р. СРСР глушив передачі Румунського радіо. З 1934 р. Австрія транслювала шум на хвилі Берліна. У 1936 р. Італія глушила передачі з Лондона, спрямовані на Абіссинію. У 1937 р. спалахнула радіовійна між Москвою і Мадридом. У 1938 р. СРСР глушив іномовлення Німеччини, а німецький Рейх придушував передачі Московського радіо та BBC (British Broadcasting Corporation) німецькою мовою» [4]. Потенціал впливу медіа на маси продовжили застосовувати комуністи у Радянському Союзі та нацисти у Німеччині під час Другої світової війни. Так, 1940 р. СРСР розпочав системне глушіння радіо Ватикану. У 1941–1945 р. відбувалися ефірні битви між СРСР і Німеччиною. Берлін передавав на хвилях Москви і Лондона короткі ворожі коментарі, на що останні відповідали тим же. У 1946 р. тривало обопільне глушіння передач Москви і Мадрида. З лютого 1948 р. почалося широкомасштабне глушіння передач «Голосу Америки», 13 квітня – передач BBC з Лондона». [5]

Сутність та функції пропаганди і відповідно ЗМІ у військовому протистоянні визначив американський психолог та політолог Г. Лассвелл, який приділив чималу увагу технологіям інформаційного протиборства у Першій світовій війні: «Історія показує, що сучасна війна повинна вестися на трьох фронтах: військовому, економічному і пропаганди... Пропаганда, що застосовується одночасно з іншими знаряддями боротьби, підриває основи військових і цивільних сил ворога, розчищає шлях залізного кулаку з людей і металу... Пропаганда є в цьому випадку пасивним допоміжним знаряддям, головна функція якого полягає в тому, щоб знищити у ворога бажання боротьби, вселяючи зневіру, розчарування і розбіжність» [6].

Науково-технічна революція (НТР) дала поштовх подальшому розвитку інформаційних технологій у XXI ст. Можливості пропаганди розширилися і з'явилися нові інструменти для використання інформації як зброї. Так, М. Лібікі – американський експерт з інформаційних технологій – визначив сім форм інформаційної війни:

1. Командування й управління (command-and-control – C2W) – це військова стратегія, яка реалізує інформаційну війну на полі бою та об'єднує фізичне знищення; її мета полягає в обезголовленні командної структури супротивника.

2. Військова розвідка (intelligence-based warfare – IBW) – збір важливої та захист власної інформації.

3. Електронна війна (electronic warfare – EW) спрямована проти засобів комунікацій – радіозв'язку, телевізійних і комп'ютерних мереж, радарів. Радіоелектронна та криптографічна війна. EW направлена на погіршення фізичної основи для передачі інформації, а криптографічна війна працює між бітами та байтами.

4. Психологічна війна (psychological warfare – PSYW) охоплює використання інформації проти людського розуму. Існує чотири категорії психологічної війни: (1) операції проти національної волі, (2) операції проти командувачів, (3) операції проти військ, (4) культурний конфлікт. Сюди можна включити кожен аспект війни, оскільки придушення волі супротивника загалом є основною метою військових операцій.

5. Хакерська війна (hacker warfare) – диверсійні дії та атаки проти ворога шляхом створення спеціальних програм, атаки на комп'ютерні мережі.

6. Економічна інформаційна війна (economic information warfare – EIW) – інформаційна блокада й інформаційний імперіалізм.

7. Кібервійна – інформаційний тероризм, семантичні атаки (генерування помилок у системі: вона сприймається як робоча, хоча це не так), симуляція та війна Гібсона (учасники протистояння позитивні та негативні живуть у віртуальному світі) [7].

Наведена класифікація є загальноприйнятою, а на її основі ґрунтується більшість досліджень щодо теорії інформаційних воєн.

Еволюція вивчення психологічного впливу на суспільство через медіа мала своє продовження у секретних працях Т. Рона. Їхня сутність зводиться до думки, що потрібно прагнути до «зниження інформаційного потоку супротивника та, навпаки, захисту або вдосконалення свого власного». Автор підкреслив, що швидкість реакції в інформаційній війні є вирішальним елементом для перемоги: «Тут знову є значні можливості, які пропонує маніпулювання інформаційним потоком у сенсі порушення та обману. Якщо зміни у нашій позиції зацікавленості відбуваються швидше, ніж цикл інтелекту/реакції супротивника, його відповідь виявиться менш адекватною, а його шанси на успіх відповідно зменшаться» [8]. Вплив ЗМІ на громадську думку важко переоцінити: найочевиднішим є приклад комерційної реклами. Кожен долар, вкладений у просування бренду, приносить кілька доларів прибутку. Часте повторення певного інформаційного повідомлення діє на індивіда як навіювання. Під дією такого впливу людина йде до крамниці й купує той товар про який вона щойно чула у рекламі, а не інший, аналогічний за якістю і часто дешевший прорекламованого. Якщо припустити, що за цим алгоритмом можна вбудувати в конструкт потрібний атрактору наратив, то у такий спосіб впливають через масову свідомість на дії індивіда, групи або класу.

Показово, що навіть найпотужніші країни світу можуть, а інколи і стають жертвами інформаційної агресії: «Міжнародні ЗМІ є потужним і систематичним впливом у війні, але вони не послідовно виступають за ту або іншу сторону. Навіть багато хто в Мініборони США (DoD) скаржиться, що несумлінні супротивники США можуть переконати американську громадськість шляхом розумного маніпулювання ЗМІ» [8]. У сучасних умовах інформаційний аспект протистояння виходить на перше місце за важливістю не тільки у цивільній, а й у військовій сфері: «Це відображає рух інформаційного потоку, оскільки він впливає на результат військових завдань. Інформаційний потік має відбуватися всередині та між системами озброєння як дружніх, так і протилежних сторін. Це відбувається у багатьох випадках, на багатьох ієрархічних рівнях, і в різноманітних часових доменах. Через його надзвичайний вплив на продуктивність системи зброї та на кінцевий результат військових завдань, противники будуть докладати значні зусилля, щоб втручатися в ворожі інформаційні потоки або експлуатувати їх у своїх цілях» [8]. Отже, Т. Рона ще в 1976 р. зрозумів тенденції розвитку ЗМІ і передбачив загрози, з якими доведеться зіштовхнутися у майбутньому.

Зокрема, це ставлення суспільства до жорстких заходів, які використовує влада, щоб протидіяти зовнішнім інформаційним атакам. Так, у новітній історії Україна вже кілька разів зіштовхнулася із цими викликами, наприклад, під час блокування російських інтернет-сервісів

(також відоме як блокування російських соцмереж) – обмеження інтернет-провайдером доступу до низки російських інтернет-сайтів із 2017 р. Або припинення у 2021 р. мовлення телеканалів NewsOne, 112 та ZIK, які поширювали кремлівську пропаганду. В обох випадках це було випробуванням для громадянського суспільства, думки якого розділися. Однак, попри дискусійність, потрібно визнати, що ці кроки української влади виявилися ефективними і зіграли свою позитивну роль під час відбиття повномасштабного вторгнення РФ на території України. Результатом стало те, що Росія не змогла досягнути стратегічної переваги в українському інформаційному просторі, як це було під час Першої (1994–1996) і Другої (1999–2009) чеченських війн або російсько-грузинської війни 2008 р. Інакше кажучи, уряд має ефективно парировати інформаційні атаки супротивника і докладно пояснювати громадянському суспільству логіку своїх дій, щоб не отримати другий фронт у середині країни. Відтак для розуміння глибини проблеми ми маємо дати відповіді на низку важливих питань: як концепція інформаційної війни стосується переговорів про обмеження озброєнь; як «відкрите» суспільство, з акцентом на свободу інформації та громадський контроль, віддаючи перевагу своїм інтересам у ворожому світі, відреагує на довготермінові заходи з протидії інформаційній війні; як, зрештою, працюватиме сукупність засобів і правил цивільної пропаганди та психологічної війни [8]?

Висновки. Отже, проаналізувавши історичні свідчення проявів психологічного впливу, автор дійшов висновку, що через особливості людського сприйняття існують дієві інструменти впливу як на окремого індивіда, так і на все суспільство загалом. Він проявляється у моделюванні потрібних суб'єкту змін поведінки об'єкта, який досить часто є деструктивним для останнього. Про цей феномен знали люди стародавнього світу і досить часто вдавалися до його інструментарію. З кожним етапом розвитку людства технології впливу вдосконалювалися. Це дозволило атракторам суттєво збільшувати свій вплив. З появою Інтернету маніпулятивні технології інформаційного впливу зазнали експоненційного зростання. Їх вплив настільки потужний, що якби людство нині зрозуміло всі ризики, з якими зіштовхнулося, то навряд чи знайшло в собі сили зупинити цей процес, або мінімізувати загрози. Автор вважає, що людство пішло найгіршим шляхом свого розвитку і потрапило в пастку технократизму, що насаджує хибні цінності й призведе до краху цивілізації. Серед них надмірна цифровізація, пов'язані з нею інформаційні загрози, ймовірність використання зброї масового ураження, мультиполярність, популізм, відсутність балансу сил у світі, згорання демократії тощо.

Список літератури

1. Сунь-дзи. Мистецтво війни / пер. з кит. Львів: Вид-во Старого Лева, 2022. 105 с.
2. Toffler A. The Third Wave. Maryland: Bantam Books, 1989. 537 p.
3. Bryant J., Thompson S. Fundamentals of Media Effects. McGraw-Hill, 2002. 395 p.
4. Плейкіс Р. Радіоцензура. Baltijos kopija, 2002. 71 с.
5. McQuail D. Mass Communication Theory. London: Sage, 2005. 620 p.
6. Lasswell H. Propaganda Technique in the World War. New York: Knopf, 1927. 233 p.
7. Libicki M. What is information warfare? Washington, 1995. 104p.
8. Rona T. Weapon Systems and Information War. Seattle: Boeing Aerospace Co., 1976. 73 p.

References

1. Sun Tzu. (2022). The Art of War / translated from Chinese. Lviv [in Ukrainian].
2. Toffler, A. (1989). The Third Wave. Bantam Books.
3. Bryant J., Thompson S. (2002). Fundamentals of Media Effects. McGraw-Hill.
4. Plejkiš, R. (2002). Radio censorship. Baltijos kopija.
5. McQuail, D. (2005). Mass Communication Theory. London.
6. Lasswell, H. (1927). Propaganda Technique in the World War. New York.
7. Libicki, M. (1995). What is information warfare? Washington.
8. Rona, T. (1976). Weapon Systems and Information War. Seattle.

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-19-25

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
 e-mail: telvak1@yahoo.com

ОСВІТА ЯК ЧИННИК ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні польського досвіду модернізації освіти як вагової складової стратегії масштабної повоєнної відбудови держави. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** статті полягає у комплексному аналізі проблеми реформування польської освіти як ключового чинника післявоєнного відновлення країни. **У підсумку** відзначено, що саме реформи у шкільництві всіх рівнів стали основою проєкту повоєнного відновлення, що його реалізувала польська комуністична влада після вигнання німецьких окупантів. Ці реформи базувалися на принципах однотипності, універсальності, безкоштовності та відкритості навчання. Їхньою метою було подолання наслідків багаторічної окупації, модернізація й консолідація суспільного життя та динамічна розбудова всіх галузей промисловості і сільського господарства. Суттєвими перешкодами на шляху імплементації демократичних освітніх ініціатив стало поглиблення авторитарних явищ у суспільно-політичному житті Польської народної республіки, яка потрапила під вплив радянського тоталітаризму. Це проявлялося в централізації всіх ланок освіти, ідеологізації її змісту, підпорядкування контролю партійної бюрократії, класовій селекції при допуску до вищої школи тощо. Однак, незважаючи на вищезадані неоліки та політичний тиск, саме в так званий сталінський період було запроваджено освітні реформи, які відкрили шляхи соціальної мобільності в безпрецедентному масштабі та переформатували навчальні заклади від початкового до вищого рівнів. Звісно, наслідки змін були далекими від очікуваних результатів, але водночас вони являли собою сміливу спробу змінити обличчя польської освіти, модернізувати повоєнне суспільство та заново побудувати економіку з урахуванням викликів науково-технічного прогресу.

Ключові слова: Польська народна республіка, післявоєнна відбудова, освіта, реформи, ідеологізація.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
 e-mail: telvak1@yahoo.com

EDUCATION AS A FACTOR OF POST-WAR RECONSTRUCTION: POLISH EXPERIENCE

Abstract. The purpose of the study is to clarify the Polish experience of modernizing education as a significant component of large-scale post-war reconstruction of the state. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method based on the principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty** of the article lies in the comprehensive analysis of the problem of reforming Polish education as a key factor in the country's post-war reconstruction. The article has **concluded** that the reforms in schooling at all levels became the basis of the post-war reconstruction project, which was implemented by the Polish communist authorities after the expulsion of the German occupiers. These reforms were based on the principles of uniformity, universality, free and open education. Their goal was to overcome the consequences of many years of occupation, modernize and consolidate public life, and dynamically develop all branches of industry and agriculture. Significant obstacles to the implementation of democratic educational initiatives were the deepening of authoritarian phenomena in the socio-political life of the country, which fell under the influence of Soviet totalitarianism. This was manifested in the centralization of all levels of education, the ideologizing of its content, subordination to the control of the party bureaucracy, class selection for admission to higher education, etc. However, despite the aforementioned shortcomings and political pressure, during the so-called Stalinist period, the educational reforms opened up the paths of social mobility on an unprecedented scale and reformatted educational institutions from primary to higher levels. Of course, the consequences of the changes were far from the expected results, but at the same time they represented a bold attempt to change the face of Polish education, modernize post-war society and rebuild the economy taking into account the challenges of scientific and technological progress.

Keywords: Polish People's Republic, post-war reconstruction, education, reforms, ideologization.

Постановка проблеми. Три роки російської агресії проти України спричинили небачені з часів Другої світової війни масштаби руйнувань в усіх сферах нашого життя, принесли численні жертви серед мирного населення, викликали найбільші в Європі міграційні потоки й ін. Попри зростаючий тиск демократичної світової спільноти, путінський режим не відступає від своїх злочинних намірів цілковитого знищення української державності й відновлення своєї

континентальної імперії. Незважаючи на триваючі військові дії високої інтенсивності, в експертному середовищі все частіше йдеться про потребу напрацювання моделей повоєнного відновлення нашої держави після неодмінної перемоги над рашизмом з метою можливо оперативного усунення наслідків російського варварства. При цьому найчастіше озвучуються тези про необхідність врахування чималого досвіду відбудови тих країн європейської частини континенту, перед якими стояли подібні за масштабністю виклики повоєнного відновлення. І тут подібністю ситуації приваблює досвід наших західних сусідів, які ще на етапі звільнення своїх земель від німецького нацизму розробили ефективну програму подолання наслідків тривалої окупації й дезінтеграції всіх сфер національного життя. При цьому особливістю польських планів повоєнної відбудови було експонування в них освітньої складової. Відтак вартим дослідницької уваги є з'ясування особливостей цього досвіду для можливого врахування при конструюванні планів українського відновлення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історія шкільництва середини ХХ ст. є добре опрацьованим сюжетом в польській соціогуманітаристиці нашого часу. Так, до досвіду розбудови освіти і виховання на теренах відновленої польської держави протягом перших повоєнних років в ґрунтовних спеціальних опрацюваннях зверталися Ч. Купісевич [1], Б. Якубовська [2], Б. Потирала [3], П. Х'юбнер [4] та ін. Вони докладно відтворили перебіг та наслідки реформування школи всіх рівнів, показали труднощі на цьому шляху, довели зацікавлену участь суспільства в модернізаційних процесах. Разом із тим, у наявних на сьогодні дослідженнях, домінують сюжети політико-ідеологічної складової освітянських реформ у контексті наростаючих авторитаристських тенденцій у повоєнному суспільно-політичному житті в Польській народній республіці (далі – ПНР). З огляду на це, дещо недостатнім видається з'ясування модернізаційного впливу освітянського чинника на функціонування відновленої після фашистської окупації молодшої польської держави. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати польський досвід модернізації освіти як вагомої складової стратегії масштабної повоєнної відбудови держави.

Виклад основного матеріалу. Першочергово окреслимо хронологічні рамки нашого дослідження. Йдеться про те, що в польських історико-педагогічних студіях зустрічаються різні спроби членування тривалого процесу розвитку шкільництва за роки існування ПНР. Для нас найбільш узагальненою виглядає модель, запропонована Т. Хейніцькою-Безвінською. Вона виділила чотири окреси в майже півстолітньому періоді шкільництва соціалістичної Польщі (1944–1989 рр.), обравши критерієм парадигмальні зміни. Перший з них охоплює 1944–1952 рр. і характеризується поступовим переходом від міжвоєнних освітянських традицій до моделі нової школи часів ПНР, що уможливило надолужити втрати періоду тривалої окупації. Саме на цій добі ми й зосередимо свою увагу [5, с. 44].

Перед польським суспільством, яке за підтримки радянського війська звільнялося від нацистського панування, стояв вибір моделей повоєнної модернізації освітянського сектору. Перший з них запропонували представники польського уряду в екзилі, що тоді перебував у Лондоні. Він спирався на міжвоєнні практики і передбачав, як базову, повну семикласну загальноосвітню школу, завданням якої було демократичне виховання, що забезпечувало б всебічний розвиток учня, формування громадянської позиції в дусі демократичних ідеалів свободи, рівності та братерства. Ця модель підкреслювала приналежність національної культури до західноєвропейської, основні засади якої базувалися на християнських моральних принципах [3, с. 13].

Альтернативна їй модель апелювала до радянського освітнього досвіду, що його взяла на озброєння Польська робітнича партія (далі – ПРП), а відтак і сформований з її членів тимчасовий уряд, функціонери якого почали працювати у Любліні після звільнення міста. Їхня концепція передбачала існування базових універсальних десяти- або восьмирічних шкіл, що мали бути безкоштовними, світськими і загальнодоступними. Першочергово ці школи планувалися як своєрідні соціальні ліфти для селян і робітників [3, с. 13]. Зрозуміло, що домінуючою стала модель тих політичних сил, які завдяки допомозі зі сходу перебирали владу в краї, себто польських комуністів. І хоча лондонський уряд очікувано був затятим опонентом нових господарів ситуації, він цілком підтримував їх розуміння пріоритетності відновлення шкільництва на звільнених теренах і радив своїм симпатикам серед педагогів у всьому підтримувати освітянські ініціативи комуністичних урядовців. Таким чином, саме освіта стала об'єднавчим майданчиком для конкуруючих політичних таборів, що свідчить про їхню дійсну зацікавленість поступом польського народу.

Контури майбутніх освітянських реформ проглядаються у документах ПРП, яка стояла в авангарді боротьби з фашизмом. Вони почали з'являтися у той час, коли стало зрозумілим, що динаміка бойових дій провіщає звільнення польських земель від німецької окупації в найближчому майбутньому. Так, вже в листопаді 1943 р. в програмній декларації ПРП «За що ми боримося» містилися запевнення безкоштовної освіти на всіх рівнях – від початкового до вищого [6, s. 22–23]. Це було підтверджено виданим 22 липня 1944 р. «Маніфестом» Польського комітету національного визволення (далі – ПКНВ): «Одним з найнагальніших завдань Польського комітету національного визволення на звільнених територіях стане відбудова шкільництва і забезпечення безкоштовної освіти на всіх рівнях. Суворо дотримуватиметься примус до загальної освіти. Польська інтелігенція, здеяткована німцями, а передусім люди науки і мистецтва, будуть оточені особливою турботою. Відбудова шкіл проводитиметься негайно» [7, s. 161].

Здійснений у згаданих документах наголос на освітній складовій повоєнної відбудови був не випадковим. Йдеться про те, що в роки війни та окупації шкільництво зазнало чи не наймасштабніших матеріальних і гуманітарних втрат. Так, зруйновані та спустошені шкільні будівлі становили в середньому близько 30% на колишніх територіях Другої Речі Посполитої, а на новоприєднаних західних теренах вони перевищували 50%. Чималими були й кадрові втрати: внаслідок війни загинула 1/3 вчителів загальноосвітніх шкіл та близько 18% викладачів університетів [8, s. 220]. Не менш серйозних освітніх втрат зазнала польська молодь. У загальноосвітніх школах на територіях, які увійшли до складу ПНР, 1676000 з 3492000 дітей шкільного віку (тобто близько 48%) не відвідували школу під час німецької окупації. У середніх загальноосвітніх школах – 110700 з загальної кількості 154300 молодих людей, які б відвідували заклади цього типу в довоєнний час, не мали можливості навчатися. Це становило 72% від загальної кількості; решта молоді була охоплена системою таємного навчання [9, s. 254].

Для подолання цих наслідків уже в листопаді 1944 р. постав відділ шкільної реформи Відомства освіти ПКНВ, який зосередив роботу над концепцією перетворень та можливістю їх реалізації на практиці. Згадане відомство 1 січня 1945 р. трансформувалося в Міністерство освіти Тимчасового уряду. В ньому створили Департамент шкільної реформи, а в його складі – очолений Мар'яном Фальським Відділ досліджень і статистики. Об'єктами його зацікавлень стали три напрямки: організаційна структура шкільництва, зміни в навчальних програмах та вивчення можливості темпів реалізації реформи. Саме у цей період було прийнято остаточну постанову про безкоштовне навчання на всіх рівнях, уніфікацію шкільної системи та скасування кваліфікаційних іспитів при переході на вищі рівні освітньої системи, універсальну 8-річну початкову школу з обов'язковим навчанням до 18 років [10, s. 204].

Чиновники Міністерства освіти у той час видавали відозви до польської вчительської спільноти, в яких закликали до спонтанного відкриття шкіл, якнайшвидшого ремонту будівель і шкільних приміщень, а також до забезпечення шкіл необхідним обладнанням. Також вони зверталися до батьків, учнів і всіх охочих членів місцевої громади з проханням допомоги у відновленні польської освіти. Діяльність навчальних закладів вважалася настільки важливою, що влада ініціювала неформальне відкриття шкіл, навіть якщо це не було підкріплено жодними правовими нормами [11, s. 108]. В дусі цих постанов, від серпня 1944 р. і до кінця року на місцях було проведено багато організаційних заходів. Приміром, постали перші чотири шкільні окружні управління з осідками в Любліні, Білостоці, Ряшеві та Мінську Мазовецькому, а після остаточного вигнання фашистів до них додалося ще десять округів. Декретом ПКНВ від 23 жовтня 1944 р. в Любліні було засновано Університет Марії Кюрі-Склодовської, а в травні 1945 р. постав Лодзинський університет [9, s. 247].

Згадані вище рамки освітянської реформи стали предметом ретельного обговорення на першому повоєнному Загальнопольському педагогічному з'їзді, що відбувся в червні 1945 р. На ньому були цілком акцептовані проголошені раніше шляхи демократизації й інтенсивного відновлення освітньої галузі. Відтак за рішеннями з'їзду його учасники прийняли рішення, що освітня система в ПНР ґрунтуватиметься на принципах однотипності, універсальності, безкоштовності та відкритості [12, s. 75]. Воно знайшло втілення у тогочасному популярному гаслі – «Єдина, універсальна, загальнодоступна і безкоштовна школа». Початкова школа, відповідно до урядових директив, стала обов'язковою [1, s. 37].

Щоб компенсувати чималі втрати від закриття середніх шкіл під час нацистської окупації, органи управління освітою організували гімназії та ліцеї для учнів, які з об'єктивних причин відстали у навчанні. Вони опановували навчальну програму в прискореному темпі. Таким чином

середню школу було удоступнено для молоді різного віку з відмінним рівнем попередньої підготовки. Усвідомлення новою владою, попри її формування за радянськими тоталітарними лекалами, екзистенційної нагальності розбудови шкільництва проглядало і в тому, що в перші повоєнні роки приватні і навіть католицькі навчальні заклади в цілому мирно співіснували з державними типами шкіл, в яких освітній процес зазнавав все більшої індоктринації комуністичною пропагандою. Пояснюється це тим фактом, що тогочасним керівникам держави вповні слушно йшлося про національний інтерес можливо швидкого відновлення освіченого прошарку суспільства.

Чимало уваги нова влада відвела і проблемам середньої спеціальної освіти, яка мала за мету надолужити воєнні втрати серед фахівців середньої ланки. З огляду на це акцент було зроблено на динамічне відтворення вчительської верстви. Приміром, на початку 1950-х рр. влада ініціювала відкриття 4-тижневих педагогічних курсів для кандидатів, які закінчили дев'ять класів загальноосвітньої школи, та 5-місячних підготовчих педагогічних курсів для кандидатів робітничо-селянського походження, які досягли 18-річного віку і мали не менше 7 класів початкової освіти [13, s. 60].

Ще діяльніше, ніж середньо-спеціальну освіту гуманітарного профілю, влада ПНР розбудовувала сегмент системи професійно-технічної й сільськогосподарської освіти, з огляду на вимоги відбудови зруйнованого інтенсивними бойовими діями краю. Так, в 1951 р. було запроваджено професійно-технічні училища як найнижчу форму підготовки до професійної діяльності; базові професійно-технічні училища для підготовки кваліфікованих робітників; технікуми та професійні школи рівня ліцеїв для підготовки кадрів із середньою і повною професійною освітою. Створювалися також професійно-технічні школи для молоді, яка закінчила дев'ять і десять класів загальноосвітньої школи. Для старшої молоді, що вже працювала, були створені вечірні і заочні технічні училища, а також школи досвідчених майстрів для кваліфікованих робітників з виробничими досягненнями [13, s. 62]. Для забезпечення тісного зв'язку професійно-технічної освіти з потребами народного господарства та з огляду на необхідність її інтеграції в реалізацію планів відбудови краю, в 1949 р. було створено Центральне управління професійно-технічної освіти, яке модерувало розвиток цього освітнього сегменту [14, s. 253]. В тогочасному публічному дискурсі, а відтак і в школі, кар'єру робили слова на кшталт електрифікація, радіофікація, механізація сільського господарства тощо.

Іншою гострою суспільною проблемою перших повоєнних років, на яку мала реагувати соціалістична влада, було існування чималої кількості анальфабетів серед дорослого населення країни, що також стало наслідком відсутності національної системи шкільництва за часів нацистської окупації. Так, в 1949 р. дослідження показало, що 8% дорослого населення не вміли ні читати, ні писати [15, s. 10]. З огляду на цей суспільний виклик, в 1949 р. було прийнято закон про ліквідацію неписьменності. Він створив правові засади для проведення масштабної кампанії з ліквідації анальфетизму серед дорослого населення, що проводилася протягом 1949–1951 рр. Згідно з постановою Державного комітету економічного планування від 5 грудня 1950 р., неписьменність мала бути ліквідована у всіх закладах праці до 1 травня 1954 р. [13, s. 262]. Відзначимо, що це важливе суспільне завдання вдалося реалізувати.

Польські освітяни в перші повоєнні роки дали гідну відповідь на ще один виклик екзистенційного плану, який стояв перед молодою державою. Йшлося про потребу організації всіх рівнів освіти на так званих західних територіях, що відійшли до ПНР внаслідок нового поділу європейських кордонів і які в історіографічній традиції отримали назву «*Ziemia Odzyskane*». Напливаюче на новоприєднані терени прибуле населення несло з собою власні звичаї та традиції, внаслідок чого виникали конфлікти із корінними мешканцями цих земель. Відтак саме на вчителів було покладено складну задачу нівелювати ці ментальні і культурні відмінності і через школу єднати повоєнне польське суспільство розумінням спільності інтересів. Відзначимо, що патріотично налаштовані педагоги, хоча й здебільшого скептично ставилися до нової політичної реальності, з ентузіазмом розпочали процес відбудови польської освіти на старих річпосполитських теренах [8, s. 223]. Питання новоприєднаних територій також з'явилося у всіх шкільних програмах і підручниках, чим виховувалася важлива для громадського солідаризму ідея загальнопольської соборності. Відтак, «*Ziemia Odzyskane*» стали предметом різнопланових наративів та ілюстративного матеріалу в школі й трактувалася як споконвічно польські землі, на які поляки мали беззаперечне історичне право.

Не менших модернізаційних змін вимагала й система вищої освіти. Подібно до початкової, середньої та професійної шкіл, вона зазнала чималих воєнних втрат, адже окупанти практично заборонили університетські студії. Під час нацистської окупації загинуло близько 40% польських професорів. Більше половини освітньо-наукових об'єктів, що діяли до війни, були повністю знищені. Фатальними були й втрати бібліотек: у Варшаві вони склали 76%, у Познані – 68%, у Кракові – 14%. До цього слід додати втрату університетської інфраструктури, залишеної у Львові та Вільнюсі [16, s. 31]. Іншим викликом для нової влади було й те, що у міжвоєнний час вищі студії вважалися елітарними з огляду на високі кваліфікаційні вимоги та чималу вартість навчання, а самі навчальні заклади мали потужні автономні права. Тож реалізація заявлених гасел демократизації й масовості навчання в цьому випадку мала свою специфіку. Її слід було якомога швидше врахувати з огляду на потребу задоволення зростаючих соціально-економічних та культурних потреб країни, сфокусованих на модернізації всіх сторін її функціонування.

Відзначимо, що і в цьому освітньому секторі певний час приватні та церковні вищі навчальні заклади сусідили на освітянському полі з державними, продукуючи кадри так потрібної відновленій державі інтелігенції. Втім, держава поступово згортала такий тип шкіл, з огляду на неможливість контролювати ідейний зміст навчання в них, і від 1949 р. у цьому сегменті залишився лише один виш – Католицький університет у Любліні, причому з сильно урізаними академічними правами.

Отримавши стимул від «прискорення будівництва соціалістичної системи», вища освіта в досліджуваній період ввійшла в період прискореного кількісного зростання та структурних змін, що характеризувалися пріоритетним розвитком технічних напрямків. Відтак, разом з усією соціально-економічною системою держави вища школа стала частиною планового господарювання. Кількісний стрибок (як у кількості самих університетів, так і в їхніх розмірах) мав відповідати потребам виконання шестирічного плану економічного розвитку, що характеризувався, серед іншого, спробою швидкої індустріалізації країни за зразком СРСР й інших країн соцтабору. Так, до початку 1950-х рр. кількість вузів перевищила вісімдесят; відповідно до цього стрімко зросла й кількість науково-педагогічних кадрів і студіюючої молоді [17, s. 252].

Якщо поглянути на спеціалізацію вищих навчальних закладів після 1945 р., то побачимо першочерговий розвиток технічних університетів – політехнік та інженерних вузів, а після відокремлення медицини від класичних університетів – медичних академій. На думку освітніх бюрократів, розвиток технічних наук мав забезпечити кадри для прискореної індустріалізації країни за радянським зразком. У подальшому кількість сільськогосподарських та економічних вищих шкіл надалі зростала, а відповідно збільшувалася й їхня студентська аудиторія. На думку влади, яка взорувалася на радянські зразки, керувати народним господарством повинні були не стільки економісти, скільки кадри технічної інтелігенції. Це мало наслідком розвиток суто технічних й інженерних напрямків в рамках економічних вишів [18, s. 7, 8]. Таку кон'юнктуру влада підтримувала високим охопленням молоді гідним стипендіальним забезпеченням.

Акцент польських комуністів на демократичності всіх рівнів освіти, як уже йшлося вище, став справжнім життєвим шансом для робітничої і селянської молоді. Поряд з нею, освітня політика нової влади відкрила дорогу до вищої школи польським жінкам, які в міжвоєнний час складали незначну частку серед студентів. Йдеться про те, що висока вартість навчання була аргументом для більшості батьків пріоритезувати освіту синів, а не доньок. Відтак після 1945 р. бачимо spektakлярні гендерні зміни у студентській аудиторії польських вишів: наприкінці досліджуваного періоду частка жінок становила майже половину від загальної кількості студіюючої, а на низці факультетів, передусім гуманітарних й економічних, сягала навіть понад 60% [19, s. 48].

Відзначимо, що змальована нами картина охоплює лише феномен додатних модернізаційних впливів освітніх реформ на польське повоєнне суспільство. Ця картина є вочевидь неповною без згадки про чимало негативних і проблемних явищ у розбудові тогочасного шкільництва, що здійснювалося за радянськими взірцями. Серед них згадаємо централізацію всіх ланок освіти, підпорядкування напрямів її розвитку завданням ідеологічної боротьби, директивне планування, неузасаднене розширення її масштабів, орієнтація лише на технічні галузі тощо. Все це мало на меті задовольнити потреби індустріальної держави, яка зростала прискореними темпами, але водночас не враховувало потужних освітянських традицій і внутрішньошкільних процесів. Розширення освіти, особливо її вищої ланки, нерідко відбувалося без належного фінансового та кадрового забезпечення. Тож кількість, як правило, переважала над якістю, а фетишизація структурних змін – над реальним підвищенням операційної ефективності. Також сильна ідеологізація, підпорядкування контролю партійних чинників і розширення освітніх функцій у

дусі комуністичних доктрин були спрямовані насамперед на створення такого типу інтелігенції, яка б беззастережно сприймала і підтримувала дії влади. Зрештою, згадувана позитивна дискримінація робітничо-селянської молоді мала зворотнім ефектом труднощі у доступі до освіти вихідцям з інтелігентського середовища, попри їх більшу підготовленість, а нерідко й вмотивованість. На цих чинниках, як ми згадували на початку статті, спеціально фокусується чимало сучасних дослідників польського шкільництва, тож їхні впливи є доволі повно з'ясованими.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що саме реформи у шкільництві всіх рівнів стали основою проєкту повоєнного відновлення, що його реалізувала польська комуністична влада після вигнання німецьких окупантів. Ці реформи базувалися на принципах однотипності, універсальності, безкоштовності та відкритості навчання. Їхньою метою було подолання наслідків багаторічної окупації, модернізація й консолідація суспільного життя та динамічна розбудова всіх галузей промисловості і сільського господарства. Суттєвими перешкодами на шляху імплементації демократичних освітніх ініціатив стало поглиблення авторитарних явищ у суспільно-політичному житті Польської народної республіки, яка потрапила під вплив радянського тоталітаризму. Це проявлялося в централізації всіх ланок освіти, ідеологізації її змісту, підпорядкування контролю партійної бюрократії, класовій селекції при допуску до вищої школи тощо. Однак, незважаючи на вищезгадані недоліки та політичний тиск, саме в так званий сталінський період було запроваджено освітні реформи, які відкрили шляхи соціальної мобільності в безпрецедентному масштабі та переформатували навчальні заклади від початкового до вищого рівнів. Звісно, наслідки змін були далекими від очікуваних результатів, але водночас вони являли собою сміливу спробу змінити обличчя польської освіти, модернізувати повоєнне суспільство та заново побудувати економіку з урахуванням викликів науково-технічного прогресу.

Відзначимо, що за всієї умовності історичних паралелей, з'ясований польський досвід національного відновлення за зрозумілих коректив вповні придатний для сьогоденної ситуації подолання наслідків російської агресії. Адже путінська реінкарнація рашизму першочергово атакує саме українську культуру, намагаючись вразити основи національної ідентичності й тим самим здолати нашу опірність. Тож власне до питань освіти сьогодні, подібно до того, як це було вісімдесят років тому в Польщі, повинна бути прикута першочергова увага держави.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках проєкту фундаментального дослідження «Освіта і наука як чинники післявоєнної відбудови: історичний досвід, уроки для України» (державний реєстраційний номер: 0124U000787).

Список літератури

1. Kupisiewicz Cz. Szkolnictwo w procesie przebudowy. Kierunki reform oświatowych w krajach uprzemysłowionych 1945–1980. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1982. 232 s.
2. Jakubowska B. Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944–1956. Warszawa, 1986. 351 s.
3. Potyrała B. Przemiany oświaty w Polsce w latach 1944–1948, Wrocław, 1991. 243 s.
4. Hübner P. Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1992. 270 s.
5. Hejnicka-Bezwińska T. Zarys historii wychowania (1944–1989). Oświata i pedagogika pomiędzy dwoma kryzysami. Kielce, 1996. 160 s.
6. Dominiczak H., Halaba R., Walichowski T. Z dziejów politycznych Polski 1944–1984. Warszawa, 1984. 510 s.
7. Mauersberg S. Demokratyzacja szkolnictwa polskiego w latach 1944–1948. *Rozprawy z dziejów oświaty*. 1974. T. XVII. S. 161–184.
8. Mach E. Rozwój i transformacja polskiego szkolnictwa po II wojnie światowej. *Polska XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010. S. 219–250.
9. Potyrała B. Budowa systemu oświaty w Polsce Ludowej. *Kieleckie Studia Pedagogiczne i Psychologiczne*. 1990. T. 4. S. 239–258.
10. Bartnicka K., Szybiak I. Zarys historii wychowania. Warszawa, 2001. 221 s.
11. Pyter M. Prawne zasady funkcjonowania oświaty w Polsce Ludowej. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2015. Vol. XXIV, 4. S. 105–122.
12. Pęcherski M. Szkoła ogólnokształcąca w Polsce Ludowej. Wrocław, 1970. 351 s.
13. Moraczewska B. Szkolnictwo polskie w latach 1945–1975 z uwzględnieniem miasta Włocławka. Włocławek, 2010. 446 s.

14. Pęcherski M., Świątek M. Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne. Warszawa, 1978. 410 s.
15. Maciaszek M. Treść kształcenia i wychowania w reformach szkolnych PRL. Warszawa: Książka i Wiedza, 1980. 249 s.
16. Walczak M. Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. 363 s.
17. Paczkowski A. Pół wieku dziejów Polski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 463 s.
18. Morawski W. Szkolnictwo ekonomiczne w Polsce. Tradycje i współczesność. *Morawski W. (red.). Tradycje szkolnictwa ekonomicznego w Polsce po 1945 r.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, 2007. S. 5–18.
19. Popiński K. System szkolnictwa wyższego w II Rzeczypospolitej i jego wpływ na funkcjonowanie uczelni polskich po 1945 roku. *Spółeczeństwo i ekonomia*. 2018. ą 1 (9). S. 25–53.

References

1. Kupisiewicz, Cz. (1982). Schooling in the Process of Reconstruction. Directions of Educational Reforms in Industrialized Countries 1945–1980. Warsaw [in Polish].
2. Jakubowska, B. (1986). Transformations in School Historical Education in Poland in the Years 1944–1956. Warsaw [in Polish].
3. Potyrała, B. (1991). Transformations of Education in Poland in the Years 1944–1948, Wrocław [in Polish].
4. Hübner, P. (1992). Scientific Policy in Poland in the Years 1944–1953. Genesis of the System, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [in Polish].
5. Hejnicka-Bezwińska, T. (1996). Outline of the history of education (1944–1989). Education and pedagogy between two crises. Kielce [in Polish].
6. Dominiczak, H., Halaba, R., Walichowski, T. (1984). From the political history of Poland 1944–1984. Warsaw [in Polish].
7. Mauersberg, S. (1974). Democratization of Polish education in the years 1944–1948. *Dissertations on the history of education*, XVII, 161–184 [in Polish].
8. Mach, E. (2010). Development and transformation of Polish education after World War II. *Poland in the 20th century*. Kraków, 219–250. [in Polish].
9. Potyrała, B. (1990). The construction of the education system in the People's Republic of Poland. *Kielce Pedagogical and Psychological Studies*, 4, 239–258 [in Polish].
10. Bartnicka, K., Szybiak, I. (2001). Outline of the history of education. Warsaw [in Polish].
11. Pyter, M. (2015). Legal principles of functioning of education in the People's Republic of Poland. *Studia Iuridica Lublinensia*, XXIV/4, 105–122. [in Polish].
12. Pęcherski, M. (1970). General secondary school in the People's Republic of Poland. Wrocław [in Polish].
13. Moraczewska, B. (2010). Polish education in the years 1945–1975 with the city of Włocławek taken into account. Włocławek [in Polish].
14. Pęcherski, M., Świątek, M. (1978). The organization of education in Poland in the years 1917–1977. Basic legal acts. Warsaw [in Polish].
15. Maciaszek, M. (1980). The content of education and upbringing in the school reforms of the Polish People's Republic. Warsaw [in Polish].
16. Walczak, M. (1978). Higher education and Polish science in the years of war and occupation 1939–1945. Wrocław [in Polish].
17. Paczkowski, A. (2005). Half a century of history of Poland. Warsaw [in Polish].
18. Morawski, W. (2007). Economic education in Poland. Traditions and modernity. In: Morawski, W. (ed.). *Traditions of economic education in Poland after 1945*. Warsaw, 5–18. [in Polish].
19. Popiński, K. (2018). The higher education system in the Second Polish Republic and its influence on the functioning of Polish universities after 1945. *Society and economy*, 1(9), 25–53 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 10.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94:316.422:373.3/5.016

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-26-31

Юрій ПРИСЯЖНЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

ІСТОРИЧНА ДИДАКТИКА В ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ: ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ*

Анотація. Метою статті є науково обґрунтувати характерні особливості трансформації історичної дидактики сучасної української старшої (профільної) школи. На основі опрацьованих тематичних джерел та власного педагогічного досвіду автор узагальнює викладання історичних дисциплін у старших класах однієї з черкаських гімназій. Чільну увагу приділяє характеру трансформації методики навчання, а принагідно – курикулуму, точніше деяким аспектам освітньої та навчальної діяльності вчителя історії як такої, включно з історіософським підґрунтям, цінностями, цілями й способами їхнього досягнення, науково-навчальними проектами та ін. Докладно аналізує матеріали IV Всеукраїнської онлайн-конференції «Інноваційні практики наукової освіти», що відбулася в другій декаді грудня 2024 р. Як безпосередній учасник цього форуму, автор залучає до своєї розвідки не лише друковані, а й додатково презентовані його учасниками положення та висновки, що викликали жваву дискусію. **Наукова новизна.** У статті взято до уваги, синхронізовано навички викладання історичних дисциплін у старшій (профільній) школі європейськими вчителями. Наголошено на їхніх (навичках) відмінностях у навчальних закладах країн Центрально-Східної Європи. Зокрема, уперше показано, як національна ідентичність, сформована історична пам'ять інколи перешкоджають неупереджено інтерпретувати сторінки модерної історії. Серед іншого, обґрунтовувати такі складні явища як національно-визвольний рух, ідейно-політична та збройна боротьба за українську державу під час і після Другої світової війни, об'єктивно їх оцінювати. **Висновки.** Їх подано у вигляді практичних порад. Запропоновано ширше впроваджувати продуктивний, хоча й далеко не універсальний європейський досвід – навчати історії за конценрами. У прагненні досягнути дидактичних цілей, учителі мають пам'ятати, що на етапі навчання в старшій школі вони повинні враховувати потребу в історичних знаннях (компетентностях), як вони функціонують у публічній сфері, інформаційному просторі, тобто зважати на проблему історичної пам'яті, виклики деконструктивної (ворожої) пропаганди, фейкові новини. На тлі зроблених узагальнень автор пропонує головний висновок – пришвидшене реформування історичної дидактики в профільній школі України покликане відбутися на еволюційних засадах.

Ключові слова: методика, концентр, досвід, інформаційний простір, пропаганда, фейк, національна ідентичність, історична пам'ять.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

HISTORICAL DIDACTICS IN SPECIALIZED SCHOOLS: FEATURES OF TRANSFORMATION

Abstract. The aim of this article is to scientifically substantiate the key features of the transformation of historical didactics in modern Ukrainian upper secondary (specialized) schools. Based on an analysis of thematic sources and personal teaching experience, the author generalizes approaches to teaching historical disciplines in the senior classes of a gymnasium in Cherkasy. The focus is on changes in teaching methodology, as well as specific aspects of the curriculum – particularly the educational and instructional activities of history teachers, including values, didactic goals, methods of achieving them, and participation in scientific and educational projects. The article provides a detailed analysis of the materials presented at the IV All-Ukrainian Online Conference «Innovative Practices in Scientific Education», which took place in December 2024. As a direct participant, the author incorporates not only published materials but also additional theses and conclusions that became the subject of active discussion. **Scientific novelty.** The article examines the experience of teaching historical disciplines in upper secondary (specialized) schools in European countries, particularly in Central and Eastern Europe. It highlights differences in teaching approaches shaped by national identity and historical memory, which can influence the interpretation of modern history. Among other aspects, the article examines the challenges of objectively justifying and evaluating complex historical phenomena such as national liberation movements, ideological and armed struggles for Ukrainian statehood during and after World War II. **Conclusions.** The article offers practical recommendations for improving the methodology of teaching history in specialized schools. The author suggests a broader application of the European concentric approach to history education while adapting it to the Ukrainian context. The importance of considering the societal role of historical knowledge and its function in the information space is emphasized. Particular attention

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

should be paid to issues of historical memory, the threats of disinformation, and fake news. Based on the conducted analysis, the author concludes that the reform of historical didactics in Ukraine's specialized schools should proceed gradually, following an evolutionary development model.

Key words: methodology, concentric approach, experience, information space, propaganda, fake news, national identity, historical memory.

Постановка проблеми. В останні роки реформування навчально-виховного процесу середньої (у найближчій перспективі – профільної) школи викликає в українському суспільстві жваву дискусію. Її учасники висловлюють напрочуд різний, нерідко контрверсійний спектр думок – від крайніх осудливих заяв-заперечень до роботи «на випередження» – це коли реформа ще не торкнулася старших класів, а хтось її вже сприйняв, підтримав і навіть встиг напрацювати якийсь досвід, методичні поради тощо. У цьому зв'язку доцільно зауважити, що як певний суспільний простір і професійне середовище освіта була й лишається напрочуд консервативним явищем і будь-яке революційне втручання в неї містить чималі ризики небажаної «втрати рівноваги». Щоправда, історія належно «помудрувала» над такими пастками й «напрацювала» досить ефективну систему противаг. Один із її аспектів полягає в тому, що самі «революціонери» не є такими за визначенням, а їхня готовність до «докорінних змін» обмежена поточною кон'юктурою й за перших же ознак нестабільності спроможна швидко перетворюватися на свій антипод. Підтвердження сказаного вбачаємо в чинних ментальних імперативах освітнього менеджменту, що їх не спромоглася змінити жодна реформа. Раніше нам уже доводилося висловлюватися з цього приводу, тому лише згадаємо два попередніх висновки: 1) «чинна система радше захистить... освітянина-політика, а не підлеглого йому освітянина-творця...»; 2) «справа у... підміні мистецтва (менеджменту. – Ю. П.) маніпулюванням, котре продукує посадову нечесність» [1, с. 32].

В останні десятиліття українські освітяни звикли до того, що сфера їхньої діяльності зазнає перманентних «радикальних зрушень» [1, с. 68]. Щоправда, чи справді звикли і як надалі працювати в умовах, коли ця «радикалізація» не зникає, а навпаки – посилюється, мало хто знає. Проте вихід знайшли, тим більше, що в епоху інформаційного суспільства «порадників» не бракує. Показовим у цьому контексті стало зростання ролі психології. В усіх царинах освітнього простору (включно з курсами (пере)підготовки вчителів-практиків) вона посіла одну з домінуючих позицій. А, скажімо, у структурі ЗВО та інших закладів і установ у останній час з'явилася мережа наукових (просвітницьких та ін.) центрів «ментального» (чи якогось схожого) здоров'я. Можливо, саме тому реформи в галузі проходять для освітянського загалу «непомітно». Так, згідно з державною політикою, до вересня 2024 р. кожна громада України мала «сформувати нову освітню мережу» [2]. Чи сформувала, а головне, що про неї знають учителі, – питання далеко не риторичне. За великим рахунком, вони не дуже ним цікавляться. І зрозуміло чому, адже дотепер їхнє працевлаштування, статус та заробітна платня залежать не від цього. Як мало їх інтригує й той факт, що «старша профільна школа буде цілком автономним закладом освіти, де учень зможе обирати власну освітню траєкторію» [2]. Тож, мова піде про такий собі «прихований курикулум», що ще мало привертає увагу науковців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як засвідчує особистий педагогічний досвід автора, проведений ним аналіз історіографії та джерел, першочергове значення щодо впровадження сучасної історичної дидактики в старшій (профільній) школі мають не стільки власне навчальні технології, як механізми їхньої імплантації в повсякденну практику, шляхи оптимізації з огляду на традиційні (класичні) та інноваційні підходи [3]. Загалом при підготовці статті було опрацьовано друковані матеріали багатьох теоретиків і практиків. Найбільше прислужився доробок таких дослідників як О. Ляшенко, М. Головка, М. Кириченко, І. Отамась, О. Малихін, Н. Арістова, Т. Засєкіна, О. Морін, Ю. Носенко, В. Онацький, А. Остапенко, М. Пригодій, О. Пометун, Т. Ремех, В. Яценко, Т. Лукіна, О. Малихін, І. Мосякова, Б. Чижевський, І. Бех, П. Мороз, О. Удод, С. Алексєєва, З. Охріменко, С. Антошук, Л. Кондратова, Д. Трейтак, С. Василенко, В. Драгунова, Н. Мачинська, Л. Петренко, О. Просіна. При цьому спектр наукового інтересу до проблематики дослідження виявився набагато ширшим від заявленого. Власне тому будемо звертати увагу й цитувати лише ті міркування колег, які безпосередньо торкаються теми.

Метою статті є науково обґрунтувати характерні особливості трансформації історичної дидактики сучасної української старшої (профільної) школи.

Виклад основного матеріалу. Оскільки основну сюжетну лінію нашої розвідки визначено характеристикою трансформації історичної дидактики старшої (профільної) школи, то перше, що привертає нашу увагу, це полеміка навколо обсягів годин (навчального матеріалу) з історичних дисциплін. Симпатии умовно національного та ліберального підходів продовжують вести безкомпромісну й, здається, безкінечну війну на виснаження. Орієнтація на «профілі» тут мало що поки змінює. Приміром, О. Пометун, коли трактує відповідний зарубіжний досвід, наголошує

на кількох важливих аспектах, і найперше, на тому, що «в більшості європейських країн навчання історії входить до обов'язкової частини навчального плану старшої школи» [4, с. 124]. Така практика зумовлена відповідним попитом населення, що особливо помітно в країнах Центрально-Східної Європи. В умовах російської агресії проти України реакція польської, угорської, румунської, болгарської громадськості засвідчує, що національне питання там ще «не вирішене». Тому національна історія (проблеми історичної пам'яті, національної ідентичності, національно-визвольного руху) раз по раз потрапляють в епіцентр політичних дискусій, соціальних мереж, пропаганди, а ура-патріотично налаштовані політики нерідко використовують її в маніпулятивних технологіях.

Здавалося б, багаторічні наукові дискусії давно вже мали припинити цю шкідливу для демократичних перспектив розвитку спільнот практику, однак цього не трапилося. Для прикладу польська громадськість, не кажучи вже про місцеві еліти, раз по раз піднімають тему дражливих подій Волинської трагедії 1943 р., суперечливої (як здається) ролі в них УПА, чим ускладнюють такий важливий для сьогодення міждержавний діалог (маємо незаперечні докази поширення антиукраїнських настроїв російськими агентами впливу). Що лишається українській стороні? Захищатися на всіх фронтах? Можливо. Але проблема ще складніша, ніж здається попервах. З цієї причини Я. Грицак уважає, що треба «перестати будувати Україну», а варто її «модернізувати» [5]. Від себе додамо, що модернізацію ліпше починати не з країни, а себе. Історія ж, і тут ми погоджуємося з міркуваннями О. Пометун, покликана допомогти кожному зрозуміти «культурні, політичні та соціальні аспекти минулого, а також формувати критичне (й креативне. – Ю. П.) мислення» [4, с. 124].

По-друге, належить і надалі змінювати методику (стиль) навчання. Лінійний (формаційний чи унітарно-стадійний) підхід помітно вичерпав себе. Дидактична історія, як «єдиний процес поступального розвитку», надмірно міфологізована і є надто сприятливим підґрунтям для політизації навчально-виховного процесу. Вивчення ж минулого має постійно супроводжуватися становленням особистості, інакше воно неспроможне виконувати свою місію. Доцільно ширше впроваджувати продуктивний на сьогодні (хоча й далеко не універсальний) європейський досвід – навчати історії за конценрами. Тобто знехтувати банальними докорами в нібито повторному вивченні історії України й практикувати щорічне (поетапне) доповнення, розширення, поглиблення знань і компетентностей. У цьому варіанті вбачаємо щонайменше дві переваги. З одного боку, перманентне посилення наукової складової знань, з іншого, нагоду почути й підтримати кожного учня, «власний голос нового автора» [6, с. 774–775; 7, с. 12].

Пропонуємо робочу гіпотезу, сутність якої концентровано можна сформулювати так: методика навчання історії, у тому числі в старшій (профільній) школі, «природно» радше еволюціонує, ніж революціонує, і вже в такому вигляді позначається певними знаковими особливостями. Ключовою рисою (тенденцією) тут є помітне зміщення акцентів з запам'ятовування інформації на власне методичне забезпечення. Воно вже сьогодні є безальтернативним «господарем» на обласних курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, і не лише там. Наскільки виправданий такий «методичний поворот» у методиці? На наш погляд, він зумовлений багатьма об'єктивними чинниками, проте потребує чогось більшого, скажімо, критичного осмислення, а не бездумного мавпування. За характером «поворот» усе ще не універсально-збалансований, а хвибує очевидною односторонністю, своєрідною монополією на модну презентацію вмінь, навичок (компетентностей), власного педагогічного стилю навчання (тому аналіз заявленої проблеми свідомо обмежуємо вузько дидактичним компонентом). У цьому разі мова йде не про повернення до банального зубріння фактологічного матеріалу, ба більше, узагалі не про режим навчання учня, а десь навпаки – професійну діяльність учителя. Еволюційний підхід, передбачає, словами О. Удода, «обов'язкову умову – не можна реформувати чи вдосконалити історичну освіту без залучення здобутків не тільки історичної науки, а й знання особливостей її функціонування у публічній сфері, інформаційному просторі та використання з політичною метою (інструменталізація історії)» [8, с. 135].

Схоже, часи «звичайної зацікавленості» історією лишилися в минулому. Як і порядок вирішувати локальні стратегічні проблеми, «зокрема, завдання раннього профорієнтаційного відбору», шляхом державного регулювання [1, с. 69]. О. Удод справедливо зауважує, що «державна як єдиний організатор історичної освіти традиційно відстає від думок, ідей, пропозицій активних представників громадянського суспільства» [8, с. 135]. Це вносить велике сум'яття в роботу творчого педагога, позаяк в умовах небачених раніше викликів він зустрівся зі ще однією складністю – зменшенням звичної підтримки з боку освітньої системи (ширше – суспільства, держави). Причому йдеться не про надмірну опіку чиновників, бо вона збереглася й десь навіть посилилася, а навпаки – про несприйняття творчих ініціатив, перешкоджання конкретним креативним рішенням, також обмеження вільного часу та брак ефективної мотиваційної політики.

У ситуації, коли з 1 вересня 2027 р. старша ланка середньої школи стане профільною й уже набрав чинності Державний стандарт профільної середньої освіти (з відповідними акцентами), саме «цілісний, а не інтегрований у щось інше» курс «Історія України» покликаний гармонізувати курикулум, сприяти формуванню «національної та громадянської ідентичності» [8, с. 136]. Зрозуміло, що синхронно має бути забезпечене виконання цілого комплексу завдань, серед яких – захист держави та її інформаційного (медійного) простору, готовність протидіяти ворожій пропаганді в «безкінечних» гібридних війнах. А, між тим, в Україні відсутня концепція історичної освіти, низькою є якість менеджменту. Створення ж нових, формально демократичних управлінських структур, поки що не виправило ситуацію.

Які перспективи трансформації історичної дидактики в профільній школі власне у сфері управління? Якщо якість освіти визначати звично, тобто як «сукупність характеристик і властивостей, що забезпечують здатність задовольнити... потреби споживачів освітніх послуг», то говорити про її ефективність, м'яко кажучи, не резонно [9, с. 84]. Чинником (одним із них) усіх очікуваних (чи навпаки – небажаних) перемін тоді буде «професійна діяльність керівника ЗЗСО» [9, с. 87]. У чому ж тоді суть реформи? Згадаймо, що чи не завжди головним постулатом управлінської культури в освіті був принцип «за все в школі відповідає директор». Натомість Б. Чижевський пропонує зміни на «компетентнісний платформі управління профільними закладами загальної середньої освіти, яка передбачає наявність стратегії, концепції та моделі управління школою на виконання комплексної програми та/або плану дій та розвитку школи» [10, с. 100]. Не в усьому погоджуючись з міркуваннями шановного колеги, виокремимо в них, на наш погляд, слушну думку. Мова про управлінську компетентність, що її Чижевський розуміє як інтегральну «здатність вибудовувати свій поступальний професійний розвиток із... ускладненням завдань і зростанням рівнів досягнень у процесі навчання дітей та учнів в системі профільної освіти» [10, с. 100].

Солідаризуємося також із підходом багатьох дослідників, котрі вважають, що однією з функцій реформаторів (держави) має бути посилення мотивації і здобувачів освіти, і надавачів педагогічних послуг (а ще батьків, стейкхолдерів та ін.). Що ж до проголошеної зміни системи роботи педагогічних працівників, то ця ідея, як і деякі інші, містить очевидні пастки, тому однозначних оцінок тут унікаємо. Реформи мають враховувати тенденції власне еволюційного характеру. Наприклад, педагогічний стаж, який раніше слугував хоча й неофіційною, але достатньо стійкою та переконливою основою функціонування системи освіти як такої, уже «не працює». Учителю лишилося тільки дочекатися, коли йому «вмотивовано» скасують доплату за вислугу. Ще сумніше виглядає ситуація з моральним аспектом. Ветеран педагогічної ниви, який сьогодні наважиться сказати своєму молодому колезі щось на кшталт «У мене 40 років стажу! Попрацюй з моє!», виглядатиме непереконливо, десь жалюгідно, адже вже не є авторитетним носієм енциклопедичних знань, а радше модератором-консультантом. Відповідно, учень втратив обов'язок переповідача текстів підручника, став (принаймні, потенційно) співтворцем освітнього контенту. Педагогічний продукт тепер має з'являтися в результаті спільної колаборації вчителя й учня. Для реалізації цього завдання чи не найкраще підходить метод проєктів. Він передбачає розв'язання проблемно-пізнавальних ситуацій, що потребує від учасників освітнього процесу пошукових зусиль, спрямованих на розробку оптимальних шляхів його реалізації, незмінний публічний захист і аналіз підсумків.

Не викликає сумніву, що реформування освіти, зокрема й трансформація історичної дидактики старшої (профільної) школи, є складним процесом, надто в контексті (на етапі) їхньої сучасної імплементації. Власне ця обставина спонукає і реформаторів, і вчителів-практиків до рішучих дій. Що ж до історика, то йому треба багато чого вивчати й переосмислювати, синхронно опановувати Інтернет, додатки й платформи для змішаного та дистанційного навчання (Kahoot!, Quizizz, На Урок, LearningApps.org та ін.), також набувати вмінь і навичок підвищення своєї кваліфікації (Prometheus, EgEra та ін.) на онлайн-курсах. Сукупно це має розвивати взаємні бажання «lifetime learning» (вчитися протягом усього життя). Щоб перебувати в мейнстрімі сучасного освітнього процесу та відповідного мікросередовища, учителю історії належить ефективно використовувати нові методики, а заодно продукти «діджиталізованого світу», які швидко еволюціонують.

Особливої ваги сьогодні набула технологія тимблдингу (командоутворення). Оскільки профільна освіта має бути орієнтованою на підготовку випускника, який знає – де і як знайти відповідну інформацію, уміє аналітично та критично мислити, здатний вчитися протягом життя й за потреби швидко перекваліфіковуватися, то на уроках історії пропонуємо використовувати насамперед такі його варіанти: індивідуальну концептуальну гру (занурення в обрану тематику – козацтво, дисидентство тощо), комунікативну гру, інтелектуальний тимблдинг, квести.

Стосовно «комплексних змін», то в підготовлених учасниками шведсько-українського проєкту «Підтримка децентралізації в Україні» матеріалах, що побачили світ під назвою «Старша профільна школа: кроки до становлення», презентовано думку, мовляв, «педагоги поряд з тим, що одночасно є дуже креативними, вкрай складно сприймають зміни і чинять їм як прямий, так і опосередкований опір» [11, с. 42]. Через це вони, нібито, є надто непевними й можуть не так підтримувати реформи, як чинити їм спротив. Звідси дещо парадоксальна пропозиція: «Педагогічні спільноти не мають бути першочерговими цільовими групами, через які варто просувати зміни та трансформації» [11, с. 42]. А реформи, знову ж таки, треба проводити з «найбільш готовими» до змін здобувачами освіти. Як при цьому має бути мотивований процес запровадження нових навчальних методик (технологій) – не зрозуміло. Такими ж нелогічними постають вимоги до професійних компетентностей учителя – здатностей «працювати самостійно без постійного керівництва, брати на себе відповідальність за власною ініціативою, виявляти креативність, не питаючи інших, помічати проблеми та шукати шляхи їхнього вирішення, аналізувати нові ситуації й застосовувати вже наявні знання для такого аналізу, ладити з іншими, засвоювати будь-які знання..., приймати рішення на основі здорових суджень» [12]. Перший такий досвід співпраці зі здобувачами освіти вже, треба думати, напрацьовано, утім, наскільки він може бути ефективним, збагнути важко. У цьому експерименті «на випередження» привертають уваги два аспекти. По-перше, педагогу (вчителю історії) відведена роль чи не найпасивнішого «реформатора», котрого треба всім, зокрема й учням, «змушувати до змін». По-друге,десь поділося суб'єктивне начало (принципи партнерства, добровільної колаборації, спільної взаємодії тощо) – його знову підмінили груповими (колективними) рішеннями, діями, оцінками. Відповідно, суб'єктно-суб'єктно відносини, про які так багато говориться, лишилися декларацією.

До «колективних реформаторів» пропонують зачисляти батьків здобувачів освіти. Її визнають «найменш поінформованою про причини, сутність і важливість змін» цільовою групою. Взаємодія батьків, місцевих депутатів, активістів, стейкхолдерів, педагогів і має, на переконання учасників шведсько-українського проєкту, забезпечити якість та незворотність реформ. Щоправда, традиційно не ідентифіковано самих їхніх провідників. Утім, контекст пропозицій не дає підстав сумніватися, що це сама система освіти. Її глашатаєм традиційно надано відому когнітивну гнучкість, надто щодо регіональної специфіки, «національних, економічних, суспільно-політичних» та інших особливостей [11, с. 42].

Висновки. Історична дидактика динамічно розвивається. Якщо ще два десятиліття тому автор статті розмірковував у площині завдань модернізації цієї сфери (як історичного явища), і це, з огляду на характер та тенденції еволюції пострадянського суспільства, було вповні виправдано, то тепер такий підхід видається вузьким, малопродуктивним. Протягом одного покоління глобалізація «перетворила» українську історичну дидактику на складову світового освітнього середовища. Стався радикальний перехід від аналогових технологій до цифрових. Це дало змогу долати будь-які відстані в передачі інформації, посприяло об'єднанню інтелектуальних здібностей людства, що, своє чергою, перенесло вирішення назрілих проблем на інший рівень соціальних технологій, моралі, політики.

Як же інтерпретувати сучасну трансформацію історичної дидактики в старшій (профільній) школі – як революційну чи еволюційну? На наш погляд, і так, і так. Революційність простежуємо в самому характері пертурбацій, але не в бажаному механізмі реформ (згадаймо, що сам процес «реформування» означає «не-революційність»). Еволюція ж постає як реальність і затребувана технологія змін. Її репрезентує ідея «lifetime learning». Так чи так, але всім суб'єктам освітнього процесу, аби лишатися соціально й професійно затребуваним, потрібно своєчасно адаптуватися до нових реалій.

Список літератури

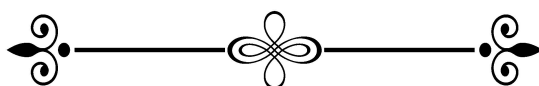
1. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації. Черкаси: Вертикаль, 2005. 96 с.
2. Профільна старша школа майбутнього: якою вона буде? URL : <https://osvitoria.media/experience/profilna-starsha-shkola-majbutnogo-yakoyu-vona-bude>.
3. Присяжнюк Ю. Досвід впровадження сучасної історичної дидактики в профільних класах: аналіз та перспективи. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації* / за ред. О. Ляшенко та ін. Київ: Освіта, 2024. С. 126–130.
4. Пометун О. Формування змісту навчання історії як базового предмета профільної середньої освіти. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації* / за ред. О. Ляшенко та ін. Київ: Освіта, 2024. С. 123–126.
5. Грицак Я. «Мені було важливо показати, що історія нам дуже часто заважає...». 2021. URL: <https://pen.org.ua> (link: <https://cutt.ly/0rc1vxZJ>).

6. Присяжнюк Ю. П., Присяжнюк В. П. Методика підготовки конкурсантів МАН із гуманітарних наук: старі/нові зауваги. *Інноваційні практики наукової освіти: мат. IV Всеукр. конф.* Київ: НАПН України, 2024. С. 769–776.
7. Фурман А. Рефлексивне обґрунтування концентрів вітакультурної методології. *Вітакультурний млин*. 2009. Мод. 10. С. 4–12.
8. Удод О. Багатолика Кліо: історична наука, політика пам'яті, історична дидактика (якою бути історії у профільній середній школі?) *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації* / за ред. О. Ляшенко та ін. Київ: Освіта, 2024. С. 134–137.
9. Лукіна Т. Ефективність професійної діяльності керівників шкіл як чинник забезпечення якості профільної освіти. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації* / за ред. О. Ляшенко та ін. Київ: Освіта, 2024. С. 83–88.
10. Чижевський Б. Особливості розвитку профільної освіти на компетентнісній платформі управління. *Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації* / за ред. О. Ляшенко та ін. Київ: Освіта, 2024. С. 99–103.
11. Фасоля О., Сеїтосманов А., Мархлевські В. Старша профільна школа: кроки до становлення. Версія 2.0. Київ, 2024. 76 с.
12. Пелагейченко В. Ключові компоненти компетентності вчителя. URL : <https://osvita.ua/school/method/9170>.

References

1. Prysiazhniuk, Yu. (2005). Ukrainian education as a traditional phenomenon in the conditions of modernization. Cherkasy [in Ukrainian].
2. Profile high school of the future: what will it be like? Retrieved from: <https://osvitoria.media/experience/profilna-starsha-shkola-majbutnogo-yakoyu-vona-bude> [in Ukrainian].
3. Prysiazhniuk, Yu. (2024). The experience of implementing modern historical didactics in specialized classes: analysis and perspectives. In: Lyashenko, O. et al. (eds.). (2024). *Professional secondary education: challenges and ways of implementation*. Kyiv, 126–130 [in Ukrainian].
4. Pometun, O. (2024). Formation of the content of teaching history as a basic subject of specialized secondary education. In: Lyashenko, O. et al. (eds.). (2024). *Professional secondary education: challenges and ways of implementation*. Kyiv, 123–126 [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Ya. (2021). «It was important to me to show that history often gets in the way...». Retrieved from: <https://pen.org.ua> (link: <https://cutt.ly/0rc1vxZJ>) [in Ukrainian].
6. Prysiazhniuk, Yu., Prysiazhniuk, V. (2024). Methods of preparation of contestants of the Academy of Arts in Humanities: old/new notes. *Innovative practices of scientific education: materials of the 4th All-Ukrainian scientific and practical conference*. Kyiv, 769–776 [in Ukrainian].
7. Furman, A. (2009). Reflexive substantiation of the concentrates of vitacultural methodology. *Vitakulturnyi mlyn [Vitaculture mill]*, 10, 4–12. [in Ukrainian].
8. Udod, O. (2024). The many faces of Clío: historical science, politics of memory, historical didactics (what should history be in a specialized secondary school?). In: Lyashenko, O. et al. (eds.). (2024). *Professional secondary education: challenges and ways of implementation*. Kyiv, 134–137 [in Ukrainian].
9. Lukina, T. (2024). The effectiveness of the professional activity of school leaders as a factor in ensuring the quality of specialized education. In: Lyashenko, O. et al. (eds.). (2024). *Professional secondary education: challenges and ways of implementation*. Kyiv, 83–88 [in Ukrainian].
10. Chyzhevskiy, B. (2024). Features of the development of specialized education on the management competence platform. In: Lyashenko, O. et al. (eds.). (2024). *Professional secondary education: challenges and ways of implementation*. Kyiv, 99–103 [in Ukrainian].
11. Fasolya, O., Seitomanov, A., Markhlevsky, V. (2024). Senior specialized school: steps to becoming. Version 2.0. Kyiv [in Ukrainian].
12. Pelageichenko, V. (2024). Key components of teacher competence. Retrieved from: <https://osvita.ua/school/method/9170> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-32-40

Юрій БЕДНАРЧУК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6871-9628>

e-mail: ukrhistorydr@gmail.com

КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ПРАВЛІННЯ СИНІВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ОЦІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Анотація. Метою статті є вивчення специфіки дослідження польськими науковцями, які працювали з кінця ХІХ ст. й до початку ІІ Світової війни, історії правління синів Ярослава Мудрого та оцінки вченими цього періоду в історії Київської Русі та польсько-руських відносин. **Методологія дослідження** передбачає використання загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження, таких як аналіз та синтез, порівняння, критики історичних джерел, генетичного методу та інших, комплексне поєднання принципів історизму, об'єктивізму й системності. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що у ній вперше у вітчизняній науці розглядається специфіка вивчення польськими дослідниками кінця ХІХ ст. – 1939 р. проблем історії Київської Русі за правління синів Ярослава Мудрого. **Висновки.** Для польських науковців, що працювали у часи із кінця ХІХ ст. й до початку ІІ Світової війни важливим було дослідження історії Київської Русі, із якою їх предків єднало багато сторінок спільного минулого. Також багато уваги вони приділяли простеженню різноманітних закономірностей та паралелей у розвитку середньовічної польської та руської держав, що дозволяло краще зрозуміти самі механізми історичних процесів. Таким важливим періодом, що привертав увагу польських істориків був час переходу Київської Русі від одноосібного централізованого правління за часів Ярослава Мудрого до початку удільної роздробленості за князювання його синів. Вчені досліджували утвердження системи сеньйорату у Київській Русі часів Ярославичів та її характеристики й порушення закладених принципів, що поглиблювали внутрішньополітичні конфлікти й призводили до розколу держави. Багато уваги історики звертали на внутрішні конфлікти між руськими князями та участі у них польських володарів, зокрема Болеслава ІІ. Вивчали міжнародні аспекти діяльності Ізяслава Ярославича та пошуку ним союзників. У даному контексті були спроби зображення міжусобиць Ярославичів як конфлікту між прозахідною та провізантійською партіями у руському політикумі. В оцінках деяких польських істориків період правління синів Ярослава Мудрого зображувався як час поразки ідеї єдності із Римською церквою, до якої схилявся Ізяслав І, й утвердження про візантійської церковної ортодоксії, яку підтримував Всеволод І. Також підкреслювалась значимість появи половецької загрози, що стала важливим фактором як зовнішньополітичних відносин, так і чинником у внутрішньополітичній боротьбі.

Ключові слова: польська історична наука кінця ХІХ ст. – 1939 року, Київська Русь, Ярослав Мудрий, Ярославичі, Ізяслав І, Всеволод І, Болеслав ІІ, Польська держава, роздробленість, сеньйорат.

Iurii BEDNARCHUK

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6871-9628>

e-mail: ukrhistorydr@gmail.com

KYIVAN RUS DURING THE RULE OF THE SONS OF YAROSLAV THE WISE IN THE ASSESSMENTS OF POLISH HISTORIANS OF THE END OF THE 19TH – FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is to study the specifics of the study by Polish scholars who worked from the end of the 19th century to the beginning of World War II, the history of the reign of the sons of Yaroslav the Wise and the assessment by scholars of this period in the history of Kyivan Rus and Polish-Russian relations. The research methodology involves the use of general scientific and specifically historical research methods, such as analysis and synthesis, comparison, criticism of historical sources, the genetic method and others, a complex combination of the principles of historicism, objectivism and systematics. The scientific novelty of the article lies in the fact that for the first time in domestic science it considers the specifics of the study by Polish scholars of the end of the 19th century – 1939. problems of the history of Kyivan Rus during the reign of the sons of Yaroslav the Wise. Conclusions. For Polish scholars who worked in the period from the end of the 19th century to the beginning of World War II, it was important to study the history of Kyivan Rus, with which their ancestors were united by many pages of a common past. They also paid much attention to tracing various patterns and parallels in the development of the medieval Polish and Rus states, which allowed them to better delve into the mechanisms of historical processes. Such an important period that attracted the attention of Polish historians was the time of the transition of Kyivan Rus from a single centralized rule during the reign of Yaroslav the Wise to the beginning of specific fragmentation during the reign of his sons. Scholars studied the establishment of the seniority system in Kyivan Rus during the Yaroslavichs and its characteristics and violations of the established principles, which deepened internal political conflicts and led to the split of the state. Historians paid much attention to the internal conflicts between the Rus' princes and the participation of Polish rulers in them, in particular Boleslav II. They studied the international aspects of Izyaslav Yaroslavich's activities and his search for allies. In this context, there were attempts to portray the Yaroslavichs' internecine strife as a conflict between the pro-Western and pro-Byzantine parties in the Rus' political sphere. In the assessments of some Polish historians, the period of the reign of the sons of Yaroslav the Wise was depicted as a time of defeat of the idea of unity with the Roman Church, to which Izyaslav I was inclined, and the assertion of Byzantine church orthodoxy, which was supported by Vsevolod I. The significance of the emergence of the Polovtsian threat was also emphasized, which became an important factor in both foreign relations and the internal political struggle.*

Keywords: Polish historical science of the late 19th century – 1939, Kyivan Rus, Yaroslav the Wise, Yaroslavichs, Izyaslav I, Vsevolod I, Boleslav II, Polish state, fragmentation, seniority.

Постановка проблеми. Смерть Ярослава Мудрого знаменувала в історії Київської Русі кінець періоду консолідації державності та єдиноосібної монархічної форми правління. Руська держава входила в епоху роздробленості, що знаменувалась значними змінами у суспільно-політичному, економічному та культурному й етнічному житті народів регіону. Розпад великих держав, що з'явилися на основі ранньосередньовічних варварських королівств, на удільні князівства був характерним для багатьох політичних організмів середньовічної Європи. Не оминула цієї долі й польська держава П'ястів. Для польських науковців, що займалися вивченням історії середньовічної Польщі, важливим було дослідження не лише історії самої Київської Русі, із якою їх предків єднало багато сторінок спільного минулого, але і простеження різноманітних закономірностей та паралелей у розвитку обох держав, що дозволяло краще зглибити самі механізми історичних процесів. Саме тому історія такого важливого періоду у долі Східної та Центральної Європи, як часи удільної роздробленості й зокрема її початків за правління першого покоління нащадків Ярослава Мудрого, не оминули своєю увагою польські історики, що працювали у кінці XIX та першій третині XX ст. які знаменувались активним розвитком історичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних історіографічних студіях особливості зображення та оцінок польськими вченими історії удільної роздробленості та часів правління Ярославичів у Київській Русі залишається малодослідженим. Серед окремих досліджень польської історіографії Київської Русі здебільшого увагу вчених привертає висвітлення у працях польських науковців початків та часів розквіту руської держави до смерті Ярослава Мудрого й спеціально не вивчалися образи подій періоду правління Ярославичів. Так можна назвати дослідження специфіки підходів до зображення історії Київської Русі у працях польських істориків проведені Катажиною Блаховською [1] й Тарасом Гриневичем [2]. Дискусій польських та українських істориків довкола ряду проблем історії Київської Русі також торкався Віталій Тельвак у низці монографічних і статейних досліджень наукового дискурсу, що розвивався на початку XX ст. довкола «Історії України-Руси» М. Грушевського [3–14]. Однак жодна із названих праць не зверталася спеціально до означеної нами проблематики.

Метою статті є вивчення специфіки дослідження польськими науковцями, які працювали з кінця XIX ст. й до початку II Світової війни, історії правління синів Ярослава Мудрого та оцінки вченими цього періоду в історії Київської Русі та польсько-русських відносин.

Виклад основного матеріалу. Увага польських дослідників, що працювали у період з кінця XIX ст. й до 1939 р., до часів правління у Київській Русі синів Ярослава Мудрого у значній мірі була обумовлена початком нової історичної епохи удільної роздробленості цього найбільшого у тогочасній Європі політичного організму. Так чільну увагу явищу удільної роздробленості Давньоруської держави присвятив Юзеф Шуйський. У баченні вченого це явище було притаманне чи не усім державам в епоху Середньовіччя й становило певний невід'ємний етап їх розвитку.

Згідно із його баченням, такий період наступав після завершення територіальної експансії та остаточного формування кордонів держави, що йшло паралельно із утвердженням структур монаршої влади – т. зв. час «великих середньовічних засновників держави» [15, с. 30]. Цікаво, що історик встановлював зв'язки між складанням системи управління віддаленими від центру регіонами та удільною роздробленістю, що у його баченні становили своєрідні причину та наслідок. Зачатки цього явища він віднаходив у наділенні великим князем своїх братів та синів окремими уділами, «розсилянні в города посадників, розділенні волостей між дружинниками» [16, с. 11], що вперше відбулося уже за панування Святослава Ігоревича, який «посадив синів у Києві, землі древлян та Новгороді». Для Ю. Шуйського такі заходи великих князів київських мали на меті утвердження «військового абсолютизму» через зміцнення контролю над завойованими землями, однак з часом вони призвели до протилежних наслідків. Втім, до справжнього поділу держави тоді, які і після панування Володимира Великого, не дійшло через криваві міжусобні війни, що в обох випадках завершилися утвердженням влади одного брата-переможця. Науковець також робив наголос на факті того, що явище удільної роздробленості проявлялось на теренах Давньоруської держави раніше ніж в Польщі. Це історик пояснював тим, що Русь була «історично старшою» за Польщу, а отже раніше переживала необхідні етапи політичного розвитку [15, с. 30].

Ю. Шуйський зобразив історію пертурбацій пов'язаних із поділами теренів Київської Русі на князівські уділи. Побіжно згадуючи про існування після смерті Володимира Великого новгородського уділу у Ярослава Володимировича та «уділу над Доном» з центром в Тмутарокані у його брата Мстислава, вчений наголошував, що уже «із смертю Ярослава в 1054 р. усталоється шість уділів» [15, с. 31]. Вчений перелічував серед уділів «верховний» із Києвом та Новгородом у володінні Ізяслава, Чернігів та Тмутарокань у Святослава, Твер і Нижній Новгород у Всеволода, Смоленськ та Вітебськ у В'ячеслава («Венцслав» у записі Ю. Шуйського) та Поділля, Волинь й Червона Русь у Ігоря й Полоцьк у володінні Всеслава Брячиславича. При цьому останній уділ історик називав «орендою Ярославовичів», визначаючи таким чином обмежену форму панування нащадків великого київського князя над Полоцьком.

Причину роздробленості Київської Русі Анатоль Левицький вбачав у принципах спадкування, які встановив Ярослав Мудрий перед своєю смертю. Вчений вказував, що великий князь утвердив ідею сеньйорату, що передбачала встановлення на великокнязівському престолі у Києві старшого у династії Рюриковичів й відповідний порядок володіння молодшими князями їх уділами, відносно значимості останніх. Це у свою чергу потягнуло за собою запеклі братовбивчі війни, що велись не лише за київський трон, але й за окремі удільні князівства. Цим активно користались половці, яких «дикі орди несли жакливе спустошення аж під самі брами Києва» [17, с. 45]. Самі ж князі намагались активно використовувати у міжусобицях, як половців, так і поляків й угорців. У підсумкових оцінках дослідник стверджував, що «насилля та вбивства, вчинені щодо власних родичів, увійшли у звичай» між князями з роду Рюрика [17, с. 45].

У баченні Олександра Яблоновського процес удільної роздробленості був спричинений «родово-династичним законом», що диктував розпад єдиної держави через існування чисельного грона представників правлячого роду. Історик стверджував, що відразу після смерті Ярослава Мудрого Давньоруська держава була розділена на 7 уділів через наявність у великого київського князя п'яти синів та двох онуків. Кожен з таких уділів, на думку вченого, становив «окремі або зібрані в більшій об'єднання землі окремих давніх племен». Так він перелічував: великокнязівський уділ Ізяслава, що складався з Києва, Турова, Новгорода та Пскова, Чернігів з Муромом та Тмутароканью у Святослава, Переяслав із Ростовом та Білоозером у Всеволода, Волинь у Ігоря, Смоленськ у В'ячеслава. Натомість племінник Ярославичів Ростислав, як вважав історик, міг дістати Перемишль, тоді як правнук Володимира Великого Всеслав тримав Полоцьк. «Цей поділ – як наголошував дослідник – став основою, на якій пізніше була побудована ціла система династичних гілок роду Рюрика, й що головне – не завжди залежних від родових ліній, на які цей дім розпався – ціла система князівських уділів, що поволі перетворювалися в окремі країни, в кожній із яких утвердилась власна родово-династична система з власними старшими та молодшими князями» [18, с. 20–21]. Таким чином у баченні О. Яблоновського роздробленість Русі була природним наслідком не лише помноження князівської династії, але й обумовлена давнішими племінними поділами, на основі яких продовжувала розвиватися, прихована на певний час одноосібним правлінням попередніх князів, територіальна самотність.

Послідовний у своїх антируських та антиукраїнських упередженнях Фелікс Конечний вважав, що протягом усього періоду існування Київської Русі, який настав після смерті Ярослава Мудрого

у 1054 р., «не зустрічається жодна провідна ідея, котра б керувала загалом чи то князів, чи суспільства; кожна частина Русі намагалась по-своєму пристосуватися до ситуації, яку творили із зовні через половців та болгар; ніхто не усвідомлював цілісності ситуації» [19, с. 126]. Натомість, на його думку, усіма представниками еліти керували лише власні тимчасові інтереси, які навіть не оформлювались у якісь хоч більш-менш масштабні задуми. Це у свою чергу призводило і до частой зміни інтересів цілих окремих регіонів Русі. У підсумку історик наголошував на тезі про «хаос в загальному стані справ Русі як цілісності, до такого рівня, що ця цілісність не може утворитись й не твориться». У наслідок цього «історія східних слов'ян стає дедалі більше чимось фрагментарним й сама більше не складеться у цілісність без її штучного підтягання» [19, с. 127]. Таким чином дослідник вважав, що усі спроби інших істориків розглядати історію Київської Русі після смерті Ярослава Мудрого, як певну цілісність, були відірваною від реальності підміною історичних процесів бажаними історіографічними конструкціями.

Ф. Конечний вважав, що до розпаду Київської Русі спричинилось відкриття нового торговельного шляху з Києва на Ростов та Суздаль. Поява такого, на його думку, не приносила жодних користей «старій Русі», натомість збагачувала віддалені північно-східні регіони, які, зміцнившись, виступили на боротьбу проти давніх осередків в Києві та Новгороді [19, с. 127]. Таким чином інтереси локальних еліт та тимчасова користь окремих осіб, що могли втілюватись у життя через відсутність великих планів державного будівництва випрацьованих у центрі, призвели до негативних наслідків для усієї Русі та її суспільства. Також після смерті Ярослава Мудрого відразу зникнув титул кагана, яким, на думку історика, титулювали себе київські князі й який означав їх верховне панування над усіма правлячими елітами. Зникнення цього титулу означало й деградацію влади київського правителя до рівня чи не одного з цілого шерегу інших удільних князів [19, с. 128].

Особливості поділу Київської Русі між синами Ярослава Мудрого Ф. Конечний вважав свідомою зміною в ієрархії міст та регіонів за їх значимістю. Так, окрім Києва, на перше місце висуваються Чернігів, Переяслав та Смоленськ. Становлення визначного центру для всього Лівобережжя у Чернігові історик бачив повторенням спроби такого його піднесення за панування брата Ярослава Мудрого Мстислава у 1026 р. Також він відзначив й становище Переяслава, який у цей час був центром усієї давньоруської митрополії. Натомість появу у цьому переліку Смоленська він бачив свідченням активного розвитку та зростання могутності Північної Русі. У цей же час Новгород (названий дослідником «наймогутнішим містом Русі») у його баченні був осередком, що взагалі не визнавав влади Рюриковичів й не платив данину. Також Ф. Конечний вважав, що поділ між нащадками Ярослава уділів відбувся із «жорстоким порушенням родових прав», яке він вбачав у позбавленні Ростислава Володимировича володіння Новгородом, яке він нібито успадковував по своєму батьку, як найстаршому із Ярославичів [19, с. 129]. Нові володарі Київської Русі, на думку історика, вбачали у такому можливому утвердженні Ростислава в Новгороді загрозу консолідації довкола нього усіх північних земель з Псковом, Полоцьком та Смоленськом й «поділу на два окремі державні організми», чого вони допустити не могли. У результаті цього Ростислав був вигнаний із Русі. Також Новгородом намагався заволодіти представник полоцької лінії роду Рюрика Всеволод, який у двох походах 1065 та 1066 рр. заволодів ним та Псковом. Однак Ярославичі рішуче виступили проти таких задумів Всеслава й перемогли його у битві над р. Немигою.

Розпад Київської Русі після смерті Ярослава Мудрого Я. Домбровський пояснював не лише впровадженням великий київським князем принципу сеньйорату для поділу свого спадку між синами, але й об'єктивними етно-політичними та суспільним процесами. Вчений стверджував, що із поступом процесу розчинення варягів у слов'янському середовищі відбувався й занепад запроваджених норманами принципів централізації й зростання значимості місцевих чинників, а зокрема регіоналізації через появу різних центрів локальної вдали. Початкове ж дотримання принципів сеньйорату, яке утримувало єдність, із розростанням самої династії Рюриковичів, щораз частіше порушувалось [20, с. 267].

Звертались польські дослідники й до вивчення діяльності та ролі в історії наступників Ярослава Мудрого, із яких найбільше їх увагу привертав старший із братів Ярославичів – Ізяслав. Так як доволі неоднозначну особистість описував Ю. Шуйський великого київського князя Ізяслава Ярославича. Вчений звертав увагу на факт підступного полонення Ізяславом Всеслава Брячиславича, який раніше, «незадоволений із малих розмірів свого уділу побив Ізяслава над Німаном» [15, с. 25]. Після цього, незадоволені Ізяславом кияни, самі «призвали Всеслава з в'язниці для оборони Києва проти половців й він осів на престолі в столиці». Цікаві пов'язання зробив

Ю. Шуйський між походом польського князя Болеслава II Сміливого на Київ, з метою допомогти Ізяславу повернутися на престол, й відносинами польського монарха із Апостольською столицею. Науковець вважав, що саме за наполягання папи Григорія Болеслав II здійснив цю військову кампанію в 1077 р. Готовність виконати волю папи дослідник пов'язував із згодою останнього на коронацію його королем Польщі, що відбулася якраз перед цими подіями у 1076 р. [4, с. 25]. Однак після повернення Ізяслава на київський трон, князь «був вигнаний своїм братом Святославом Чернігівським, адже зловживав опікою ляхів й заглибився у жорстокість» [15, с. 31]. Така поведінка Ізяслава, в оцінках історика, зводила нанівець спроби пошуку допомоги з боку Болеслава Сміливого, імператора Генріха IV та папи Григорія, й лише смерть брата дозволила йому повернути собі Київ шляхом договору із Всеволодом, якому тепер дістався Чернігів та Смоленськ. Фінал правління Ізяслава Ярославича вчений змалював як відновлення боротьби за великокнязівський трон, тепер уже в союзі із Всеволодом «Тверським» проти синів Святослава та Всеслава, що завершилась загибеллю київського володаря.

Старшого сина Ярослава Мудрого, Ізяслава I, що посів київський великокнязівський престол, А. Левицький бачив справжньою жертвою системи сеньйорату, утвердженої його батьком при розподілі своїх володінь між спадкоємцями [17, с. 42]. Так вчений наголошував, що згідно із встановленими Ярославом принципами «молодші лінії» княжичів, а саме Всеслав полоцький та внук Ярослава Ростислав Володимирович, не отримали жодного уділу й підняли бунт. Однак все ж Ізяславу та іншим старшим князям вдалось перемогти бунтівників – Ростислава, що зумів заволодіти Тмутороканським уділом, був отруєний візантіяцями, а Всеслав переможений та кинутий до в'язниці. Втім, перемога Ізяслава була не довгою й поразка у війні з половцями призвела до повстання киян. Вони, як вважав історик, не бажання далі воювати проти степовиків, звільнили Всеслава й встановили його на троні у Києві.

Окремо А. Левицький зосереджував свою увагу на висвітленні подій руського походу Болеслава II Сміливого, що відбувся в результаті запрошення його на допомогу Ізяславом Ярославичем. Історик зробив цікаві зауваження щодо змішування польськими літописцями фактів про події 1069–1070 рр. із переказами про похід на Київ ще Болеслава I Хороброго у 1018 р. Вчений вказував, що Болеслава підштовхнули до цієї військової кампанії династичні мотиви, адже Ізяслав був його родичом. Сам же похід у його оцінках звівся до легкої зміни влади, коли Всеслав без боротьби втік із Києва, а Ізяслав зайняв свій трон. Однак київський князь суворо покарав мешканців столиці за повстання проти нього. Далі дослідник описував події згідно із викладами польських хроністів, які переплутали фактів, що відносились до Болеслава I з подіями учасником яких був Болеслав II. Так він стверджував, що «Болеслав протягом десяти місяців перебував у розкішній столиці Русі, доки потаємні вбивства розселених по лежах поляків не схилили його до повернення» [17, с. 43]. Тут слід зазначити, що саме винищення польських військ, розселених в околицях Києва, відносились до засвідченого у «Повісті минулих літ» наказу Святополка спрямованого проти воїнів Болеслава I. Також науковець зазначав, що Болеслав II, «йдучи слідами Хороброго, на зворотному шляху зайняв Червенські городи після тривалішої облоги Перемишля в 1070 р.» [17, с. 43]. Історик стверджував, що Болеслав II ще кілька раз здійснював походи на руські землі, під час яких він буцімто приєднав до Польщі також Волинь, про що якісь конкретні свідчення у історичних джерелах відсутні. У підсумкових оцінках польсько-руських стосунків за часів Болеслава II та Ізяслава I А. Левицький вказував, що знову вигнаний із Києва князь не отримав від польського правителя допомоги. Лише звернення по допомогу до імператора Генріха IV та папи Григорія VII, й втручання останнього, змусило Болеслава надати київському князеві військові загони, з допомогою яких він в 1077 р. повернувся до Києва. Вчений мотивував початкову відмову польського князя допомагати своєму родичеві залученням польських князів у міжусобні війни в Чехії у 1076 р.

Початки правління князівського тріумвірату нащадків Ярослава Мудрого Олександр Яблонівський оцінював як доволі успішний час консолідованої політики шляхом «усунення молодших братів чи племінників із їх уділів». Однак кінець цьому доволі спокійному періоду поклала необдумана політика руських князів щодо степових сусідів Русі [18, с. 21]. Так Ярославичі у 1060 р. знищили орду торків, яка становила своєрідний буфер між ними та могутніми половцями, які тоді зайняли Пониззя Дніпра. У наслідок цього руські правителі опинилися перед значно більшою небезпекою, що у найближчий час мала своїм наслідком розгром руських сил у битві на річці Альті. Це у свою чергу призвело до вигнання не популярного серед мешканців столичного Києва князя Ізяслава. Звернення найстаршого Ярославича по допомогу до польського князя

Болеслава II О. Яблонівський називав «другою інтервенцією П'ястів у родові справи Рюриковичів» [18, с. 21]. Польський правитель, що доводився Ізяславу двоюрідним братом (син дочки Володимира Великого Добронєги), відразу погодився допомогти родичу й «легко повернув його на престол, тому що Всеслав взагалі не планував оборонятися у Києві й відразу втік до свого Полоцька» [18, с. 22]. Історик порівнював походи Болеслава I Хороброго та Болеслава II Сміливого («Щедрого») на Русь і вказував, що польський князь, як і його предок, повертаючись із Києва додому, знову зайняв у 1069 р. Червенські городи на користь Польщі. При цьому вчений вказував, що дане твердження є лише припущенням, як і нова втрата їх поляками після втечі Болеслава II із Польщі у 1080 р. [18, с. 22]. Що ж до нової участі Болеслава II у конфлікті між руськими князями, що виник після нового вигнання Ізяслава його молодшими братами уже в 1073 р., вчений зазначав, що польський правитель «хоч і виступив на боці вигнанця, але цього разу посунувся не далше ніж за прикордонну смугу Берестя та Волині й швидко у 1074 р. помирився із Святославом». Даремними були й пошуки Ізяславом допомоги у імператора Генріха IV, папи Григорія VII та «марні промови на його підтримку святого печерського пустельника Феодосія» [18, с. 22]. І лише смерть Святослава дозволили йому повернутися додому. З підтримкою Болеславових військ Ізяславу вдалося змусити Всеволода покинути Київ та помиритися із ним. Кінець правління великого князя київського вчений характеризував, як лише «здійснення ним помсти на синах Святослава за вину їх батька» й загибель у запеклій «громадянській війні» на Русі.

Фелікс Конечний описав політичну організацію та особливості панування князів у Київській Русі згідно із принципами сеньйорату. Окрім верховенства над цілою державою та удільними князями старшого у роді, він також зазначав про відсутність у молодших князів права вести самостійну політику, розпочинати війни та укласти мирні договори. Вчений порівнював дані принципи із такими, що панували у Чехії й вказував на їх значну подібність. Однак це все, як наголошував історик, було швидко порушено й «Русь роздібилася на чисельні державки, з непокірними князями, котрих головним зайняттям було нападати одні на одного» [21, с. 126].

Ізяслава Ярославича Ф. Конечний бачив ініціатором редакції законів його батька – «Правди Ярослава» – й вважав, що саме йому належить встановлення різноманітних норм прописаних у новому збірнику «Правді Ярославичів». Зокрема, негативно налаштований ледь чи не до всіх руських правителів історик, вказував, що йому належить кількарразове збільшення штрафів-вири за злочини проти князівських людей. Законодавчі ініціативи руських князів-тріумфірів вчений називав «якимось світанком державної організації, якимось її зачатками» [19, с. 131]. Таким чином навіть у другій половині XI ст. упереджений дослідник не бачив появи держави на теренах Київської Русі. Поруч із цим історик вважав, що Ізяслав був прихильником Римської церкви й називав його «уніатом», застосувавши поняття яке було для епохи XI ст. анахронізмом. Дослідник вважав, що Ізяслав, як і митрополит Іларіон, залишалися при старих обрядах, які він називав «греко-слов'янськими» у лоні католицької церкви. Натомість Константинопольський патріархат, як вважав історик, почав активно відходити від давніх обрядів та традицій й таким чином перетворювався в «дизуніата»-«схизматика». Таким чином Ф. Конечний вважав, що причина вигнання Ізяслава із Києва ховалася у міжконфесійному конфлікті, коли Антоній Печерський, що підтримував Константинопольський патріархат, підбурював населення проти нейтрального у релігійних питаннях князя [19, с. 133]. Натомість поразка у битві проти половців стала лише приводом до вибуху, що назрівав через релігійну ненависть руських монахів до усього Західного. Саму ж поразку у війні з степовиками він пояснював відсутністю допомоги Києву із новгородської півночі. У підсумку Ф. Конечний характеризував Ізяслава Ярославича, як «виразного представника західних впливів» [19, с. 136]. Високо оцінив він й загибель князя у битві з половцями у битві на Нежатій Ниві, що називав «виконанням обов'язку голови роду», який розумів загальні інтереси й тому виступав захисником Русі від кочовиків.

Співпрацю між Ізяславом та Болеславом II Сміливим Ф. Конечний пояснював, як тяжінням київського князя до Західної, католицької, Європи, так і родинними зв'язками між правителями. Історик вважав, що події пов'язані із походом польського та руського володарів на Київ у 1069 р. були свідомою «надзвичайною перевагою П'ястів над південною Руссю». Доказом цього він бачив вступ польських військ у Київ без бою. Тоді ж, на думку науковця, польському правителю вдалося знову приєднати до Польщі Червенські городи. Також дослідник стверджував, що з початком нового конфлікту між Ярославичами у 1073 р. князь Святослав вислав до Польщі посольство, яке мало запропонувати Болеславу «визнання польської зверхності над Києвом» [19, с. 134]. У відповідь на це, згідно з поглядами науковця, Болеслав здійснив новий похід уже на допомогу

Святославу. Натомість останній, уже як васал Кракова, вислав Болеславу військову підмогу на війну проти Вратислава чеського. Командували цими київськими та чернігівськими полками, як стверджував Ф. Конечний, Олег Святославович та Володимир Мономах. Таким чином «Болеслав Сміливий без боротьби здобув то, чого не вдалось досягнути Болеславу Великому». Такий розвиток подій змусив Ізяслава вирушити на Захід Європи, «сподіваючись знайти допомогу в ім'я єдності віри, в ім'я католицизму». Вчений вважав, що київський князь віддав Русь під опіку Риму й отримав її, разом із королівським титулом, як лен від папи Григорія VII. Натомість папа наказав Болеславу II повернути Ізяслава на київський трон. Історик зауважив, що польському князю вийти із складного становища дозволила раптова смерть Святослава й утвердження у Києві Всеволода, що не визнавав польського сюзеренітету. Таким чином, не порушуючи жодних умов, а навіть борючись за збереження польських впливів на Русі, він допоміг Ізяславу повернутись до Києва.

У баченні істориків, що працювали у міжвоєнний період, авторів великої колективної праці «Всесвітня історія» Міхал Сокольницький, Генрик Мосціцький та Ян Цинарський період правління синів Ярослава Мудрого був часом «поділів та роздроблення Русі», що відбувалося через внутрішні конфлікти не лише між князями, але й між самим населенням [22, с. 329]. Це все супроводжувалося іноземною інтервенцією у внутрішні справи Русі. Також вчені підкреслювали нездатність самого Ізяслава I утриматися на престолі, якого не сприймали кияни й протидіяли йому інші удільні князі. Таким чином старшому із синів Ярослава не допомогла навіть активна політична та військова підтримка із боку папи римського та польського князя Болеслава II.

Звертали польські дослідники увагу й на діяльність наступного після Ізяслава I великого київського князя Всеволода. Так, Ю. Шуйський подав коротку, але цікаву характеристику князя. Він зазначав, що після загибелі старшого брата Ізяслава, Всеволод зайняв Київ й відбувся новий перерозподіл уділів у Київській Русі. Тоді, згідно з описами науковця, синові Всеволода, Володимир Мономаху, дістався Чернігів, а Ізяславовичам Святополку та Ярополку відповідно дісталися Новгород й Володимир Волинський із Туровом. Історик наголошував, що військовими кампаніями «на сході» займався Володимир Мономах, а його батько «не міг дієво перешкодити постійним конфліктам» у середині династії Рюриковичів. Натомість вчений вказував, що Всеволод здобув визнання на міжнародній арені, адже «про нього розходила слава, як про могутнього князя, що перебував у союзі із імператорами сходу та Генріхом IV» [15, с. 31].

Правління Всеволода Ярославича О. Яблоновський характеризував, як час зосередження усієї політики великокнязівської влади на «недопущенні князівських нащадків із інших ліній, позбавлених батьківських спадків, здобути якісь власні окремі уділи» [18, с. 23]. Так лише синам Ізяслава, що могли претендувати на володіння самим Києвом, новий великий князь надав в управління Турів, як частину князівства їх батька. Таким чином розпочалася запекла боротьба великого князя із князями-ізгоями. Вчений зазначав, що спадкоємцям Святослава Чернігівського у цій боротьбі не щастило й княжич Олег навіть потрапив на кілька років у візантійську в'язницю. Натомість більш успішними у змаганнях за здобуття власного князівства були син Ігоря Волинського Давид, який зайняв Погорину, та сини Ростислава Рюрик й Василько, що здобули Перемишль й Теребовлю. Посилення половецьких нападів на руські землі історик також обумовлював загостренням внутрішніх конфліктів у Київській Русі.

Для Ф. Конечного Всеволод Ярославович був справжнім «представником візантинізму». Причину цього він вбачав в його одруженні на дочці імператора Костянтина Мономаха, виданні однієї із своїх дочок заміж за імператора Льва, «підтримуванні постійних відносин із візантійським двором» та облаштуванні свого князівського двору по грецькому зразку. Також вчений наводив факти його військової допомоги Візантії, зокрема походам проти бунтівного Херсонесу. Тісні стосунки князя із Візантією історик пояснював «давніми варязькими традиціями», що полягали в любові до всього візантійського й бажанні «колись стати там панами». Однак при цьому, як вважав Ф. Конечний, князь не займався поширенням цього «візантинізму» на Русі й підтримував приязні відносини з Римом. Основним же завданням Всеволода історик називав «збирання земель для своїх синів», що супроводжувалося вигнанням його племінників із їх уділів [19, с. 137].

Висновки. Для польських науковців, що працювали у часи із кінця XIX ст. й до початку II Світової війни важливим було дослідження історії Київської Русі, із якою їх предків єднало багато сторінок спільного минулого. Також багато уваги вони приділяли простеженню різноманітних закономірностей та паралелей у розвитку середньовічної польської та руської держав, що дозволяло краще зглибити самі механізми історичних процесів. Таким важливим періодом,

що привертав увагу польських істориків був час переходу Київської Русі від одноосібного централізованого правління за часів Ярослава Мудрого до початку удільної роздробленості за князювання його синів. Вчені досліджували утвердження системи сеньйорату у Київській Русі часів Ярославичів та її характеристики й порушення закладених принципів, що поглиблювали внутрішньополітичні конфлікти й призводили до розколу держави. Багато уваги історики звертали на внутрішні конфлікти між руськими князями та участі у них польських володарів, зокрема Болеслава II. Вивчали міжнародні аспекти діяльності Ізяслава Ярославича та пошуку ним союзників. У даному контексті були спроби зображення міжусобиць Ярославичів як конфлікту між прозахідною та провізантійською партіями у руському політикумі. В оцінках деяких польських істориків період правління синів Ярослава Мудрого зображувався як час поразки ідеї єдності із Римською церквою, до якої схилився Ізяслав I, й утвердження про візантійської церковної ортодоксії, яку підтримував Всеволод I. Також підкреслювалась значимість появи половецької загрози, що стала важливим фактором як зовнішньополітичних відносин, так і чинником у внутрішньополітичній боротьбі.

Список літератури

1. Błachowska K. Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. II. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. S. 172–191.
2. Гриневич Т. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 278–297.
3. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 17. С. 16–38.
4. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
5. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2000. Вип. 3. С. 252–256.
6. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
7. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
8. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
9. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Дрогобич, 2012. 169 с.
10. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
11. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
12. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Franciszek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
13. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. T. XXIV/2. Р. 89–104.
14. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensis*. 2021. T. 25. № 1. Р. 71–90.
15. Szujski J. Historji Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1889. 440 s.
16. Szujski J. Dzieje Polski. T. I. Kraków: Drukarnia “Czasu”. 348 s.
17. Lewicki A. Zarys Historji Polski i Krajów Ruskich z nią połączonych. Kraków: Główny skład w księgarni G. Gebethnera i Spółki, 1895. 324 s.
18. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 366 s.
19. Koneczny F. Dzieje Rosyi. T. I. Do roku 1449. Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej, 1917. 512 s.
20. Dąbrowski J., Halecki O. Wielka Historia powszechna. T. IV, cz. II. Dzieje Europy od X–XIV w. i schyłek średniowiecza. Warszawa: Nakład Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1939. 642 s.
21. Koneczny F. Dzieje Polski za Piastów. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1902. 408 s.
22. Sokolnicki M. Historia powszechna. T. I. Okres Starożytny. Barbarzyńcy na gruzach Rzymu. Warszawa: Kultura i Wiedza, 1931. 622 s.

References

1. Błachowska, K. (2004). The history of medieval Ruthenia in the works of Lviv historians at the turn of the 19th and 20th centuries. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Vol. II. Rzeszów [in Polish].
2. Hrynevych, T. (2010). Kyivan Rus in the discussions of Polish historians of the interwar period. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 20, 278–297 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2007). The first volume of Mykhailo Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" in the assessments of contemporaries. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 17, 16–38 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century). Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2000). The first volume of M. Hrushevsky's "History of Ukraine-Rus" (on the problem of the evolution of historical-theoretical views). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka [Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University]*, 3, 252–256 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevsky in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia [Gurzhiv's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
11. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
12. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53.
13. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevsky through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104.
14. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). "Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, Vol. 25, 1, 71–90.
15. Szujski, J. (1895). History of Poland. Vol. I. Kraków [in Polish].
16. Szujski, J. (1889). Twelve books of Polish History, concisely told. Warszawa [in Polish].
17. Lewicki, A. (1884). Outline of the History of Poland and the Russian Countries connected with it. Kraków [in Polish].
18. Jabłonowski, A. (1912). History of Southern Ruthenia until the fall of the Republic of Poland. Kraków [in Polish].
19. Koneczny, F. (1917). History of Russia. Vol. I. To the year 1449. Warszawa [in Polish].
20. Dąbrowski, J., Halecki, O. (1939) Great Universal History. Vol. IV, part II. History of Europe from the 10th–14th centuries and the end of the Middle Ages. Warszawa [in Polish].
21. Koneczny, F. (1902). History of Poland under the Piast dynasty. Kraków [in Polish].
22. Sokolnicki, M. (1931). World History. Vol. I. Ancient Period. Barbarians on the Ruins of Rome. Warszawa [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 26.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(477.44)«XX ст.»(093):314.151.3:296
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-41-45

Ольга ЧИНЕНА

аспірантка факультету історії та філософії Одеського національного університету
ім. І. Мечникова, науковий співробітник філії одеської регіональної асоціації євреїв-колишніх в'язнів
гетто і нацистських концтаборів – «Музей Голокосту – жертв нацизму», м. Одеса, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5306-0814>
e-mail: olga.eremenko@ukr.net

ЄВРЕЇ В «ТРУДАХ ПОДІЛЬСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ» ПІД РЕДАКЦІЄЮ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО

Анотація. Метою дослідження є з'ясування принципів розселення євреїв в Балтському повіті на початок XX ст., на основі матеріалів Єпархіального комітету під редакцією Ю. Сіцинського. Основний акцент зроблено на кількісному та географічному розподілі єврейських громад. У публікації подано демографічні дані про населені пункти, їхні релігійні та етнічні характеристики. Важливим аспектом дослідження є аналіз причин розселення єврейських громад у прикордонних регіонах, зокрема в районах із активною торгівлею. Матеріали статті, опосередковано розкривають роль євреїв у розвитку місцевої економіки. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше праця Ю. Сіцинського використовується як джерело для дослідження принципів розселення єврейського населення Балтського повіту. **Оригінальність дослідження** полягає у використанні праці Ю. Сіцинського як першоджерела для аналізу принципів розселення єврейського населення Балтського повіту, що дозволяє по-новому поглянути на історичні процеси. Дослідження не обмежується простим описом кількісного та географічного розподілу, а також аналізує причини розселення, зокрема зв'язок з економічними факторами та прикордонним розташуванням, розкриваючи роль єврейських громад у розвитку економіки повіту. Використання комплексу методів, таких як історико-статистичний, історико-хронологічний та типологічний, забезпечує всебічний аналіз досліджуваної проблеми.

Висновки. Різноманіття етнічного та релігійного складу Балтського повіту, що включав українців, яких іменували малоросами, молдован, поляків, католиків, лютеран, старообрядців та євреїв, відображає його прикордонне розташування, економічні можливості та входження до смуги осілості. Розселення єврейських громад було нерівномірним, з концентрацією у торгових центрах та повітових містах, таких як Балта, Круті та Богополь, що зумовлено їхньою активною торгово-економічною діяльністю. Водночас віддаленість від цих центрів призводила до значного зменшення єврейського населення. Аналіз праць Ю. Сіцинського як першоджерела не лише заповнює прогалини в історіографії, але й дозволяє глибше зрозуміти умови життя єврейських громад у цьому регіоні, створюючи основу для подальших міждисциплінарних досліджень.

Ключові слова: євреї, Подільська губернія, Балтський повіт, містечко, межа осілості, Юхим Сіцинський, Подільська єпархія.

Olga CHINENA

PhD students of the Department Archeology, ethnology and Universal history of Odesa
I. Mechnikov National University, Research Fellow at the Branch of
the Odesa Regional Association of Jews-Former Ghetto and Nazi Concentration
Camp Prisoners – “Holocaust Museum – Victims of Nazism”, Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5306-0814>
e-mail: olga.eremenko@ukr.net

JEWES IN THE “WORKS OF THE PODOLIAN DIOCESAN HISTORICAL AND STATISTICAL COMMITTEE” EDITED BY YUKHYM SITSINSKY

Abstract. The research **purpose** to elucidate the principles governing the settlement of Jews within the Balta district at the dawn of the 20th century, drawing upon materials from the Diocesan Committee edited by Yu. Sitsynskyi. The primary emphasis is placed on the quantitative and geographical distribution of Jewish communities. The publication presents demographic data pertaining to settlements, encompassing their religious and ethnic characteristics. A crucial facet of this study involves analyzing the factors influencing the settlement of Jewish communities in border regions, particularly those characterized by active trade. The article's materials indirectly shed light on the role of Jews in fostering the local economy. **Scientific Novelty.** The scientific novelty of this study lies in the pioneering utilization of Yu. Sitsynskyi's work as a primary source for investigating the settlement patterns of the Jewish population within the Balta district. **Research Originality.** The originality of this research is predicated on the application of Yu. Sitsynskyi's work as a foundational source for analyzing the settlement principles of the Jewish populace in the Balta district, thereby affording a novel perspective on historical processes. The study transcends a mere depiction of quantitative and geographical distribution, delving into the underlying causes of settlement, notably the nexus with economic determinants and border location. This analysis illuminates the contribution of Jewish communities to the district's economic development. The adoption of a suite of methodologies, including historical-statistical, historical-chronological, and typological approaches, ensures a comprehensive analysis of the research problem.

Conclusions. The Balta district exhibited a heterogeneous ethnic and religious composition, encompassing Ukrainians (referred to as Little Russians), Moldovans, Poles, Catholics, Lutherans, Old Believers, and Jews, reflective of its border proximity, economic prospects, and inclusion within the Pale of Settlement. The distribution of Jewish communities was

uneven, with concentrations observed in trading hubs and district towns such as Balta, Kruti, and Bohopil, attributable to their engagement in commercial and economic activities. Conversely, regions remote from these centers witnessed a marked decline in Jewish population. The analysis of Yu. Sitsinskyi's works, as primary sources, not only bridges historiographical gaps but also facilitates a deeper comprehension of the living conditions of Jewish communities in the region, thereby laying the groundwork for subsequent interdisciplinary investigations.

Keywords: Jews, Podilska Governorate, Balta district, shtetl, Pale of Settlement, Yukhym Sitsinskyi, Podilska diocese.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. євреї становили одну з найчисельніших етнічних груп у Балтському повіті. Географічне розташування повіту на межі степу та лісостепу сприяло активній торгівлі й обміну продукцією між Поділлям і степовим півднем. Це створило сприятливі умови для економічного та соціального розвитку єврейських громад. Тому актуальним є дослідження характеру розселення євреїв, їхньої професійної діяльності та причин, що вплинули на ці процеси. Особливу увагу слід приділити аналізу ролі євреїв у розвитку місцевої економіки та їхньому розселенню в прикордонних регіонах. В історіографії бракує повної інформації, тому використання додаткових джерел (у нашому випадку «Трудів подільського єпархіального історико-статистичного комітету») є важливим доповненням до вивчення історії та культури єврейської спільноти.

Аналіз джерел та останні дослідження. Пропонована розвідка базується на праці Юхима Сіцінського, оскільки вона надає унікальні дані щодо розселення єврейських громад у Балтському повіті. Хоча праці В. Гульдмана використовують підходи Ю. Сіцінського до формування статистичних описів Поділля, вони не зосереджуються безпосередньо на єврейському населенні повіту. Так само праці Л. Орловського та інших сучасних дослідників, зокрема таких, як С. Копилов, А. Задорожнюк, С. Єсюнін, В. Кушнір, С. Агатюк, містять цінні дані про демографічну й економічну ситуацію в регіоні, але не фокусуються на специфіці розселення євреїв у Балтському повіті. Відтак аналіз праць Ю. Сіцінського є доцільним і важливим для глибшого розуміння порушеної проблеми.

Метою статті є з'ясування мережі розселення євреїв у Балтському повіті початку ХХ ст. на основі матеріалів Єпархіального комітету, під редакцією Ю. Сіцінського. Основний акцент зроблено на кількісному та географічному розселенні єврейських громад, демографічних даних, релігійних та етнічних характеристиках, причинах розселення у прикордонних регіонах, ролі євреїв у розвитку місцевої економіки.

Виклад основного матеріалу. Нами розглядаються матеріали видання єпархіального історико-статистичного комітету під редакцією Юхима Сіцінського. Ідея щодо збору і видання історико-статистичних даних приходів та церков Подільської єпархії виникла ще в 1860-х рр. Для виконання цього завдання в 1865 р. було створено Єпархіальний комітет для історико-статистичного опису Подільської єпархії. Комітетом видано дев'ять випусків «Трудов». Останній, дев'ятий випуск у 1897 р. присвячений століттю створення Подільської єпархії. Його написання було розділене між членами комітету, які мали на основі церковних літописів та інших історичних джерел систематизувати за розділами зібрану інформацію [10]. Текст структуровано за територіально-адміністративним поділом, в якому зазначено повіти та церковні округи [10, с. 22]. Зокрема, Балтський повіт представлений шістьма округами. Населенні пункти зазначені в алфавітному порядку, з детальною інформацією про географічне розташування та наявність залізничних станцій.

Євреї як етноконфесійна група в Балтському повіті була наявна в більшості населених пунктів. Так, у першому окрузі з 24 населених пунктів євреї проживали у восьми. У м. Балта, із загальної кількості населення 23393 осіб, євреї становили – 12235 [10, с. 2]. У населеному пункті Малий Бобрик кількість православного населення становила 3531 осіб, євреїв – 48 осіб; Борсуки: православних – 1606 осіб, євреїв – 32 особи; Оленівка: православних – 1207, євреїв – 20 родин; Любомирка: православних – 2254 особи, присутність євреїв зазначається без уточнення кількості; Перейма: православних – 2718, євреїв – 47; Познанка: православних – 1004, євреїв – 23; Фернатія: православних – 1137, точна кількість євреїв не вказана, лише зазначено кількість сімей – 18; Ясенова: православних – 1391, точна кількість євреїв не вказана, лише зазначено кількість сімей – 17.

В другому окрузі зазначені 30 сіл і містечок, у 13 з яких фіксується наявність єврейського населення. Так, Борщі: кількість православного населення – 1581, євреїв – 87; Білоче: православних – 1067, євреїв – 80; Воронкове: православних – 2175, євреїв – 25; Дубове: православних – 1014, євреїв – 25; Мокра: православних – 1112, євреїв – 2 особи; Ксендзовка: православних – 750, євреїв – 1 родина; Кульна: православних – 1889, точна кількість євреїв не зазначена, але згадані 17 родин; Окни: православних – 1100, євреїв точна кількість не вказана, але відзначається, що вони є більшістю населення містечка; Попенки: православних – 1052, євреїв – 20 осіб; Рибниця: православних – 2006, євреї тут теж згадуються, але без уточнення кількості; Топали: православних

– 1884, євреїв – 15 сімей (105 осіб); Тимків: православних – 2075, євреїв – 12 сімей; Фліора: православних – 938, точна кількість євреїв не вказується, але фіксується їх наявність.

Третій округ складався з 19 сіл і містечок та 1 передмістя Крутих, у 7 з яких проживали євреї. Зокрема, Будей: кількість православного населення – 3838 осіб, євреїв – 8 родин; Гараба: православних – 1296, євреїв – 22 особи; Кодима: православних – 2091, євреїв – 1000; Круті: православних – 1853, євреїв – 2000, німців-колоністів – 30 родин; Писарівка: православних – 2157, євреїв – 150; Стронці: православних – 1179 (більшість з них – молдовани), євреїв – 49; Шершенці: православних – 2780 (більшість – молдовани), євреїв – 100 осіб.

Четвертий округ складався з 23 населених пунктів, з них у 4 – зафіксована присутність євреїв. Так, Бандурове: православного населення – 3850 осіб та 20 євреїв; Кам'яновата: православних – 2489, євреїв – 15 родин; Ляхове: православних – 905 та євреїв – 10; Саврань: православних – 2653, євреїв – більше, ніж 3000 осіб;

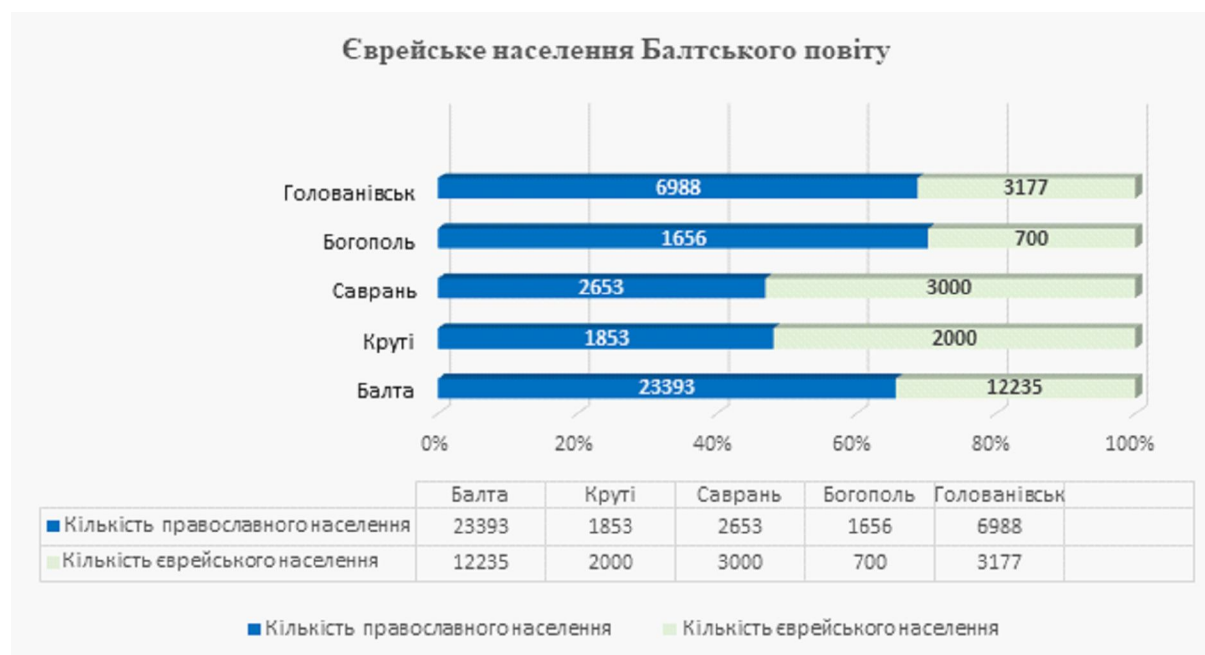
П'ятий округ, складався з 41 населеного пункту і лише у 19 проживали євреї. Найбільша єврейська громада зафіксована на території м. Голованівськ, де з 6988 мешканців, євреями були 3177 особи. В інших п'ятнадцяти поселеннях єврейське населення не є багаточисельним. Зокрема, Грузька: православного населення – 2249 осіб, євреїв – 18 осіб; Грушка: православних – 2035, євреїв – 8 родин; Данилова Балка (Куца Балка): православних – 1659, євреїв – 3; Кам'яна Криниця: православних – 2560, євреїв – 123; Кам'яний Бід: православних – біля 3000, євреїв – 10; Калинова: православних – 1789, євреїв – 18; Красногірка: православних – 1303, євреїв – 11; Курячі Лози: православних – 2333 осіб, євреїв – 36; Люшневата: православних – 1025, євреїв – 3; Мала-Мечетна: православних – 1145, євреїв – 14; Молдавка: православних – 2104, євреїв – 21; Наливайка: православних – 1221, євреїв – 12; Ольховата: православних – 3037, євреїв – 105; Орлова: православних – 1019, євреїв – 2 родини; Розношинці: православних – 1783, євреїв – 25 осіб; Сабботинівка: православних – 579, євреїв – 19; Станіславчик: православних – 242, євреїв – 45; Чермиполь: православних – 1524, євреїв – 11; Шамраївка: православних – 1200, євреїв – 3 родини.

Останній – шостий – округ складався з 32 населених пунктів, де євреї проживали у 7 містечках та селах. Так, Богопіль: кількість православного населення – 1656 осіб, євреїв – 700 осіб; Бурилове: православних – 1679, євреїв – 25; Велика Мечетна: православних – 2781, євреїв – 20; Криве Озеро: православних – 1670, кількість євреїв не вказана, але зазначено, що вони були одними з перших поселенців, які займалися торгівлею, за рахунок розташування містечка на торгівельному шляху до Криму та Дону; Новосілка: православних – 1712, євреїв – 30 осіб; Пермське (Сухий Ташлик): православних – 108, євреїв – 17; Пушкова: православних – 945, євреїв – 6; Розкішне: православних – 1046, євреїв – 53 особи [10, с. 1–121].

Слід зазначити, що у виданні представлені не тільки православні приходи з кількістю прихожан, церкви, а й так звані іновірці. Автори зафіксували національність та діяльність місцевих жителів, подекуди деталізували структуру поселень, вказуючи осередки проживання національних меншин. Так, наприклад, у містечку Криве Озеро виокремлювалися два мікрорайони: Волощина, де проживали молдовани, та Колантинки – осередок мешкання євреїв, українців і шляхти [10, с. 109]. Статистичні дані щодо кількості неправославного населення, наведені в праці Ю. Сіцинського, мають несистемний характер, оскільки основна мета дослідження полягала у зборі інформації про кількість православних прихожан і доходи православних парафій. Водночас, описуючи с. Ясенова, автор відзначив кількість єврейських родин і навів приблизний розмір відповідної громади – «17 родин, чисельність яких доходить до 150 осіб» [10, с. 15], що свідчить про середню кількість – 7–8 осіб у родині. Окрім того, Ю. Сіцинський фіксував професійну діяльність мешканців повітових населених пунктів. Так, у згаданому селі православне населення займалося переважно хліборобством, тоді як єврейська громада зосереджувалася винятково на торгівлі [10, с. 15]. Також, за рахунок опису інших населених пунктів, як наприклад Богопіль, можна дійти висновку, що єврейська громада намагалася селитися у центрі поселення, що зумовлено професійною діяльністю останніх, тобто, торгівлею та ремісництвом: «Євреї почали селитися тут із 1800 р., підступаючи займаючи кращу частину містечка та витісняючи жителів християн у яри» [10, с. 101].

Загалом, в ході опису населення повіту, автором виділені такі національності: українці, які іменуються малоросами, молдовани. Також зафіксована соціальна верства – шляхта, до якої відносилися й українці, але, здебільшого, поляки. Має місце класифікація населення і за віросповіданням: католики, лютерани, старообрядці, сектанти. Євреї у роботі віднесені до групи іновірців. Таке розмаїття культурного та конфесійного рівнів зумовлено географічним розташуванням повіту (зона Порубіжжя), особливостями економічного потенціалу краю, з наявністю торгівельних шляхів і залізничним сполученням. Не менш важливим у формуванні етнокультурних особливостей регіону був фактор смуги осілости, до якої входила Подільська губернія.

Таблиця 1

Висновки. Розселення єврейських громад у Балтському повіті було нерівномірним. Можна виділити три основні чинники, що впливали на заселення євреями повіту. Так, найбільша концентрація – десь 30–40% від загальної кількості населення, в таких містах, як Балта, Круті, Богополь, Голованівськ, Криве Озеро, Кодима, Рибниця, Саврань, зафіксована на перехрестях торговельних шляхів або у волосних центрах (див. табл. 1). Цей варіант розселення був зумовлений, зокрема, такими видами професійної діяльності, як торгівля та надання логістичних послуг. Отже, чим далі було від центрів реалізації продуктів професійної діяльності і попиту на послуги, тим кількість єврейського населення у містечках і селах зменшувалася, становлячи до 50 осіб. Таким чином, аналіз матеріалів Єпархіального комітету під редакцією Ю. Сіцінського дозволяє не тільки заповнити прогалини в історіографії, але й забезпечує основу для розуміння соціальних та економічних умов, в яких функціонували єврейські громади Балтського повіту. Цей аналіз може стати відправною точкою для подальших міждисциплінарних досліджень з історії, демографії та етнографії прикордонних регіонів.

Список літератури

1. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 548 с.
2. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии: алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1893. 636 с.
3. Копилов С. А., Задорожнюк А. Б. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 124 с.
4. Орловський Л. О. Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.). Кам'янець-Подільський, 2019. 297 с.
5. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
6. Єсюнін С. Соціально-економічний розвиток міста Балти у другій половині XIX ст. *Вісник Одеського Історико-Краєзнавчого Музею*. 2015. Вип. 15. С. 265–271.
7. Кушнір В. До історії заселення і формування етнічного складу населення придністровської зони Балтського повіту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2024. Вип. 50. С. 9–16.
8. Аргатюк С. С., Кушнір В. Г. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району. Одеса: КП ОМД, 2010. 254 с.
9. Чінена О. Роль тафального ландшафту у формуванні ідентичності євреїв Балти. *Записки історичного факультету [Одеського національного університету]*. 2022. Вип. 33. С. 33–47.
10. Сецинський Е. Й. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1897. 1064 с.

References

1. Huldman, V. (1889). Podolian Governorate. Experience of geographical and statistical description. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
2. Huldman, V. (1893). Settled places of Podolian Governorate: Alphabetical list of settlements of the governorate, with some reference information about them. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
3. Kopylov, S., Zadorozhniuk, A. (2011). Descriptions of Podolian Governorate of the late 18th – early 19th centuries. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
4. Orlovskiy, L. (2019). Jewish population in the socio-economic, socio-political, educational-cultural and spiritual life of Podillia (1861–1914). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
5. Yesiunin, S. (2015). Cities of Podillia in the second half of the 19th – early 20th centuries. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
6. Yesiunin, S. (2015). Socio-economic development of the city of Balta in the second half of the 19th century. *Visnyk Odeskoho Istoryko-Kraieznavchoho Muzeiu [Bulletin of the Odessa Historical and Local History Museum]*, 15, 265–271 [in Ukrainian].
7. Kushnir, V. (2024). To the history of settlement and formation of the ethnic composition of the population of the Transnistrian zone of the Balta district. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsyubynskoho. Seriya: Istorya [Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series History]*, 50, 9–16 [in Ukrainian].
8. Arhatiuk, S., Kushnir, V. (2010). Krutianskyi kliuch: an essay on the history of Kodyma district. Odesa [in Ukrainian].
9. Chinena, O. (2022). Role of tafal landscape in forming the Identity of Jews of Balta. *Zapysky istorychnogo fakutetu Odeskoho natsionalnoho universytetu [Paper of Faculty of History of Odesa I. Mechnikov National University]*, 33, 33–47 [in Ukrainian].
10. Setsynskiy, Yu. (1897). Proceedings of the Podolsk Diocesan Historical and Statistical Committee. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-46-52

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України
XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, м. Київ, УкраїнаORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

НА ЗАХИСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ: ПУБЛІЦИСТИКА ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета* дослідження – з'ясування провідних сюжетів національно-освідомлюючої публіцистики І. Крип'якевича у роки Першої світової війни. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі комплексної реконструкції проблематики громадських дописів І. Крип'якевича в роки Великої війни. **Висновки.** Підсумовуючи різноматичну публіцистику І. Крип'якевича в роки Першої світової війни, першочергово наголошено на його поважному розумінні обов'язку громадського служіння українського інтелектуала у складні для нації часи. Завдяки історіографічному досвіду відчувши унікальність історичного моменту для справи національного визволення, він віддав улюблену академічну працю й активно включився у процес культурного освідомлення широких верств громадськості. У фокусі його праці перебували найбільш вагомні для справи соборності питання інтенсивної українізації свідомості звільненого від російської займаничини населення Холмщини і Волині. До вирішення цієї складної проблеми вчений підійшов комплексно: організовував шкільництво, ініціював акції гуманітарної допомоги, готував для різних читачьких аудиторій нариси з історії звільнених регіонів, написаних крізь призму українського історичного інтересу. Тим самим галицький учений готував своїх співвітчизників до виклику національної соборності, який актуалізував розпад європейських імперій. Також І. Крип'якевич послідовно інформував зазбручанського читача про успіхи й труднощі наддніпрянського державотворення, на багатьох історичних прикладах доводячи пріоритетність загальноукраїнських інтересів. Відзначимо, що незважаючи на популярний характер історичної публіцистики І. Крип'якевича, в ній завжди домінувала чіткість аргументації й виваженість інтерпретацій. Це пояснює чималу популярність текстів ученого серед широких читачьких кіл. В підсумку, виховані на його громадській публіцистиці галицькі українці зустріли завершення Великої війни свідомою своїх завдань спільнотою.

Ключові слова: І. Крип'якевич, Перша світова війна, публіцистика, українська школа, соборність.

Bogdan YANYSHYN

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Department of History of Ukraine
XIX – early XX century, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kyiv, UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

IN DEFENSE OF UKRAINIAN INTERESTS: IVAN KRYPIAKEVYCH'S PUBLICISTIC WORK DURING THE YEARS OF WORLD WAR I

Abstract. *The purpose* of the study is to clarify the leading topics of I. Krypiakevych's national-conscious journalism during the First World War. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **The scientific novelty** of the article lies in the attempt to comprehensively reconstruct the leading themes of I. Krypiakevych's public posts during the Great War. **Conclusions.** Summing up I. Krypiakevych's diverse publicistic work during the First World War, the first thing to be emphasized is his respectful understanding of the duty of Ukrainian intellectuals in difficult times for the nation. Thanks to his historiographical experience and understanding of the uniqueness of the historical moment for the cause of national liberation, he put aside his beloved academic work and actively joined the process of cultural awareness of the broad masses of the public. The focus of his work was on the most important issues for the cause of unity: the intensive Ukrainization of the consciousness of the population of Kholm and Volyn, liberated from Russian occupation. The scientist approached the solution of this complex problem in a comprehensive manner: he organized schooling, initiated humanitarian aid campaigns, and prepared essays on the history of the liberated regions for various reading audiences, written through the prism of Ukrainian historical interest. In this way, the Galician scientist prepared his compatriots for the challenge of national unity, which actualized the collapse of European empires. I. Krypiakevych also consistently informed the Zazbruch reader about the successes and difficulties of the Dnipro state formation, using many historical examples to prove the priority of all-Ukrainian interests. It should be noted that despite the popular nature of I. Krypiakevych's historical journalism, it was always dominated by clarity of argumentation and balanced interpretations. This explains the considerable popularity of the scholar's texts among wide readership circles. As a result, Galician Ukrainians, educated on his public journalism, met the end of the Great War as a community conscious of their tasks.

Keywords: I. Krypiakevych, World War I, journalism, Ukrainian school, sobornist.

Постановка проблеми. Українська інтелігенція Австро-Угорської імперії зустріла початок Першої світової війни з чималим ентузіазмом, сподіваючись на крах царату, а відтак і звільнення наддніпрянських земляків від тривалої російської займанщини. Своє головне завдання у цей час її найбільш дієві представники вбачали у динамічній навздогінній модернізації свідомості широких кіл українства, тим самим готуючи їх до нових повоєнних реалій, пов'язаних, як вони сподівалися, з омріяною політичною суб'єктністю. Найбільш систематичною така праця була в середовищі українських інтелектуалів, об'єднаних в Союз визволення України (далі – СВУ), який зробив ставку на перемогу блоку Центральних держав.

Серед співзасновників СВУ був і знаковий представник львівської історичної школи Михайла Грушевського [1–3] Іван Крип'якевич (1886–1967). За часів Великої війни він активно занурився в різнопланову культурно-освідмлюючу діяльність СВУ, яка неодмінно потрапляла у фокус уваги дослідників його інтелектуальної біографії. Втім сучасні історіографи, здебільшого, фокусуються на зусиллях ученого з розбудови українського шкільництва на завойованих австро-німецькими військами колишніх підросійських теренах, а також на його інтенсивній праці з підготовки різнопланової дидактичної літератури для нової української школи. При цьому з поля зору історіографів практично випала політематична публіцистика І. Крип'якевича, що була органічною складовою його тогочасного національного служіння й становила своєрідний інформаційний супровід щойно згаданої діяльності. Актуалізуючи цю малознану наразі проблему, нижче проаналізуємо головні сюжети громадських дописів знаного історика в роки Великої війни.

Аналіз досліджень. З огляду на тривале й плідне творче життя, І. Крип'якевич є одним із улюбленців сучасної української історіографії, свідченням чого є низка присвячених йому дисертаційних досліджень, сотні статейних розвідок, ґрунтовні археографічні видання тощо. Так, проблему становлення галицького історика як публічного інтелектуала під впливом його вчителя М. Грушевського у низці публікацій висвітлювали В. Тельвак і В. Педич [4–12]. Чимало на сьогодні написано і про суспільно-політичну діяльність вченого в роки Першої світової війни. Найбільш повна реконструкція цього сюжету належить авторам дисертаційних досліджень про І. Крип'якевича Нінель Клименко [13–17] та Андрію Левдеру [18]. Втім, як згадувалося вище, ці дослідники сфокусувалися на практичній праці визначного вченого з розбудови шкільництва та його підручникотворенні. Натомість питання національно-освідмлюючої публіцистики І. Крип'якевича в роки Першої світової війни ці й інші дослідники торкалися принагідно. Ця обставина й зумовила наш дослідницький інтерес.

Мета статті полягає в з'ясуванні провідних сюжетів національно-освідмлюючої публіцистики І. Крип'якевича у роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Тематику і пріоритетність сюжетів воєнної публіцистики І. Крип'якевича визначало саме тогочасне динамічне життя. Так, коли внаслідок вдалого наступу австро-угорських і німецьких військ протягом літа-осені 1915 р. були зайняті Підляшшя, Холмщина, частина Полісся, а також Західна Волинь, постало гостре питання українзації цих наших історичних теренів. Актуальність справи додавали наміри польських політиків з повернення на ці давні річпосполитські землі свого культурного впливу. Розуміючи цей екзистенційний для української соборності виклик, І. Крип'якевич першочергово зосередився на поясненні місцевому населенню тривалості зв'язків з їхніми галицькими та наддніпрянськими співвітчизниками. Відтак постала його численна газетна історична публіцистика, яка згодом видавалася окремими тематичними збірками для більшого охоплення зацікавленої аудиторії.

Авторська наративна стратегія в таких публікаціях була доволі подібною: залучаючи для більшої переконливості численні свідчення джерел, І. Крип'якевич послідовно наголошував на факті історичної спільності Холмщини [19] і Волині [20] із загальноукраїнським етнічним і культурним простором, вказуючи на логічність й очікуваність возз'єднання. Наприклад, в праці «Українська Волинь. Минувшина і теперішність» вчений твердив: «В нинішній день знову відроджується діло Романа і Данила. Довголітній кордон упав. По багатьох роках розлуки зійшлися обі королівські сестриці, Галичина й Володимирія. Коли б на нерозлучні єдність і на гарнійшу долю...» [21, с. 1]. Поряд із цим, І. Крип'якевич пояснював об'єктивні причини потрапляння цих теренів під тривале російське панування, оповідав про тяжкі репресії проти національного руху та підносив мужні прояви боротьби за своє національне «Я». Саме солідарне прагнення всіх суспільних верств зберегти свою ідентичність, твердив учений, уможливило стрімке відновлення всіх форм національного життя від моменту вигнання російської влади.

Принагідно відзначимо, що ознакою того часу стрімкого становлення державницького напрямку української історіографії було те, що в своїй історичній публіцистиці І. Крип'якевич постійно акцентував на національному служінні української еліти – князів, бояр і шляхти. Стосовно сучасного собі періоду історик з чималим піднесенням відновлював повернення частини представників сполонізованої й зрусифікованої української шляхти до свого народу. Тут для нього улюбленим прикладом стала постать В'ячеслава Липинського.

Зусилля І. Крип'якевича з українізації завойованих союзниками територій мали не лише публіцистичний характер, але й цілком практичний вимір. Мовиться про те, що галицький учений від 28 листопада 1915 р. до 18 березня 1917 р. очолював створене під егідою СВУ та низки галицьких культурно-освітніх інституцій Бюро культурної допомоги українському населенню звільнених від російської окупації територій. У своїй роботі вчений фокусувався на розбудові національного шкільництва, цілком виправдано вважаючи, що саме освітній чинник є головним при формуванні ідентичності дезорієнтованого тривалою русифікацією населення. І якщо на Холмщині польський спротив культурній українізації з об'єктивних причин так і не вдалося здолати, то на Волині справа творення національної школи була загалом успішною. І. Крип'якевич присвятив чимало дописів у тогочасній пресі, популяризуючи цей досвід і водночас привертаючи увагу громадськості до багатьох проблем відродження національного життя.

Так, перші публікації з цього циклу були покликані донести до галицької громадськості жакливі реалії життя населення щойно звільнених українських теренів Холмщини і Волині. І. Крип'якевич твердить, що український народ чекав від війни одного великого дарунку – національної свободи та самостійності. «Але хоч ми бажали війни для сеї великої цілі, – продовжує він, – ми знаємо, що війна принесе нам також багато лиха і нещастя. Війна тільки в останніх своїх вислідах може дати кращу долю народови, – але наперед вона бере свої жертви, – нищить добробут країни, розливає людську кров, багато одиниць і багато околів нищить страшним способом» [22, с. 1]. Попри готовність нації терпіти воєнну скруту заради єдності й свободи, зазначає вчений, реальність викликаних російським відступом спустошень перевершила найсміливішу уяву. І. Крип'якевич пояснює, що російські війська відповідно до наказу великого князя Миколи Миколайовича перетворювали на пустку терени, з яких відступали: нищили вогнем все нерухоме майно і примусово переганяли людей, неначе худобу, до російської глибинки. Це спричинило жакливі людські страждання і чималі жертви. Надаючи конкретики своїм словам, історик з хронікальною точністю за регіонами (Холмська губернія, Підляшшя, Люблінщина, Сідлецька губернія, Городненська губернія) оповідає про жакливі спустошення, які після себе залишили російські окупанти.

Ці описи нещастя, що їх спіткало населення колишніх російських регіонів, І. Крип'якевич наводив не лише з інформаційною метою, але й для аргументації свого звернення до громади налагодити всебічну підтримку звільненим землякам. Як очільник згадуваного вище Бюро культурної помочи, він наголошував своєму читачеві, що після зайняття австро-німецькими військами теренів Холмщини і Волині для українського громадянства в Галичині настав обов'язок дати звільненим від російського національного гніту землякам різнопланову допомогу, насамперед культурну. І. Крип'якевич пояснював, що очолюване ним Бюро ставить собі за ціль збирати серед свідомої громадськості кошти на школи, акумулювати підручники й інше шкільне приладдя. «Які важні сі справи, – вказував історик, – не треба окремо підносити. Зайняті землі потерпіли дуже в часі війни, – міста й села знищені, місцевої інтелігенції лишилося небагато. Конечна є скоро й енергична поміч з Галичини та Буковини» [23, с. 230].

Звернення І. Крип'якевича було почуте й українська громада Австро-Угорщини, незважаючи на спричинену війною фінансову кризу, солідарно долучилася як пожертвами, так і активною волонтерською працею до функціонування новостворених волинських шкіл. Історик з чималим задоволенням інформував свого читача про стрімке зростання мережі початкових шкіл по містечках і селах звільненого краю. Завдяки докладності його опису, наведена ним інформація є сьогодні важливим джерелом для реконструкції цієї наразі малознаної проблеми. Вчений інформував, що станом на 1916 р. було введено в життя 26 шкіл з 1685 дітьми, а також цілком приготовлено до введення в експлуатацію 32 школи, до яких записалося 1228 учнів. Педагогами цих шкіл були свідомі вчителі-волонтери з Галичини, Буковини і Закарпаття [24]. Особливо І. Крип'якевич підніс культурне служіння Українських січових стрільців, які змінили зброю на вчительську крейду [25]. Також, вказує історик, від року до року зростає кількість місцевих учительських кадрів, що їх підготували зазбручанські педагоги [26].

Змалюючи загальний ентузіазм довкола ідеї розбудови рідномовного шкільництва, публіцист зазначив: «Учителем з обов'язку ставав кожний українець, що хотів виконати свій громадський обов'язок. Учителями були і кадети, і прості жовніри, студенти університету і гімназисти, учителі з Галичини і з Буковини» [20, с. 120]. Це піднесення передавалося також і місцевому населенню, про що свідчать наведені І. Крип'якевичем поширені випадки, коли до української школи горнулися не тільки православні українці, але й католики поляки та навіть євреї.

Поряд із цими західноукраїнськими сюжетами, чимало уваги в своїй публіцистиці І. Крип'якевич відвів інформуванню читача про життя наддніпрянських співвітчизників. Тут поштовхом для історика стала Лютнева революція, крах царату та перші кроки Центральної Ради. З чималим захопленням оповідаючи про зміцнення національного руху, вчений звертався і до осмислення численних загроз тогочасному українському життю. Серед найбільших він справедливо називає потужний опір російської бюрократії намаганням наддніпрянців формалізувати свої автономні права. І. Крип'якевич доволі докладно висвітлює перманентну боротьбу українських урядовців з петербурзькими емісарами за розширення владних повноважень Центральної Ради. При цьому вчений неодмінно звертається до історичного досвіду непростих українсько-російських взаємин часів Хмельниччини, пригадуючи послідовне згорання царатом козацьких вольностей. «Хоч як далеко стоять сі часи від нас, хоч нераз рвалися нитки традиції, – все таки і нині в подіях на закордонній Україні можемо пізнати багато давніх змагань і настроїв, – висновує І. Крип'якевич. ...Повторюються давні розділи історії: треба мати надію, що нові сторінки завершаться ліпше як старі» [27, с. 1–2].

Попри недосвідченість наддніпрянських політиків і системний опір російського авторитаризму, публіцист загалом оптимістично оцінював здобутки Української революції. В узагальнюючій статті з нагоди півріччя функціонування Центральної Ради він змалював її стрімку інституційну еволюцію від невеликого гурту українофілів до повноцінного уряду з адміністративним апаратом та військом, що керує великою територією. Подібною стрімкістю, на переконання І. Крип'якевича, позначено й розширення політичної програми українства протягом березня-липня 1917 р. Завдяки швидкому розвитку революційних подій, незвичайному поступу в освідженні широких мас і напливу інтелігентних сил до Києва, твердить публіцист, відкрилися нові перспективи і українська політика перейшла від обережних культурницьких побажань до ширшого формулювання серйозних політичних вимог. Ці разючі зміни він метафорично назвав «чудом національного відродження» [28, с. 1].

Поряд з чималими здобутками І. Крип'якевич відновлює і поважні загрози для розгортання українського руху. Першочергово він пише про непрості взаємини Центральної Ради з Тимчасовим урядом, а саме послідовне відкидання його очільниками автономічних вимог, а відтак і складну боротьбу за розширення прав й офіційне визнання. Іншою проблемою вчений виправдано називає складний процес налагодження міжнаціонального діалогу з росіянами, поляками і євреями. До суто внутрішніх проблем молодого українського державотворення публіцист аргументовано зараховує труднощі з організацією війська, проблеми розбудови національного шкільництва, опір при українзації церковного життя. Та найбільшим викликом для молодого української демократії І. Крип'якевич називає земельне питання. Від його вирішення, пророчо вказує він, залежить доля української державності на Наддніпрянщині.

Незважаючи на чималу відстань і труднощі інформаційної комунікації з воюючою країною, І. Крип'якевич доволі вірно розумів особливості наддніпрянського партійного життя. Він інформує галицького читача, що в Центральній Раді домінують УСДРП, УПСР і УРДП (колишній ТУП). Внаслідок того, що політичний курс визначають ліві партії, твердить учений, соціальні питання ставляться гостріше, натомість національні дискусії приймають загалом спокійний характер. Підсумовуючи перше півріччя наддніпрянського державотворення, історик вказує на послідовність демократичних перетворень і намагання керманів Центральної Ради досягти широкого суспільного консенсусу. «В цілості, – висновує І. Крип'якевич, – українська політика має характер обережний і поміркований, числиться все з реальними відносинами і ніколи не ставить жадань, яких не може підперти силою. Можемо спокійно вижидати дальшого розвитку подій» [28, с. 2].

З чималим піднесенням галицький інтелектуал писав про успіхи молодого наддніпрянської дипломатії при укладанні Брест-Литовського мирного договору. В статті «Почини української дипломатії», вже звично для своєї громадської публіцистики, вчений навів цікаві історичні паралелі з доби улюбленої для себе козацької революції [29, с. 3]. Як відомо, за результатами Брестського миру холмські терени мали відійти під контроль київської влади. Вітаючи це рішення,

І. Крип'якевич стисло оповів своєму читачеві про невтомні українські змагання за Холмщину від княжих часів і до початку Великої війни [30]. Тож сучасні українські претензії на ці давні княжі землі, наголошує він, переконливо узасаднюються нашою давньою державною традицією і фактично постають реституцією «права старинної України». «Холмщина вернулася до України, – підсумував учений. Сповнилося наше давнє домагане, щоби одна з історичних частин української держави повернулася до нас і нерозривно була зв'язана з Україною, – завершилася побідно боротьба, котру від століть вів наш нарід на своїх західних окраїнах» [31, с. 2].

На гетьманський переворот у Києві І. Крип'якевич відгукнувся історико-публіцистичним нарисом «Гетьман. З досвідів минувшини». В ньому він апологетично змалював героїчний образ Богдана Хмельницького й відтворив його культ у середовищі сучасників як харизматичного й безпомільного «батька народу». З цього можемо зробити висновки про підтримку вченим зміни влади у Києві та прихід до керма держави Павла Скоропадського. Відзначимо, що така реакція була радше очікуваною, адже галицька інтелігенція здебільшого мала консервативні політичні симпатії.

Зрештою, чимало місця у воєнній публіцистиці І. Крип'якевича відведено окресленню перспектив повоєнного життя. «Велика війна, – твердить він, – змобілізувала не тільки війська, але також душі, значно глибше, значно ширше, як се було можливе в часах мира. Господарські питання, філософія, літературна критика – все те розвивається під свіжими подувами війни» [32, с. 1]. Осмислюючи тогочасні виклики національному шкільництву, досвідчений педагог особливо ґрунтовно звертався до питань шляхів швидкого відновлення лав української інтелігенції з огляду на значні воєнні втрати. Історик наполегливо закликав галицьку громаду докласти всіх необхідних зусиль, щоб надати молоді необхідні умови для отримання освіти. Це, переконує він, має стати запорукою зростання інтелігентської верстви, а відтак і зміцнення національної опірності [33].

Повоєнних змін, звертає увагу І. Крип'якевич, мають зазнати і навчальні плани української школи. Педагог вказує на особливу запитаність модерних суспільств громадянськими компетенціями молоді. Відтак, вважає вчений, довоєнне домінування природничо-математичних предметів має бути рішуче подолане. «У плані науки мусять також прийти зміни, – висновує І. Крип'якевич. – Головною ціллю виховання має бути вироблене громадянських почуттів і характеру. Спільною ниткою, яка в'яже всі роди шкіл, стає наука релігії, історії, рідної мови і географії – се ті предмети, що можуть дати загальне громадянське й етичне виховане» [32, с. 1].

Висновки. Підсумовуючи різноматичну публіцистику І. Крип'якевича в роки Першої світової війни, передусім наголосимо на його поважному розумінні обов'язку громадського служіння українського інтелігента у складні для нації часи. Завдяки історіографічному досвіду, відчувши унікальність історичного моменту для справи національного визволення, він відклав улюблену академічну працю й активно включився у процес культурного освідомлення широких верств громадськості. У фокусі його праці перебували найбільш вагомі для справи соборності питання інтенсивної українізації свідомості звільненого від російської займанщини населення Холмщини і Волині. До вирішення цієї складної проблеми вчений підійшов комплексно: організовував шкільництво, ініціював акції гуманітарної допомоги, готував для різних читацьких аудиторій нариси з історії звільнених регіонів, написаних крізь призму українського історичного інтересу. Тим самим галицький учений готував своїх співвітчизників до виклику національної соборності, який актуалізував розпад європейських імперій. Також І. Крип'якевич послідовно інформував зазбручанського читача про успіхи й труднощі наддніпрянського державотворення, на багатьох історичних прикладах доводячи пріоритетність загальноукраїнських інтересів. Відзначимо, що незважаючи на популярний характер історичної публіцистики І. Крип'якевича, в ній завжди домінувала чіткість аргументації й виваженість інтерпретацій. Це пояснює чималу популярність текстів ученого серед широких читацьких кіл. В підсумку, виховані на його громадській публіцистиці галицькі українці зустріли завершення Великої війни свідомою своїх завдань спільнотою.

Список літератури

1. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.
2. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 440 с.
3. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. S. 239–261.

4. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Вип. 19–20. С. 313–322.
5. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 46–52.
6. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні переваги. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
7. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія: Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
8. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.
9. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. Vol. X. S. 234–241.
10. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materialy*. 2015. № 1. S. 229–251.
11. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ, 2023. 358 с.
12. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160–197.
13. Клименко Н. П. Культурно-просвітницька діяльність Івана Крип'якевича (1886–1967 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2009. 20 с.
14. Клименко Н. Штрихи до педагогічної діяльності академіка І. П. Крип'якевича. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 64–75.
15. Клименко Н. Історико-краєзнавча спадщина Івана Крип'якевича. *Краєзнавство*. 2010. № 1–2. С. 157–164.
16. Клименко Н. Іван Крип'якевич як особистість і науковець (за новими джерелами). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 96–111.
17. Клименко Н. Іван Крип'якевич як автор підручників та посібників з історії. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 191–208.
18. Левдер А. І. Науково-педагогічна діяльність Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2014. 20 с.
19. Крип'якевич І. Холмщина. Львів: Видання СВУ, 1915. 32 с.
20. Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар Товариства «Просвіта» на 1917 р.* Львів, 1917. С. 116–121.
21. Крип'якевич І. Українська Волинь. Минувшина і теперішність. *Українське слово*. 1915. Ч. 108. С. 1.
22. І. К. [Крип'якевич І.]. Знищення українських земель. *Вістник СВУ*. Відень. 1915. Ч. 39–40. С. 1–2.
23. Крип'якевич І. За Бюро культурної помочи. *Вістник СВУ*. Відень. 1916. Ч. 87–88. С. 230.
24. [Крип'якевич І.]. Українські школи на Волині. *Вістник СВУ*. Відень. 1916. Ч. 106. С. 441–444.
25. Крип'якевич І. Січове військо і українська школа. *Українське слово*. 1915. Ч. 60. С. 3.
26. [Крип'якевич І.]. Перша українська школа на Волині. *Вістник СВУ*. Відень. 1916. Ч. 102. С. 385–386.
27. Крип'якевич І. Україна і Москва. З давньої боротьби за владу. *Діло*. 1917. Ч. 172. С. 1–2.
28. Крип'якевич І. Пів року української революції. *Діло*. 1917. Ч. 219. С. 1.
29. Крип'якевич І. Почини української дипломатії. *Діло*. 1918. Ч. 13. С. 3.
30. Крип'якевич І. За західні границі української держави. Документи Хмельниччини. *Діло*. 1918. Ч. 6. С. 3–4.
31. Крип'якевич І. Холмські традиції. *Діло*. 1918. Ч. 34. С. 2.
32. І. К. [Крип'якевич І.]. Виховане по війні. *Діло*. 1917. Ч. 190. С. 1.
33. Учитель. [Крип'якевич І.]. Резерви інтелігенції. *Діло*. 1917. Ч. 31. С. 1.

References

1. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskyi: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
2. Telvak, V., Pedych, V. (2016). *Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevskyi*. Lviv [in Ukrainian].
3. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261 [in English].
4. Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi's "Historical exercises" at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Ukrainskyi arkheografichnyi shchorichnyk. Nova seriia [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 19–20, 313–322 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2014). Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevskyi. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Actual issues of humanitarian sciences]*, 10, 46–52 [in Ukrainian].

6. Telvak, V. (2023). Student auditorium of Mykhailo Hrushevskiy of Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
7. Telvak, V., Vladyga, O., Zhuravlyov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriia» [Problems of humanitarian sciences: a collection of scientific works of Drohobyt'sk Ivan Franko State Pedagogical University. History series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
8. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Personnel of the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevskiy: methodological aspect. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya «Istoriia» [Problems of humanitarian sciences. «History» series]*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
9. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky: the culture of conflict. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, X, 234–241 [in Ukrainian].
10. Telvak, V., Pedych, V. (2015). Mykhailo Hrushevskiy Lviv Historical School: Formation, Functioning, Structure. *Galicja. Studia i materialy [Galicia. Studies and materials]*, 1, 229–251 [in Ukrainian].
11. Telvak, V., Kachmar, V., Zhuravlov, S. (2023). Catalog of students of Mykhailo Hrushevskiy of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky in the evaluations of his students (first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 23, 160–197 [in Ukrainian].
13. Klymenko, N. (2009). Cultural and educational activities of Ivan Kryp'yakevych (1886–1967). Dissertation of candidate of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
14. Klymenko, N. (2008). Strokes to the pedagogical activities of academician I. P. Kryp'yakevych. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 64–75 [in Ukrainian].
15. Klymenko, N. (2010). Historical and local history heritage of Ivan Kryp'yakevych. *Kraieznavstvo [Local history]*, 1–2, 157–164 [in Ukrainian].
16. Klymenko, N. (2012). Ivan Kryp'yakevych as a personality and scientist (based on new sources). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 96–111 [in Ukrainian].
17. Klymenko, N. (2011). Ivan Kryp'yakevych as the author of textbooks and manuals on history. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 191–208 [in Ukrainian].
18. Levder, A. (2014). Scientific and pedagogical activity of Ivan Petrovych Kryp'yakevych (1886–1967). Dissertation of candidate of sciences (pedagogical sciences). Zhytomyr [in Ukrainian].
19. Kryp'yakevych, I. (1915). Kholmshchyna. Lviv [in Ukrainian].
20. Kryp'yakevych, I. (1917). Ukrainian schools in Volyn. *Kaliendar Tovarystva "Prosvita" na 1917 r. [Calendar of the Society "Prosvita" for 1917]*. Lviv, 116–121 [in Ukrainian].
21. Kryp'yakevych, I. (1915). Ukrainian Volyn. Past and Present. *Ukrainske slovo [Ukrainian Word]*, 108, 1 [in Ukrainian].
22. K. [Kryp'yakevych, I.]. (1915). Destruction of Ukrainian lands. *Vistnyk SVU [Bulletin of the SVU]*, 39–40, 1–2. Vienna [in Ukrainian].
23. Kryp'yakevych, I. (1916). For the Bureau of Cultural Assistance. *Vistnyk SVU [Bulletin of the SVU]*, 87–88, 230. Vienna [in Ukrainian].
24. [Kryp'yakevych, I.]. (1916). Ukrainian schools in Volyn. *Vistnyk SVU [Bulletin of the SVU]*, 106, 441–444. Vienna [in Ukrainian].
25. Kryp'yakevych, I. (1915). The Sich Army and the Ukrainian School. *Ukrainske slovo [Ukrainian Word]*, 60, 3 [in Ukrainian].
26. [Kryp'yakevych, I.]. (1916). The First Ukrainian School in Volhynia. *Vistnyk SVU [Bulletin of the SVU]*, 102, 385–386. Vienna [in Ukrainian].
27. Kryp'yakevych, I. (1917). Ukraine and Moscow. From the Old Struggle for Power. *Dilo [Work]*, 172, 1–2 [in Ukrainian].
28. Kryp'yakevych, I. (1917). Half a Year of the Ukrainian Revolution. *Dilo [Work]*, 219, 1 [in Ukrainian].
29. Kryp'yakevych, I. (1918). The Deeds of Ukrainian Diplomacy. *Dilo [Work]*, 13, 3 [in Ukrainian].
30. Kryp'yakevych, I. (1918). Beyond the Western Borders of the Ukrainian State. Documents of the Khmelnytskyi Region. *Dilo [Work]*, 6, 3–4 [in Ukrainian].
31. Kryp'yakevych, I. (1918). Kholm traditions. *Dilo [Work]*, 34, 2 [in Ukrainian].
32. K. [Kryp'yakevych, I.]. (1917). Education after the war. *Dilo [Work]*, 190, 1 [in Ukrainian].
33. Teacher. [Kryp'yakevych, I.]. (1917). Reserves of the intelligentsia. *Dilo [Work]*, 31, 1 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(5-012):930.1(477)«1945/2023»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-53-60

Тетяна ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>
e-mail: vitkalinichenko@vu.cdu.edu.ua

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН АЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI ст.

Анотація. Метою статті є аналіз основних тенденцій, напрямів та особливостей розвитку української історіографії новітньої історії країн Азії другої половини XX – початку XXI ст. Наукова новизна статті полягає у комплексному аналізі вітчизняної історіографії новітньої історії країн Азії, що дозволяє простежити її еволюцію від советського періоду до сучасності. Виявлено основні тематичні напрями досліджень, методологічні підходи та їхні зміни в контексті глобалізаційних та євроінтеграційних процесів. Визначено вплив зовнішніх факторів (зміни політичного курсу, міжнародні контакти, академічна мобільність) на формування української історіографії країн Азії, оцінено перспективи подальших досліджень. Також результати розвідки можуть бути використані для викладання курсів з новітньої історії Азії, для вдосконалення навчальних планів спеціальностей 014.3 Середня освіта (Історія) та 032 Історія та археологія, розробок підручників, навчальних та методичних матеріалів. **Висновки.** Українська історіографія новітньої історії країн Азії розвивається в контексті глобальних трансформацій, що відбулися у світі за останні десятиліття. Вітчизняні історики досліджують економічні, політичні, соціальні та культурні процеси в країнах Азії, поступово відходячи від європоцентричних підходів. Важливим напрямом стає аналіз українсько-азійських відносин у міжнародному контексті. Водночас існує низка проблем, таких як недостатнє використання східних мов і джерел, що потребує подальшого розвитку наукової інфраструктури та посилення міжнародної співпраці.

Ключові слова: українська історіографія, новітня історія, країни Азії, політичні трансформації, міжнародні відносини, історична наука, розвиток історичних знань в Україні.

Tetiana TERESHCHENKO

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>
e-mail: vitkalinichenko@vu.cdu.edu.ua

UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE MODERN HISTORY OF ASIAN COUNTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURY

Abstract. The purpose of this article is to explore the main trends, directions, and features of the development of Ukrainian historiography on the modern history of Asian countries in the second half of the 20th and early 21st centuries. The scientific novelty of the article lies in the comprehensive analysis of domestic historiography on the modern history of Asian countries, which allows for tracing its evolution from the Soviet period to the present. The study identifies the main thematic directions of research, methodological approaches, and their transformations in the context of globalization and European integration processes. It determines the impact of external factors (changes in political course, international contacts, academic mobility) on the formation of Ukrainian historiography of Asian countries, the prospects for further research are assessed. The findings of this study can also be used for teaching courses on the modern history of Asia, improving curricula for the specialties 014.3 Secondary Education (History) and 032 History and Archaeology, as well as for the development of textbooks, educational, and methodological materials. **Conclusions.** Ukrainian historiography on the modern history of Asian countries is developing in the context of global transformations that have occurred in recent decades. Domestic historians study the economic, political, social, and cultural processes in Asian countries, gradually moving away from Eurocentric approaches. An important research direction is the analysis of Ukrainian-Asian relations in an international context. At the same time, several issues remain, such as the insufficient use of Eastern languages and sources, which necessitates further development of scientific infrastructure and the strengthening of international cooperation.

Keywords: Ukrainian historiography, modern history, Asian countries, political transformations, international relations, historical science, development of historical knowledge in Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасна українська історична наука розширює дослідницьке поле, інтегруючись у глобальний академічний простір. Одним із перспективних напрямів є вивчення новітньої історії країн Азії, що охоплює політичні, економічні, соціокультурні та геополітичні процеси другої половини XX – початку XXI ст. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю систематизації підходів українських істориків до цієї теми та їхньою адаптацією до освітніх програм, передовсім спеціальностей 014.3 Середня освіта (Історія) та 032 Історія та археологія. Відсутність узагальнюючого аналізу та недостатнє висвітлення у навчальних матеріалах

ускладнюють формування цілісного уявлення про історію Азії. Попри зростання інтересу й активізацію міжнародних відносин України з країнами Сходу, історіографія цього напрямку залишається несистематизованою. Важливим завданням є визначення ключових тем, методологічних підходів і концептуальних парадигм українських дослідників. У контексті глобалізації історичної науки комплексний аналіз цієї проблематики стає особливо значущим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історії країн Азії в українській історіографії має тривалу традицію, проте системний аналіз наукових підходів і тенденцій у вивченні цього регіону з боку українських істориків залишається фрагментарним. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробили дослідники Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, зокрема в галузі японознавства (С. В. Капранов), китаєзнавства (В. О. Кіктенко), індології (О. А. Борділовська) тощо. Однак все ще бракує узагальнюючих праць, які б розкривали загальні тенденції розвитку української історіографії історії країн Азії, її методологічні особливості, джерельну базу та вплив зовнішньополітичних факторів на формування наукових підходів.

Метою статті є аналіз основних тенденцій, напрямів та особливостей розвитку української історіографії новітньої історії країн Азії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., аналіз внеску вітчизняних учених у вивчення цієї тематики, а також визначення ключових проблем, перспектив та методологічних підходів у висвітленні історичних процесів регіону в українській науковій традиції. Для досягнення мети ми ставимо такі завдання: 1. Визначити основні етапи становлення та розвитку української історіографії історії країн Азії. 2. Проаналізувати основні теми та напрями досліджень українських істориків, що вивчають країни Азії. 3. Виявити методологічні підходи, які застосовуються у дослідженні історії Азії в українській науці. 4. Оцінити вплив зовнішніх чинників (зміни політичного курсу, міжнародні контакти, академічна мобільність) на формування української історіографії країн Азії. 5. По можливості, визначити перспективи розвитку досліджень історії Азії в українській історичній науці

Виклад основного матеріалу. Становлення та розвиток сучасної української історіографії новітньої історії країн Азії можна поділити на кілька основних етапів, кожен з яких характеризується специфічними методологічними підходами, впливами зовнішніх факторів та тематичними пріоритетами.

У період до 1991 р. українська історіографія новітньої історії країн Азії була частиною загальносоюзної науки, що підпорядковувалася ідеологічним установкам КПРС, а історія країн Азії розглядалася крізь призму марксизму-ленінізму, боротьбу класів та національно-визвольних рухів. Дослідники акцентували увагу, передовсім, на «антиімперіалістичних» та «революційних» процесах (наприклад, комуністичні рухи в Китаї, В'єтнамі, Індії). Ідеологічний контроль та цензура, орієнтація на советську методологію та інтерпретації обмежували об'єктивність аналізу.

Період наукової переорієнтації та становлення національної історіографії 1991–2000 рр. характеризувався переглядом методології та виходу з-під советських історіографічних схем, початком встановлення академічних контактів із західними та азійськими дослідниками, формуванням національної школи сходознавства (створення 22 жовтня 1991 р. Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України). В цей час відбувається відхід від комуністичного дискурсу та перехід до багатопрофільного аналізу політичних і соціальних процесів в Азії. Науковці звертаються до дослідження національно-визвольних рухів країн Азії з позицій постколоніалізму; геополітичних процесів на Близькому Сході та в Центральній Азії; модернізаційних реформ Китаю, Японії, Індії.

Інституціоналізацією сходознавчих студій та інтеграцією в світову науку характеризуються 2000–2014 рр. Це час, коли розширюються й активізуються дослідницькі центри. Поглиблюється робота Інституту сходознавства НАН України (його відділу Азіатсько-Тихоокеанського регіону, відділу Близького та Середнього Сходу, відділу Євразійського степу, відділу Сучасного Сходу), Центру близькосхідних досліджень (створеного ще 1994 р.), кафедр, що забезпечують викладання дисциплін, пов'язаних з історією країн Азії в провідних університетах України (Київ, Львів, Харків, Одеса), Всеукраїнської асоціації індологів (2000), Української асоціації китаєзнавців (2003), відділу історії країн Азії та Африки Інституту всесвітньої історії НАН України, відділу трансатлантичних досліджень Інституту всесвітньої історії НАН України (2014).

Водночас посилюється міжнародна співпраця з європейськими, китайськими, японськими, турецькими університетами, що позитивно вплинуло на розвиток використання нових теоретичних моделей (цивілізаційний підхід, теорія модернізації, постколоніальна критика). На тематику досліджень також позитивно вплинули глобалізаційні процеси та економічне піднесення Китаю

та Індії. Серед основних напрямів досліджень цього періоду – економічне зростання Китаю, Індії, Південної Кореї та їхній вплив на світову економіку; політичні режими та їхні трансформації в країнах Азії; вплив ісламу та релігійного фактору на політичні процеси в Близькому Сході; українсько-азійські відносини в контексті глобалізації. Не можна не згадати й досягнення цього етапу, а саме – видання перших фундаментальних праць з історії Азії українською мовою, створення спеціалізованих наукових журналів і конференцій зі східних студій, участь українських істориків у міжнародних проєктах з вивчення Азії.

Євроінтеграційний етап та час розширення наукового простору (з 2014 р. – дотепер) визначається посиленням орієнтації на європейські наукові стандарти; розширенням академічної мобільності: українські вчені активно стажуються в університетах Китаю, Японії, Туреччини, Індії, США та ЄС; використанням цифрових технологій для аналізу історичних процесів (Big Data, GIS-аналіз історичних змін в Азії); поглибленням міждисциплінарного підходу (поєднання історії з політологією, економікою, культурологією); фокусуванням на сучасних міжнародних відносинах між Україною та країнами Азії (Китайський «Один пояс – один шлях», співпраця з Туреччиною, Японією, Індією тощо).

Науковці звертають свою увагу на дослідження сучасної геополітики Азії (роль Китаю, Туреччини, Індії в новому світовому порядку); політичної трансформації та демократизація країн Азії; економічних моделей розвитку Східної Азії та їх можливої адаптації для України; публічної дипломатії та інформаційної війни в регіоні.

Таким чином, українська історіографія новітньої історії країн Азії пройшла складний шлях від совєтської ідеологічної заангажованості до наукової незалежності, від обмеженого доступу до джерел до міжнародної інтеграції, від переважно описових праць до глибокого теоретичного аналізу. Зараз дослідження історії Азії в Україні є динамічною та перспективною галуззю, яка продовжує активно розвиватися в умовах глобалізації та нових міжнародних викликів.

Як вже було зазначено вище, українська історіографія історії країн Азії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. суттєво розвинулася завдяки геополітичним змінам, інтеграції України у світову наукову спільноту та зростаючому інтересу до Азії. Аналіз досліджень охоплює чотири напрями: економічний розвиток, політичні трансформації, релігійні та соціальні зміни, українсько-азійські відносини.

Економічний розвиток країн Азії нині досліджується у контексті глобальних трансформацій, міжнародної торгівлі та регіональної інтеграції. В. О. Кіктенко, Л. Л. Антонюк, О. В. Хоменко, О. В. Дроботюк аналізують інноваційні стратегії Китаю та його перехід до ринкової економіки [1; 2]. Регіональна інтеграція є предметом досліджень Н. Д. Городньої, І. А. Малюти, В. І. Короля, О. В. Небильцової, які аналізують формування єдиного економічного простору Східної Азії [3; 4]. О. В. Хоменко розглядає ініціативу «Один пояс, один шлях» [2]. Енергетична політика та екологічні виклики досліджуються О. О. Воловичем, І. Кусою, О. В. Дроботюк, В. Осадчуком, В. О. Шайдецькою, які аналізують роль Китаю в альтернативній енергетиці [3; 5]. Вплив світових криз на економічний розвиток Китаю, Індії, Туреччини та країн Південно-Східної Азії вивчають Н. Д. Городня, Н. О. Пророченко, Л. П. Черняга [3; 6].

Таким чином, українська історіографія новітньої економічної історії Азії досліджує модернізацію, глобальну інтеграцію, інновації, фінансові кризи та стратегічне партнерство. Подальші дослідження можуть розкрити їхній соціально-економічний вплив і значення для міжнародних відносин України.

Аналіз досліджень українськими вченими політичних трансформацій та міжнародних відносин новітньої історії країн Азії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. показує широку тематику, що охоплює зміни внутрішньополітичних систем, зовнішньополітичні стратегії, інтеграційні процеси та міжнародні відносини між ключовими гравцями в регіоні.

Політичні трансформації в Центральній і Південно-Східній Азії аналізують Т. М. Ляшенко та І. В. Ткаченко [7]. Авторитарні й гібридні режими, зокрема, в Туреччині, досліджує О. С. Мавріна, розглядаючи концепцію неоосманізму та зміни в політичній системі країни [8]. На прикладі Ірану, вивчає ісламські політичні рухи та модель ісламського розвитку Н. В. Порох [9].

Модернізаційні та трансформаційні процеси в країнах Азії досліджує С. Є. Гуцало [10]. Роль Афганістану та ісламу в міжнародних відносинах висвітлюють Н. О. Пророченко, М. М. Бондаренко, В. В. Галуцько, О. В. Богомолів, С. І. Данилов, Є. В. Гобова та інші [11; 12]. Політичні зміни в Афганістані після приходу Талібану до влади досліджено в працях Є. В. Гобової та С. І. Данилової [11; 13].

Американо-китайські відносини розглядають Н. Д. Городня, М. О. Іщук, О. П. Іваницька, С. В. Пронь, М. А. Таран, О. В. Иванов, приділяючи увагу конфронтації у сфері торгівлі та ініціативі «Один пояс, один шлях». Н. Д. Городня та І. Є. Підберезних аналізують нормалізацію відносин США та В'єтнаму у 1990-х рр. [4; 14]. В. О. Кіктенко характеризує російсько-китайські відносини як «асиметричне стратегічне партнерство» [8].

Конфлікт Індії та Пакистану через Кашмір досліджує О. А. Борділовська [8]. Інтеграційні процеси в Азії аналізують Н. Д. Городня, В. І. Гура, Л. О. Лещенко, О. І. Лукаш, О. М. Олійник, С. О. Шергін, В. О. Швед та О. В. Шевчук [3; 15]. Участь Туреччини в інтеграційних процесах розглядає Н. І. Мхитарян [15], а взаємодію Африки та Індії – О. І. Лукаш та Є. О. Прип'ік [15].

Геополітичні зміни аналізують В. В. Попков та О. І. Пошедін у контексті протистояння Заходу і Сходу [16; 17]. Вплив глобальних криз на Азію досліджують Н. Д. Городня та А. О. Мельник [3; 4]. Є. В. Габер розглядає суспільні трансформації Близького Сходу після подій 2010–2011 рр. [8], а В. О. Швед аналізує внутрішні та зовнішні чинники Арабської весни [3]. Ж. Б. Ігошина досліджує трансформації арабських країн у контексті процесів глобалізації [18].

Отже, українська історіографія політичних трансформацій та міжнародних відносин країн Азії зосереджується на внутрішньополітичних реформах, зовнішньополітичних стратегіях, інтеграційних процесах і реакціях на глобальні кризи.

Аналіз досліджень українськими вченими етнічних та соціальних трансформацій новітньої історії країн Азії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. показує значний інтерес до таких тем, як етнічні конфлікти, соціальні рухи, міграційні процеси, трансформація сімейних та гендерних відносин.

Інтелектуальні передумови конфлікту між Індією та Пакистаном і проблему Кашміру аналізує О. А. Борділовська [19]. Д. Є. Марков досліджує прикордонні конфлікти між Китаєм та Індією, а також позицію Пакистану щодо талібського Афганістану [3; 13].

Політичні та соціокультурні модернізаційні процеси у країнах Східної Азії вивчають співробітники відділу Далекого Сходу, приділяючи увагу Китаю, Японії, Кореї та В'єтнаму. О. В. Богомолів і С. І. Данилов аналізують взаємодію ісламу та громадянського суспільства [11].

Радикальний джихадизм у Європі та його коріння в Азії досліджує М. В. Несправа у своїй монографії [20]. С. В. Капранов вивчає адаптацію ісламських традицій до модерних соціальних трансформацій, а також вплив дзен-буддизму на інтелектуальний розвиток Японії [1; 11].

Т. В. Орлова аналізує модернізаційні процеси, що вплинули на роль релігії у суспільному житті країн Азії, а також з'ясовує зміни статусу жінок у Туреччині під впливом ісламу [21; 16]. Вплив ісламу на соціалістичну ідеологію у В'єтнамі та адаптацію ісламських норм до сучасних політичних реалій країни вивчає В. А. Мусійчук [8]. Є. В. Гобова досліджує жіночий рух у Китаї після 1949 р., а також демографічну політику КНР [22].

О. О. Горбачик та О. І. Козій розглядають політику США щодо палестинських біженців [23], а Д. Є. Марков аналізує наслідки масової міграції з Афганістану після приходу до влади Талібану [13]. Курдський національний рух, зокрема «проблему Кіркуку», роль Мустафи Барзані та міжнародних акторів у боротьбі курдів за автономію вивчає Л. М. Ямпольська [24].

Отже, українські дослідження етнічних і соціальних трансформацій новітньої історії Азії охоплюють аналіз етнічних конфліктів, соціальних рухів, міграційних процесів, соціально-економічних змін та трансформацій релігійних ідентичностей.

Аналіз досліджень українськими вченими українсько-азійських відносин у новітній історії країн Азії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. свідчить про широкий спектр співпраці у політичній, економічній, культурній, освітній та науковій сферах. Українські дослідники активно аналізують політичні взаємини України з ключовими державами Азії. Роботи В. О. Кіктенка, А. З. Гончарука [25] присвячені аналізу динаміки українсько-китайських політичних відносин. Вони висвітлюють розвиток стратегічного партнерства між країнами, особливості двосторонніх контактів та вплив глобальних чинників на співпрацю. О. С. Мавріна досліджує концепт стратегічного партнерства між Україною та Туреччиною, акцентуючи увагу на його політичних та безпекових аспектах. Вона аналізує, як Туреччина розглядає Україну в контексті своєї зовнішньої політики в Чорноморському регіоні [8].

Економічну співпрацю між Україною та Китаєм, зокрема, у сферах інноваційного розвитку, інвестицій та участі України в китайській ініціативі «Один пояс, один шлях» вивчають Л. Л. Антонюк, О. В. Дроботюк. Науковці досліджують стратегічні вектори міжнародних економічних відносин

України та КНР [26]. Економічна співпраця між Україною та Туреччиною, включаючи питання взаємної торгівлі, транспортної логістики та енергетичної взаємодії розглядається у працях О. А. Ауліна [3]. Окремі дослідження (як, наприклад, М. М. Х. Абумуфреха [27], О. О. Воловича [5]) аналізують перспективи розширення експорту українських товарів до Саудівської Аравії, ОАЕ та Катару, акцентуючи увагу на сільськогосподарському експорті та інвестиціях в українську інфраструктуру.

Українські вчені В. О. Кіктенко та О. В. Дроботюк також аналізують питання академічної та освітньої взаємодії України, передовсім з Китаєм, зокрема, обмін студентами, участь українських університетів у китайських освітніх програмах та перспективи розвитку спільних наукових проєктів. вплив китайських культурних програм, включаючи діяльність Інститутів Конфуція в Україні, поширення китайської мови та культури серед українських студентів [1; 2; 28].

Отже вітчизняні науковці вивчають українсько-азійські відносини, зосереджуючись на політичному співробітництві, торговельно-економічних зв'язках, освітньо-науковому партнерстві та культурній взаємодії.

Українські дослідники новітньої історії Азії застосовують різні методологічні підходи, що відповідають сучасним вимогам науки. Цивілізаційний підхід допомагає розкрити унікальність східних суспільств, порівняльно-історичний – аналізувати розвиток країн Азії у співставленні з іншими регіонами. Системний підхід розглядає історичні процеси як взаємопов'язані, а структурно-функціональний аналіз – досліджує політичні та економічні інститути.

Постколоніальний підхід вивчає вплив колоніалізму та деколонізацію, культурно-антропологічний – національні традиції та релігію. Зростає роль мікроісторії та усної історії у вивченні етнічних меншин і соціальних рухів. Транснаціональний підхід і глобальна історія дозволяють аналізувати міжнародні зв'язки та їхній вплив на розвиток Азії.

Отже, сучасні українські історики використовують комплексний підхід, що сприяє глибшому розумінню історичних трансформацій Азії.

Формування української історіографії новітньої історії Азії залежить від політичних змін, міжнародних контактів та академічної мобільності. Євроінтеграційний курс України сприяє використанню сучасних методологій у дослідженні історії Азії, а активізація співпраці з Китаєм, Туреччиною, Японією та Індією стимулює вивчення цих країн. Важливим залишається дистанціювання від радянських історіографічних традицій, зокрема перегляд колоніальних процесів та національно-визвольних рухів.

Розширення міжнародної співпраці відкриває доступ до грантових програм (Horizon Europe, Fulbright, Japan Foundation, Konrad Adenauer Stiftung), архівів і бібліотек, що значно покращує джерельну базу. Українські дослідники активно співпрацюють із міжнародними академічними середовищами та беруть участь у конференціях (Asian Studies Conference Japan (ASCJ), International Convention of Asia Scholars (ICAS), International Congress of Asian and North African Studies (ICANAS), International Committee of Historical Sciences (ICHS)), що сприяє інтеграції у глобальну наукову спільноту. Значну роль відіграє академічна мобільність – стажування та навчання в провідних університетах (Токійський, Пекінський, Сінгапурський, Оксфордський, Гарвардський), що поширює сучасні методологічні підходи.

Відкриття доступу до архівних матеріалів дозволяє розширювати джерельну базу українських досліджень, допомагає долати європоцентризм і представити більш об'єктивний аналіз історичних подій. Українські історики, які досліджують історію Азії, мають доступ до низки зарубіжних архівів, що зберігають цінні документи та матеріали з цієї тематики. Так, Національний архів Індії (National Archives of India) у Нью-Делі, що містить документи колоніального періоду, а також матеріали після здобуття незалежності; Національний архів Японії (National Archives of Japan) у Токіо, що зберігає урядові документи, історичні записи та інші матеріали, пов'язані з історією Японії та її відносинами з іншими країнами; Національний архів Китаю (National Archives Administration of China) у Пекіні, що містить багатий масив документів, що охоплюють різні періоди китайської історії; Британська бібліотека (The British Library) у Лондоні, що має значну колекцію азійських рукописів, книг та архівних матеріалів, зібраних під час Британської імперії; Французький національний архів заморських територій (Archives nationales d'outre-mer) в Екс-ан-Провансі, що зберігає документи, пов'язані з французькими колоніями в Азії, зокрема в Індокитаї; архіви місіонерських товариств, як, наприклад, архів Британського місіонерського товариства (Council for World Mission) у Лондоні, де збереглися детальні записи місіонерських

організацій, що вели активну діяльність в Азії; університетські архіви, окремі з яких мають спеціалізовані колекції з азійської тематики, наприклад, бібліотека Гарвардського університету (Harvard-Yenching Library) у США спеціалізується на східноазійських дослідженнях. Доступ до цих архівів зазвичай відкритий для дослідників з усього світу, включаючи українських істориків. Однак умови доступу можуть відрізнятися залежно від установи. Оцифрування архівів полегшує доступ до матеріалів онлайн, сприяючи використанню міжнародних стандартів та виходу за межі традиційних підходів до вивчення історії Азії.

Навіть такий побіжний огляд засвідчує, що сучасна вітчизняна історіографія новітньої історії Азії має значний потенціал для розвитку, особливо в умовах глобалізації, посилення міжнародної академічної мобільності та розширення зовнішньополітичних зв'язків України з азійськими країнами. Можемо припустити, такі перспективні напрями розвитку:

1. Інституційний розвиток – розширення сходознавчих досліджень в університетах (Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпро), створення кафедр і лабораторій, запровадження магістерських та докторських програм, інтеграція історичних студій із політологією, міжнародними відносинами, економікою, соціологією, дослідження глобальних трендів (цифровізація, міграція, кліматичні зміни).

2. Міжнародна співпраця – збільшення стажувань і спільних програм з університетами Китаю, Японії, Індії, Туреччини, Південної Кореї; участь у міжнародних конференціях; залучення грантів (Horizon Europe, Erasmus+, Japan Foundation, China Scholarship Council); співпраця з науковими центрами (Oxford Asian Studies Centre, Harvard Yenching Institute, Singapore National University); розвиток цифрових архівів та використання Big Data для аналізу історичних процесів.

3. Розширення дослідницьких напрямів – вивчення впливу Китаю, Індії, Туреччини, Японії на світову політику, аналіз нових форматів міжнародної взаємодії (БРІКС, ШОС, АСЕАН), дослідження українсько-азійських відносин, вивчення економічних стратегій Китаю, Японії, Південної Кореї, Індії для адаптації їхнього досвіду в Україні, аналіз співпраці у сфері торгівлі, логістики, ІТ, впливу буддизму, ісламу, конфуціанства на соціальні процеси, використання цифрових технологій у вивченні історичних джерел.

4. Виклики та рішення – нестача фінансування та спеціалістів зі знанням східних мов, необхідність залучення міжнародних грантів, розширення мовної підготовки (китайська, японська, арабська, хінді, корейська тощо) та спільних освітніх програм з азійськими університетами.

Розвиток цих напрямів зміцнить позиції України в міжнародній академічній спільноті та інтегрує її в глобальний дискурс з історії Азії.

Висновки. У результаті дослідження сучасної української історіографії новітньої історії країн Азії другої половини XX – початку XXI ст. встановлено, що ця наукова галузь динамічно розвивається, відображаючи глобальні та регіональні трансформації, що відбулися в азійському просторі за означений період. Вітчизняні історики приділяють значну увагу вивченню економічних, політичних, соціальних і культурних процесів у країнах Азії, зокрема проблемам модернізації, економічного розвитку, міжнародних відносин, формування політичних режимів та ролі регіону у світовій політиці. Аналіз праць українських дослідників свідчить про зростаючий інтерес до історії країн Азії, що зумовлено як науковими, так і геополітичними чинниками. Особливої актуальності набуває вивчення взаємовідносин України з азійськими державами, що відображає потреби сучасної зовнішньої політики країни. Водночас існують певні проблеми у вітчизняній історіографії, зокрема обмежена кількість фахівців, недостатнє використання азійських джерел та мов, а також необхідність подальшого розвитку спеціалізованих наукових центрів. Перспективи подальших досліджень полягають у розширенні тематики наукових розвідок, більш активному залученні зарубіжних джерел та міждисциплінарних підходів, що сприятиме глибшому розумінню історичних процесів у країнах Азії та їхній взаємодії з Україною.

Список літератури

1. Китай очима Азії: колективна монографія / редкол.: О. Богомолів та ін. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2017. 316 с.
2. Стратегії конкурентного розвитку у глобальній економіці / за заг. ред. А. Поручника та Я. Столярчук. Київ: КНЕУ, 2016. 331 с.
3. Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець XX – початок XXI ст.) / за ред. В. Шведа. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 285 с.
4. Городня Н. Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989–2013 рр.). Київ: Прінт-Сервіс, 2014. 528 с.

5. Стратегія активізації співпраці України з країнами Перської затоки: аналіт. доп. / за ред. О. Воловича. Одеса: Фенікс, 2011. 88 с.
6. Черняга Л. Особливості економічного розвитку країн Південно-Східної Азії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Економіка*. 2011. Вип. 16. С. 471–478.
7. Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ: ППІЕНД, 2011. 288 с.
8. Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі. Колективна монографія / Мавріна О. С. та ін. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. 220 с.
9. Духовні, політичні та освітні практики в соціокультурному розвитку людства (компаративні нариси): колект. монографія / за ред. Ю. Вільхового та Т. Тронько. Полтава: ПНПУ, 2023. 355 с.
10. Гуцало С. Еволюція позицій країн-членів РСАДПЗ щодо палестинсько-ізраїльського конфлікту. *Досвід Ради співробітництва арабських держав Перської затоки у процесах історичного поступу Близькосхідного регіону*: зб. наук. пр. / за ред. В. Шведа. Київ, 2022. С. 137–145.
11. Модерні ідеології Азії: колективна монографія / редкол.: О. Богомолов. Київ: ВД «Гельветика», 2021. 256 с.
12. Міжнародні регіональні процеси та зовнішньополітичні пріоритети України / за ред. С. Шергіна, В. Космини, Л. Чекаленко. Київ: ДАУ, 2017. 440 с.
13. Афганістан під владою талібів: виклики та загрози: аналіт. доп. / Є. Гобова та ін. *Інформаційно-аналітичний бюлетень Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України*. 2021. № 2. 24 с.
14. Підберезних І. Є. Сполучені Штати Америки в Південно-Східній Азії: партнерство в умовах сучасних викликів (1990 – початок 2000-х рр.). Миколаїв: Іліон, 2018. 475 с.
15. Геополітичні трансформації в Євразії: погляди з Києва і Сеула / ред. Г. Перепелиця та Хо Сун Чьол. Київ: Демід, 2008. 399 с.
16. Соціокультурні чинники трансформації політичної реальності у ХХІ ст.: колектив. моногр. / О. Григор'єв та ін. Одеса: ОНУ, 2020. 294 с.
17. Пошедін О. Зовнішньополітичні підходи США та Китаю щодо глобального міжнародного порядку. *Американська історія і політика*. 2023. № 16. С. 92–100. URL: <http://www.americanstudies.history.knu.ua/uk/16-2>.
18. Ігошина Ж. Б. Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації. Одеса: Фенікс, 2012. 221 с.
19. Борділовська О. А. Індія і Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2018. 340 с.
20. Несправа М. В. Радикальний джихадизм у Європі початку ХХІ ст. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 304 с.
21. Орлова Т. Вестернізація Туреччини: історія і сучасність. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Вип. 4. С. 171–176.
22. Західні ідеї в країнах Азії: адаптація, інтерпретація, синтез: колективна монографія / В. Кіктенко та ін. Одеса: Азіатика, 2024. 288 с.
23. Горбачик О., Козій О. Політика США щодо палестинських біженців у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. *Проблеми гуманітарних наук: зб. науков. праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія: Історія*. 2023. № 14/56. С. 107–115.
24. Ямпольська Л. Іракський курдизм у ХХ – на початку ХХІ ст.: партикулярний та інтегральний виміри. *VI Конгрес сходознавців*: зб. мат. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 48–52.
25. Гончарук А., Кіктенко В. Відносини Україна–Китай. Березень–червень 2018. *TRUMAN Index*. 2018. № 3(7). С. 13–17.
26. Антонюк Л., Дроботюк О., Хлистова О. Стратегії інноваційного розвитку КНР: 1978–2018 рр. *Україна–Китай*. 2018. № 14. С. 38–47.
27. Абумуфрех Мурад Махмуд Хасан. Зовнішньоекономічні відносини України з країнами Перської затоки: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Львів, 2014. 19 с.
28. Конкурентні моделі управління якістю вищої освіти у ХХІ ст. / за ред. Д. Лук'яненка та Л. Антонюк. Київ: КНЕУ, 2019. 380 с.

References

1. Bohomolov, O. et al. (eds.). (2017). *China Through the Eyes of Asia*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Poruchnyk, A. et al. (eds.). (2016). *Strategies for Competitive Development in the Global Economy*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Shved, V. (ed.). (2022). *Integration Processes in Asia and Africa as a Component of Global Historical Development (Late 20th – Early 21st Century)*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Horodnia, N. (2014). *East Asia in the U.S. Foreign Policy (1989–2013)*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Volovych, O. (ed.). (2011). Strategy for Enhancing Ukraine's Cooperation with the Gulf Countries: Analytical Report. Odesa [in Ukrainian].
6. Cherniaga, L. (2011). Peculiarities of Economic Development in Southeast Asian Countries. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya". Ser.: Ekonomika [Scientific Notes of National University "Ostroh Academy". Series: Economics]*, 16, 471–478 [in Ukrainian].
7. Liashenko, T. (2011). Transformation of Political Systems in Central Asian Countries: National and Regional Aspects. Kyiv: [in Ukrainian].
8. Mavrina, O. et al. (2012). Socio-Political Transformations in Eastern Countries at the Present Stage. Kyiv [in Ukrainian].
9. Vilkhovyi, Yu., Tronko, T. (eds.). (2023). Spiritual, Political, and Educational Practices in the Socio-Cultural Development of Humanity (Comparative Essays). Poltava [in Ukrainian].
10. Hutsalo, S. (2022). Evolution of the GCC member states' position on the Palestinian-Israeli conflict. In: Shved, V. (ed.). The experience of the Gulf Cooperation Council in the historical progress of the Middle East region. Kyiv, 137–145 [in Ukrainian].
11. Bohomolov, O. et al. (eds.). (2021). Modern Ideologies of Asia. Kyiv [in Ukrainian].
12. Sherhin, S., Kosmyna, V., Chekalenko, L. (eds.). (2017). International Regional Processes and Ukraine's Foreign Policy Priorities. Kyiv [in Ukrainian].
13. Hobova, Ye. et al. (2021). Afghanistan Under Taliban Rule: Challenges and Threats: Analytical Report. *A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine, Information-Analytical Bulletin*. Issue 2 [in Ukrainian].
14. Pidbereznykh, I. (2018). The United States in Southeast Asia: Partnership Amid Modern Challenges (1990 – Early 2000s). Mykolaiv [in Ukrainian].
15. Perepelytsia, H., Ho Sun Chyol. (eds.). (2008). Geopolitical Transformations in Eurasia: Views from Kyiv and Seoul. Kyiv [in Ukrainian].
16. Hryhoriev, O. et al. (2020). Socio-Cultural Factors of Political Reality Transformation in the 21st Century. Odesa [in Ukrainian].
17. Poshedin, O. (2023). US and China's Foreign Policy Approaches to the Global International Order. *Amerykanska istoriia i polityka [American History and Politics]*, 16, 92–100. Retrieved from: <http://www.americanstudies.history.knu.ua/uk/16-2/> [in Ukrainian].
18. Ihoshyna, Zh. (2012). Transformation of Arab Countries in the Context of Globalization Processes. Odesa [in Ukrainian].
19. Bordilovska, O. (2018). India and Pakistan: Intellectual History of Separation. Kyiv [in Ukrainian].
20. Nesprava, M. (2018). Radical Jihadism in Europe at the Beginning of the 21st Century. Dnipro [in Ukrainian].
21. Orlova, T. (2011). Westernization of Turkey: History and Present. *Hileia: naukovyi visnyk [Hileya: Scientific Bulletin]*, 4, 171–176 [in Ukrainian].
22. Kiktenko, V. et al. (2024). Western Ideas in Asian Countries: Adaptation, Interpretation, Synthesis. Odesa [in Ukrainian].
23. Horbachyk, O., Koziy, O. (2023). US Policy Towards Palestinian Refugees in the Second Half of the 20th – Early 21st Century. *Problemy humanitarnykh nauk [Problems of Humanities: Collection of Scientific Papers, Drohobych State Pedagogical University, History Series]*, 14/56, 107–115 [in Ukrainian].
24. Yampolska, L. (2022). Iraqi Kurdistan in the 20th – Early 21st Century: Particular and Integral Dimensions. *VI Kongres skhodoznavtsiv [6th Congress of Orientalists]*. Lviv; Torun [in Ukrainian].
25. Honcharuk, A., Kiktenko, V. (2018). Ukraine–China Relations, March–June 2018. *TRUMAN Index*, 3(7), 13–17 [in Ukrainian].
26. Antoniuk, L., Drobotyuk, O., Khlystova, O. (2018). Strategies for China's Innovation Development: 1978–2018. *Ukraina-Kytai [Ukraine–China]*, 14, 38–47 [in Ukrainian].
27. Abumufrekh, Murad Mahmud Hasan. (2014). Ukraine's Foreign Economic Relations with the Gulf Countries (PhD dissertation abstract). Lviv [in Ukrainian].
28. Lukianenko, D., Antoniuk, L. (eds.). (2019). Competitive Models of Higher Education Quality Management in the 21st Century. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 11.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-61-67

Mykhailo SABINSKYI

PhD (History), Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6059-4646>

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

Svitlana BILA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko

State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Olga VLADYGA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Lviv Professional College of Computer Technologies and Building, Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

e-mail: olhavladyha@gmail.com

HRUSHEVSKY THE HISTORIAN IN THE DISCUSSIONS OF DIASPORA INTELLECTUALS OF THE 1970s AND 1980s

Abstract. *The goal of the article is to reconstruct the reception of the historiographic work of M. Hrushevsky in Ukrainian foreign socio-humanitarian studies of the 1970s-1980s. The research methodology applies the principles of historicism and objectivity, as well as general scientific and special-historical methods of historiographical research. Scientific originality of the article consists in elucidating the peculiarities of the process of historiographical understanding of the legacy of Hrushevsky the scientist by Ukrainian intellectuals abroad during the 1970s and 1980s. Conclusions. Summarizing the study of the process of historiographic understanding of the scientific heritage of M. Hrushevsky in diasporic socio-humanitarian studies during the 1970s and 1980s, we should first of all note the clear specialization of the discourse of Hrushevsky studies. It was caused by Lyubomir Vynar's first attempts to theorize the multifaceted studies dedicated to the author of "The History of Ukraine-Rus" and to determine the current directions of historiographic research. As a result, there was a noticeable increase in the number and expansion of the problems of scientific research works, in which attempts were made to comprehensively understand the selected plot on the basis of the available range of sources and with the use of current methodological tools. The range of such problems was determined by the available source materials, in search of which American and Western European researchers intensively studied the collections of archives and libraries on both sides of the Atlantic. As a result, a number of innovative works appeared, many of which have not lost their scientific value in the future. On the other hand, the objective limitation of the range of available documents resulted in the fragmentation of the Hrushevsky scholarly discourse, and hence the impossibility of creating panoramic historiographical studies. Despite this, it is the work of foreign researchers in the 1970s and 1980s that enabled the dynamic progress of mainland Hrushevsky studies after the declaration of Ukrainian independence.*

Keywords: *M. Hrushevsky, historiographical heritage, Ukrainian foreign historiography, L. Vynar, reception.*

Михайло САБІНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, Служба безпеки України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

e-mail: mikhailo.sabinskyi@gmail.com

Світлана БІЛА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>

e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Ольга ВЛАДИГА

кандидатка історичних наук, викладачка історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

e-mail: olhavladyha@gmail.com

ГРУШЕВСЬКИЙ-ІСТОРИК В ДИСКУСІЯХ ДІАСПОРНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ 1970–80-х рр.

Анотація. *Мета* дослідження полягає у реконструкції реценції історіографічного доробку М. Грушевського в українській закордонній соціогуманітаристиці 1970–80-х рр. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів історизму й об'єктивності, а також загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у з'ясуванні особливостей процесу історіографічного осмислення спадщини Грушевського-вченого українськими закордонними інтелектуалами протягом 1970–80-х рр. **Висновки.** Підсумовуючи дослідження процесу історіографічного осмислення наукової спадщини М. Грушевського в діаспорній соціогуманітаристиці протягом 1970–80-х рр., першочергово відзначимо чітку спеціалізацію грушевськознавчого дискурсу. Вона була викликана першими спробами Любомира Винара теоретизувати присвячені автору «Історії України-Руси» різнопланові студії й визначити актуальні напрямки історіографічного пошуку. Відтак відбулося помітне зростання кількості й розширення проблематики науково-дослідних праць, в яких здійснювалися спроби цілісного осмислення обраного сюжету на підставі наявного кола джерел та із застосуванням актуального методологічного інструментарію. Коло таких проблем визначали доступні джерельні матеріали, в пошуках яких американські й західноєвропейські дослідники інтенсивно опрацьовували колекції архівів і бібліотек по обидва боки Атлантики. У підсумку з'явилася низка новаторських праць, чимало з яких надалі не втратили наукової цінності. З іншого боку, об'єктивна обмеженість кола доступних документів мала наслідком фрагментарність грушевськознавчого дискурсу, а відтак і неможливість створення панорамних історіографічних студій. Незважаючи на це, саме доробок закордонних дослідників 1970–80-х рр. уможливив динамічний поступ материкового грушевськознавства після проголошення української незалежності.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографічна спадщина, українська закордонна історіографія, Л. Винар, реценція.

Problem statement. Wide commemoration of the century since the birthday of Mykhailo Hrushevsky in 1966 significantly strengthened and sustained the attention of the Ukrainian foreign community to the multifaceted legacy of the prominent historian. This was evidenced by numerous multi-genre publications, the number of which increased significantly during the years of commemoration of successive anniversaries (1976 and 1986) or memorial dates (1984) of the author of “History of Ukraine-Rus”. The major part of such posts had a distinct popular science character and were designed to overcome numerous historiographical stereotypes formed during the Liberation Struggle, explaining to the reader the multifaceted national service of M. Hrushevsky. Along with such journalistic Hrushevskiana, there were also works of a research nature, aimed at a deep understanding of the legacy of a prominent intellectual. They were created on the basis of a constantly growing source base and were based on the methodological achievements of Western socio-humanitarian studies. We will focus on this Hrushevskiana research, which is focused on understanding the intellectual work of the author of “History of Ukraine-Rus” below.

The goal of the article is to reconstruct the reception of the historiographic work of M. Hrushevsky in Ukrainian foreign socio-humanitarian studies of the 1970s–1980s.

Analysis of recent research and publications. Today, diaspora Hrushevskiana has a considerable literature. Its authors found out a little about the contribution of foreign intellectuals in 1968–1989 in rethinking the creative heritage of the author of “History of Ukraine-Rus”. Thus, Alla Atamanenko briefly highlighted this problem in her monograph on the Ukrainian Historical Society [2, p. 503–527]. In turn, the diasporic discourse of theoretical Hrushevskiana was investigated by Vitaly Telvak in a series of works on the methodological views of the author of “History of Ukraine-Rus” [17–20; 22–23]. Peculiarities of understanding of scholarly practices by diaspora intellectuals of M. Hrushevsky was found out by V. Telvak and V. Pedych [25]. However, in the writings of these and other authors, the discussions on Hrushevsky studies that took place during 1968–1989 are not fully reproduced. This determines the relevance of the topic of our research.

Presentation of the main material. As expected, the focus of scientific Hrushevskiana studies of the twenty years under study was the multifaceted historiographical heritage of the author of “History of Ukraine-Rus”. At the same time, Ukrainian intellectuals abroad paid the most attention to the further understanding of M. Hrushevsky's historical scheme. It is important that representatives of all generations and ideological orientations of Ukrainian historians in exile were united in recognizing the outstanding conceptual merits of the author of “History of Ukraine-Rus”. For example, such honored Ukrainian historians and younger contemporaries of M. wrote about this in many works. Hrushevsky as O. Ogloblin and N. Polonska-Vasylenko. Another representative of the older generation, Mykola Chubaty, noted in the work “Ukrainian historical science”: “M. Hrushevsky with his historical scheme of the History of Eastern Europe as early as 1904 clearly defined what belongs to the History of Ukraine and what does not. Hrushevsky's historical scheme was accepted by all Ukrainian historians in their homeland as binding” [27, p. 6].

The historiosophical innovation of M. Hrushevsky was no less highly valued by representatives of the middle generation. Thus, the first head of the Department of History of Ukraine at Harvard University, O. Prytsak emphasized that “the important fact was that Hrushevsky, when the time came (1904), had the sense of measure, dignity and courage to appear as a knight (and not a rebel) with a presentation of the justification of his scheme in the official publication of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg, and that in the Ukrainian language” [14, p. 101–102]. Mykola Andrusiak, somewhat older than him, fully shared this vision, who drew attention to the incorrectness of M. Hrushevsky in his allegedly uncritical fondness for populism. According to the scholar’s apt observation, “his scheme of separating the history of Ukraine from the “all-Russian” history and his leadership of the newest Ukrainian state, separated from Moscow, made him a Ukrainian historian and nationalist-statesman who was irreconcilable with Muscovites... Therefore, he should be considered a Ukrainian national historian-statesman” [1, p. 20].

Another representative of the middle generation of Ukrainian historians in exile, O. Dombrovsky devoted to the theoretical construct of the author of “History of Ukraine-Rus” an investigation under the telling title “Eternally relevant scheme of the history of Ukraine”. In it, he emphasized not only the scientific, but also the social value of the prominent scientist’s conceptual proposal, which affirms the historical identity of Ukrainians both during the tsarist era and in the communist state. Explaining to the reader the essence of the innovative proposal of the author of “History of Ukraine-Rus”, O. Dombrovsky noted: “M. Hrushevsky showed that the historical process of the Ukrainian-Russian South had its own style of historicism and crystallized completely independently of the historical process of the Finno-Moscow North through deepening differentiation as a result of the action of diametrically different anthropogeographic and geopolitical factors of the Eastern European South and North” [5, p. 2].

Along with the problems of the conceptual heritage of M. Hrushevsky, an in-depth study of selected subjects of his historiographic work continued. Thus, a thoughtful understanding of early historical issues in the works of M. Hrushevsky was continued in the studied period by the well-known antiquarian scholar O. Dombrovsky. In particular, he devoted special attention to the interpretation of Herodotus’ testimony about the Scythians in the “History of Ukraine-Rus”. On the conviction of the historiographer, M. Hrushevsky showed a remarkable knowledge of the sources and literature of the subject and a highly developed intuition of a historian-researcher in solving controversial problems on the basis of real data of the source material. If there are no such real data, noted O. Dombrovsky, a distinguished historian, takes into account the possibilities of a sociological, ethnographic, geographical and, finally, historical nature and puts forward possible hypotheses based on the critical considerations of a historian experienced in the methodology of research work [7, p. 68].

In other investigations, O. Dombrovsky tried to find out the theoretical features of the early historical reconstructions of the prominent scientist. In particular, he paid special attention to the specificity of the author’s interpretation of the “History of Ukraine-Rus” of the geographical factor. The researcher rightly pointed out that in the ethnocentric system of historicism in M. According to Hrushevsky, the geographical factor is the second most important after the ethnic factor. The historiographer rightly associates this priority with the influence of the positivists Henry Bokl and his teacher V. Antonovych. On the example of early historical reconstructions of M. Hrushevsky O. Dombrovsky convincingly demonstrated that “how the sociologist-historian showed us in the first volume of his capital “History” how to use individual variants of the geographical factor in the interpretation of phenomena, events and facts of the early historical process on the territory of Ukraine” [6, p. 110].

In the end, O. Dombrovsky offered the reader his own attempt at a complete reconstruction of the theoretical model of the outstanding historian based on the materials of the first volume of his great work. At the same time, he emphasized that “the methodological page of the ancient and early historical section of the History of Ukraine-Rus by M. Hrushevsky is characterized by its properties” [9, p. 65]. Among the mentioned properties, the historiographer attributed the dominance of critical and analytical methods, which enabled the prominent scientist to skillfully summarize a relatively modest range of sources and offer the reader such an image of the prehistoric age of our past that has not lost its relevance even today [9, p. 73; 16, p. 11–39; 21, p. 17–34].

Along with the development of classic historiographical plots, the studied period brought a number of original works based on the problem of Hrushevsky studies. Thus, the well-known historian and economist Mykola Chirovsky made a comprehensive attempt to find out the peculiarities of the discursive practices of M. Hrushevsky as a researcher of the Ukrainian economy. At the beginning of his research, the historiographer rightly noted that against the background of the ever-growing quantity and quality of Hrushevskiana, “the paucity of literature about him as a researcher of the development of the Ukrainian

national economy is striking...” [26, p. 1403]. On the contrary, says M. Chirovsky, it is in the “History of Ukraine-Rus” that the genesis of the economic practices of our people from the earliest times to the end of the 17th century is most fully presented in literature in all their historical diversity. The researcher is also attracted by the methodological page of the historical and economic studies of M. Hrushevsky. On the conviction of M. Chirovsky, the distinguished historian interpreted economic relations equally, as interdependent, with other processes – cultural, spiritual, social and political [26, p. 1405].

Another original historiographic plot, developed for the first time in the period under study, was the clarification of the peculiarities of historical portraiture in the legacy of M. Hrushevsky. Thus, Teodor Matskiv recreated the reception of the image of Hetman Ivan Mazepa in the works of M. Hrushevsky. The researcher rightly pointed out that, among other things, with his study, he aimed to undermine the thesis of statist historiography about the allegedly consistently critical attitude of a prominent historian towards representatives of the national elite. Depicting the event and historiographical context of the problem, T. Matskiv convincingly showed the complete correctness of the historian when interpreting the policy of the distinguished hetman [11, p. 122]. It should be noted that the conclusions of T. Matskiv are fully shared by modern researchers of the problem [24, p. 171, 360].

No less innovative problem “M. Hrushevsky and the Kyiv scientific tradition” was updated by L. Vynar in his report to Ukrainian Free Academy of Sciences on October 11, 1986. as part of the broad celebration by foreign intellectuals of the 125th anniversary of the Kyiv academic tradition. At the same time, the researcher noted that this topic can be considered in three main aspects: 1) contribution of M. Hrushevsky in the development of scientific life in Kyiv in different periods of his activity; 2) the historian’s scientific work devoted to Kyiv, or his Kyiv studies; 3) coverage and analysis by a historian of the Kyiv scientific tradition, in particular his interpretation of the role of Kyiv in the historical development of the Ukrainian cultural and scientific process. The most detailed in his report L. Vynar focused on the third component of the topic, in which he also briefly discussed the scientific activity of the historian in Kyiv in the 1920s [3, p. 4].

The studied period brought a deepening of the problems of receptive Hrushevskiana. Yes, to the plot of critical remarks by I. Franko addressed the “History of Ukraine-Rus” by O. Dombrovsky [8, p. 122–131]. Traditionally focusing on early historical topics, the historiographer applied his earlier research and compared Franko’s criticism of the translation and interpretation of M. Hrushevsky’s testimony of Herodotus about the Scythians with the state of modern knowledge in this field. As a result, the scientist came to a well-argued conclusion that Kamenyar was more skilled than his younger colleague in translating and artistically processing Herodotus’ stories. Instead, the author of “History of Ukraine-Rus” demonstrated a much more modern understanding of the theoretical foundations of historiography than his brilliant friend [20].

In the end, the studied twenty years brought the first attempt at a panoramic monographic study of the historiographical heritage of the creator of “History of Ukraine-Rus”. The author of this studio was, quite expectedly, the founder of Hrushevsky studies L. Vynar. His work was published on the occasion of commemorating the half-century of the death of M. Hrushevsky first on the pages of the Munich “Suchasnist” and later in a modified version in a separate book [3]. The author himself was aware of the importance of his study, which became a thorough summation and thoughtful rethinking of the entire previous tradition (including the author’s own studies) of researching the historiographic heritage of M. Hrushevsky. “To a certain extent, this is pioneering work,” he emphasized to his readers.

The architecture of the book provided for the coverage of selected research subjects in the introductory part, five chapters and a number of appendices of the source and bibliographic plan. In the first chapter (“Life path and scientific and organizational activity”), the author briefly characterized the main biographical facts of the hero of his study. At the same time, he emphasized the influence of V. Antonovych in science and O. Konysky in public work as a beginning historian, mentioned the importance for Ukrainian studies of the activities of the historical school of the Lviv and Kyiv periods, depicted the figure of the scientist against the background of the era of the Liberation Struggle, characterized the period of emigration lasting several years, therefore focused on the actor’s return to Ukraine and the flourishing of historical science under his leadership during 1924–1930 up to the total pogrom of Ukrainian humanitarianism and the tragic epilogue of one of its creators. The second chapter – “Notes on the historiographic heritage of Hrushevsky” – contains a detailed description of the historical scheme of the outstanding scientist in the context of Ukrainian national historiography, as well as his “History of Ukraine-Rus” and other significant historiographical texts. In the third part – “Mykhailo Hrushevsky and the statist direction in Ukrainian historiography” – the author clarifies the features of the historiosophical and ideological confrontation

between the “populist” M. Hrushevsky and historians-statesmen (V. Lypinsky, S. Tomashivsky, I. Krevetsky, D. Doroshenko and B. Krupnytsky). The fourth chapter, “Historical school of M. Hrushevsky and its importance” is divided into two subsections about the Lviv and Kyiv historical schools. In them L. Vynar finds out the personal composition and characteristics of one and the other school. Therefore, in the fifth part – “The pogrom and destruction of Hrushevsky’s school of history” – the author paints a picture of the gradual implementation by the communist authorities of the plan to completely cleanse the intellectual space of Soviet Ukraine from competing discourses, which ended with the mysterious death of the historian in the Caucasus. In the appendices of L. Vynar reprinted his article “The usual scheme of “Russian” history and the case for a rational structure of the history of the Eastern Slavs”, and also provided the reader with “Bibliographic sources for the study of the life of M. Hrushevsky” and “Selected editions of L. Vynar about M. Hrushevsky”.

The analyzed monograph, published in a reduced “free” format for easier distribution in Ukraine, aroused considerable interest among the reading public and fellow historians. The latter unanimously noted that the author, as the most authoritative Hrushevsky expert, gave a study that was innovative in terms of the issues raised and extremely thorough in terms of the source level of their study. In his review, O. Dombrovsky noted: “We should congratulate the work of our historian Lubomir Vynar as another asset on the path of his tireless and long-term studies in the domain of Hrushevskiana. For that, he deserves the honorary title of a worthy representative-follower of the spiritual school of Mykhailo Hrushevsky at the further stages of the development of Ukrainian national historiography” [10, p. 4; 12, p. 5–9; 13, p. 7–10].

In the studied period, the interpretation of the work of Hrushevsky the literary critic was also updated. Thus, for the first time in Hrushevsky studies, thanks to Bohdan Romanenchuk, a comprehensive analysis of the historical-literary and literary heritage of the prominent historian was carried out [15]. Already at the beginning of his exploration, the researcher rightly noted that “the glory of M. Hrushevsky as the greatest and most prominent historian of Ukraine completely overshadowed his significance as a literary figure.” Next, the author consistently reconstructs the creative roles of the scientist as a writer, literary critic and literary historian. The literary critic also refers to the literary legacy of M. Hrushevsky. Assuming minor factual errors (for example, asserting that the young man wrote under the pseudonym Mykyta, not Mykhailo Zavoloka), B. Romanenchuk comprehensively clarified the peculiarities of the literary discourse of the youthful, and therefore mature prose of the prominent historian. At the same time, he devoted special attention to understanding the ideological foundations of historical fiction by M. Hrushevsky, in particular, his works such as “Khmelnysky in Pereyaslav” and “Yaroslav Osmomysl”.

After all, B. Romanenchuk refers to the legacy of M. Hrushevsky as a literary critic. Using numerous examples, the researcher shows the originality and insight of the historian’s literary observations, which were fully accepted by his authoritative colleagues who studied contemporary Ukrainian literature. He also addresses the problem of the conceptual foundations of the literary discourse of the author of “History of Ukraine-Rus”, proving the eclectic nature of the theory he constructed with many examples. Finally, the researcher also raised a little-known problem of the reception of artistic and literary criticism of M. Hrushevsky in the intellectual space of the first third of the 20th century, showing the considerable influence of his ideas and observations.

Conclusions. Summarizing the study of the process of historiographic understanding of the scientific heritage of M. Hrushevsky in diasporic socio-humanitarian studies during the 1970s and 1980s, we should first of all note the clear specialization of the discourse of Hrushevsky studies. It was caused by Lyubomir Vynar’s first attempts to theorize the multifaceted studies dedicated to the author of “The History of Ukraine-Rus” and to determine the current directions of historiographic research. As a result, there was a noticeable increase in the number and expansion of the problems of scientific research works, in which attempts were made to comprehensively understand the selected plot on the basis of the available range of sources and with the use of current methodological tools. The range of such problems was determined by the available source materials, in search of which American and Western European researchers intensively studied the collections of archives and libraries on both sides of the Atlantic. As a result, a number of innovative works appeared, many of which have not lost their scientific value in the future. On the other hand, the objective limitation of the range of available documents resulted in the fragmentation of the Hrushevsky scholarly discourse, and hence the impossibility of creating panoramic historiographical studies. Despite this, it is the work of foreign researchers in the 1970s and 1980s that enabled the dynamic progress of mainland Hrushevsky studies after the declaration of Ukrainian independence.

Список літератури

1. Андрусак М. Михайло Грушевський як історик – народник і державник. *Записки НТШ*. 1978. Т. СХСІV. С. 7–20.
2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острогоз, 2010. 672 с.
3. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті. Мюнхен, 1985. 120 с.
4. Домбровський О. М. Грушевський і київська наукова традиція. *Свобода*. 1986. № 214. С. 4.
5. Домбровський О. Вічно актуальна схема історії України. *Свобода*. 1985. № 26. С. 2.
6. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історик*. 1984. Ч. 1-4. С. 103–110.
7. Домбровський О. Геродотова Скитія в Історії України-Руси М. Грушевського. *Український історик*. 1968. Ч. 1-4. С. 60–68.
8. Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського. *Український історик*. 1970. Ч. 1-3. С. 122–131.
9. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України М. Грушевського. *Український історик*. 1969. Ч. 1-3. С. 65–73.
10. Домбровський О. Нове надбання на полі українськоп історіографіп. *Свобода*. 1987. № 16. С. 4.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського. *Український історик*. 1984. № 1-4. С. 111–122.
12. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
13. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
14. Прицак О. Чому катедри українознавства в Гарварді? Кембридж, 1973. 225 с.
15. Романенчук Б. Михайло Грушевський як письменник і літературознавець. *Альманах провидіння на 1969 рік*. Філадельфія, 1969. С. 107–129.
16. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ; Дрогобич, 2005. 334 с.
17. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
18. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
19. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
20. Тельвак В. Проблема «Франко-Грушевський» в українській історіографії. *Український історик*. 2006–2007. № 4/1–2. С. 183–199.
21. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. 236 с.
22. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
23. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
24. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
25. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 440 с.
26. Чирівський М. Михайло Грушевський як дослідник українського господарства. *Визвольний шлях*. 1968. Кн. ХІ–ХІІ. С. 1403–1417.
27. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). Філадельфія, 1971. 53 с.

References

1. Andrusiak, M. (1978). Mykhailo Hrushevskyi as a historian is a populist and statesman. *Zapysky NTSH [Notes of SSS]*, CXCIV, 7–20 [in Ukrainian].
2. Atamanenko, A. (2010). Ukrainian historical society: ideas, figures, activities. Ostroh [in Ukrainian].
3. Vynar, L. (1985). Mykhailo Hrushevskyi (1866–1934), the most outstanding historian of Ukraine. On the 50th anniversary of death. Miunkhen [in Ukrainian].
4. Dombrovskyi, O. (1986). M. Hrushevskyi and the Kyiv scientific tradition. *Svoboda [Freedom]*, 214, 4 [in Ukrainian].
5. Dombrovskyi, O. (1985). An eternally relevant scheme of the history of Ukraine. *Svoboda [Freedom]*, 26, 2. [in Ukrainian].
6. Dombrovskyi, O. (1984). The geographical factor in the early historical scheme of “History of Ukraine-Rus” by M. Hrushevskyi. *Ukrainiyskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 103–110. [in Ukrainian].

7. Dombrovskiy, O. (1968). Herodotus' Scythia in M. Hrushevsky's History of Ukraine-Rus. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 60–68. [in Ukrainian].
8. Dombrovskiy, O. (1970). I. Franko's critical comments on M. Hrushevsky's "History". *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–3, 122–131. [in Ukrainian].
9. Dombrovskiy, O. (1969). Methodological foundations of research on the early history of Ukraine by M. Hrushevsky. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–3, 65–73. [in Ukrainian].
10. Dombrovskiy, O. (1987). A new acquisition in the field of Ukrainian historiography. *Svoboda [Freedom]*, 16, 4 [in Ukrainian].
11. Matskiv, T. (1984). Hetman Ivan Mazepa in the works of M. Hrushevsky. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 111–122. [in Ukrainian].
12. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskyi: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
13. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
14. Pritsak, O. (1973). Why departments of Ukrainian studies at Harvard? Cambridge [in Ukrainian].
15. Romanenchuk, B. (1969). Mykhailo Hrushevskyi as a writer and literary critic. *Providence Almanac for 1969*, 107–129. Philadelphia [in Ukrainian].
16. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2005). Mykhailo Hrushevskyi as a researcher of Ukrainian historiography. Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
17. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
19. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Bulletin of Lviv University. Historical Series*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2006–2007). The "Franko-Hrushevsky" problem in Ukrainian historiography. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4/1–2, 183–199 [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological foundations of the historical views of Mykhailo Hrushevskyi (late 19th – early 20th centuries). NY; Drohobych [in Ukrainian].
22. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Krayeznavstvo [Local studies]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
23. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
24. Telvak, V. (2008). Creative Heritage of Mykhailo Hrushevsky in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930s). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
25. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky. Lviv [in Ukrainian].
26. Chyrovskiy, M. (1968). Mykhailo Hrushevskyi as a researcher of the Ukrainian economy. *YzvolNnyy shlyakh [The path of liberation]*, XI–XII, 1403–1417. [in Ukrainian].
27. Chubaty, M. (1971). Ukrainian historical science (its development and achievements). Philadelphia [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-68-75

Любомир ДУТКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>
e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ПРАЦЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА ТЕРЕНІ ВУАН: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Анотація. Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми реценції науково-організаційної праці М. Грушевського у ВУАН. **У підсумку** відзначено, що проблема науково-організаційної праці М. Грушевського в останній період його діяльності набула небуденного інтересу в сучасній історіографії. Таку плідну грушевськознавчу рефлексію уможливило віднайдення й впровадження до наукового обігу феноменального кола раніше незнаних джерел – матеріалів інституційного документообігу, документів радянських спецслужб, епістолярію тогочасних інтелектуалів, рецептивних текстів та ін. Завдяки наслідкам цієї «архівної революції» на сьогодні доволі повно реконструйовані питання розбудови М. Грушевським його науково-дослідних установ, діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій, розгорнутої видавничої праці, творення наукової школи, процесу осмислення феномену історика як організатора науки тощо. Разом із тим, джерельний потенціал українських архівів і проведені дискусії дозволяють окреслити перспективи наукового пошуку. Передусім, чималою актуальністю позначено самостійне опрацювання проблеми функціонування більшості створених М. Грушевським комісій (приміром, Комісія історії Козаччини і Козацької доби) та титульних видань (наприклад, «Український архів»). Також заслуговують на окрему увагу питання комунікативної природи створеного академіком творчого колективу, шляхів втілюваної ним інституційними засобами культурної політики, практики реалізації соборницької ідеології й ін.

Ключові слова: М. Грушевський, ВУАН, науково-організаційна праця, сучасна українська історіографія, реценція.

Liubomyr DUTKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>
e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL WORK WITHIN THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES (AUAS): A REVIEW OF MODERN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of this study is to reconstruct the process by which Mykhailo Hrushevsky's scientific and organizational work within the AUAS has been researched in modern Ukrainian historiography. The research methodology involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. The scientific novelty of the article lies in its examination of the relatively underexplored problem of the reception of Hrushevsky's activities at the AUAS. **Conclusion.** We have observed that in recent historiography, the issue of Hrushevsky's scientific and organizational work during the final period of his career has attracted considerable scholarly interest. This surge of reflection has been facilitated by the discovery and incorporation into scholarly circulation of a remarkable range of previously unknown sources: materials from institutional document circulation, records from Soviet special services, the epistolary correspondence of contemporary intellectuals, receptive texts, and more. As a result of this "archival revolution," contemporary science has succeeded in reconstructing, with considerable detail, various aspects of Hrushevsky's contributions: the development of scientific and research institutions, the activities of individual sections and commissions under his leadership, his extensive publishing endeavors, the establishment of a scientific school, and the broader phenomenon of Hrushevsky as an organizer of scientific life. Nevertheless, the existing archival potential and the discussions underway highlight promising directions for further research. Particularly relevant are independent studies focused on the functioning of the numerous commissions established by Hrushevsky (such as the Commission for the History of the Cossack Region and the Cossack Era) and titular publications (such as Ukrainian Archive). Also worthy of special attention are the issues of communicative dynamics of the scholarly collective formed by Hrushevsky, his institutional strategies for enacting cultural policy, and the practical implementation of the Sobornist ideology warrant special attention.

Keywords: M. Hrushevsky, AUAS, scientific and organizational work, modern Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Як і в більшості цивілізованих народів світу, найшанованішою культурно-науковою інституцією для українців є національна Академія наук. Як відомо, одним з ідеологів її утворення був визначний організатор Михайло Грушевський. Саме він очолював головні протоакадемічні установи кінця XIX – початку XX ст. (Наукове товариство імені Шевченка та Українське наукове товариство), з яких шляхом структурної еволюції мав постати головний науковий осередок нашого народу. Однак, внаслідок політичних подій доби Української революції, модель Академії наук розробили та реалізували політичні опоненти автора «Історії України-Руси». Незважаючи на це, М. Грушевський після повернення з еміграції очолив історичні установи Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), чия діяльність стала науковим підмурівком культурного феномену Розстріляного відродження. З огляду на це, після проголошення української незалежності відбувся правдивий вибух громадського, а відтак і наукового інтересу до проблеми «Грушевський і ВУАН», свідченням чого стала злива різножанрових публікацій. Завдяки відкриттю протягом 1990-х – 2020-х рр. солідних пластів раніше невідомих джерел, сюжети науково-організаційної праці вченого на форумі ВУАН поступово набували змістовної об'ємності, а відтак і проблемної самостійності. Тож станом на сьогодні маємо показне коло різнопланових публікацій (статті, розділи в монографіях, книжкові опрацювання, рецензії й ін.), що вимагають всебічного осмислення для з'ясування ступеню опрацьованості тих чи інших аспектів, виявлення дискусійних і маргіналізованих питань, а відтак і окреслення перспективних напрямків історіографічного пошуку.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН у сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [1–8]. Утім в аспекті з'ясування особливостей новітніх опрацювань доробку М. Грушевського як голови історичних установ ВУАН, здебільшого, маємо лише стислі бібліографічні огляди як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз науково-організаційної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Особливо повні на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани й її аспекту, сфокусованого на здобутки Великого Українця як очільника історичних структур ВУАН, належать Н. Романцовій [9, с. 279–300]. Остання в ґрунтовній монографії послідовно відтворила понад столітній вітчизняний грушевськознавчий дискурс, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду. Втім у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, як і не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Науково-організаційна праця М. Грушевського в останнє десятиліття його життя отримала доволі інтенсивне осмислення в українському закордонному українознавстві [10, с. 3–5; 11, с. 3–7]. Тож материкові дослідники, відкриваючи на зорі незалежності архівні спецхрани, фактично насичували новим джерельним матеріалом вироблені попередниками інтерпретативні моделі та продовжували їхні напрацювання. Це пояснює ту обставину, що вже на початку 1990-х рр. світ побачило декілька солідних монографічних опрацювань діяльності М. Грушевського на форумі ВУАН.

Первістком материкової монографічної грушевськіани стала добре znana у фаховому середовищі книга «Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)» авторства визначного дослідника Руслана Пирога, що з'явилася як друкований варіант захищеної докторської дисертації [12]. Знаний реформатор української архівної служби, Р. Пиріг уперше опрацював і впровадив до наукового обігу численні матеріали з родинного фонду Грушевських, а також цілком незнані перед тим різнопланові документи з ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦНА АН України й Архіву СБУ. На підставі зібраних джерел, київський вчений сфокусувався на ідейно-політичному протистоянні М. Грушевського з представниками радянської влади, які мали намір його авторитетом упокорити національну Академію наук. Незважаючи на цей домінуючий для себе сюжет останнього десятиліття Великого Українця, автор чимало уваги приділив і його науково-організаційній праці в той час.

Так, саме сучасний історіограф уперше відтворив процес розбудови академіком-реємігрантом українознавчих установ у ВУАН. Дослідник довів, що радянські чиновники охоче йшли назустріч науковим планам М. Грушевського, порівняно щедро фінансуючи його інституційні проєкти. При цьому щоправда віднаходилися не додаткові кошти, а перерозподілявся бюджет інших академічних

установ, що викликало потрібне комуністичним володарям ситуації напруження і непорозуміння в середовищі самих академіків. Р. Пиріг на багатьох прикладах доводить, що отримавши фінансування, М. Грушевський розгортає небачену раніше за інтенсивністю науково-організаційну працю. Її ефектом стали секції, численні комісії, різноманітні серійні і періодичні видання, які сприяли модернізації української соціогуманітаристики міжвоєнного часу. Проаналізована монографія, завдяки солідному джерельному підґрунтю й виваженим аргументованим спостереженням автора, й досі не втратила своєї наукової актуальності. Ба більше, вона визнається рамковою для дослідників останнього десятиліття життя Великого Українця. Свідченням цьому є неодмінне звернення до висновків Руслана Яковича у подальшій грушевськознавчій літературі.

Того ж року, що й обговорювана щойно монографія, з'явилося ще одне новаторське за актуалізованою проблематикою монографічне дослідження – цього разу сфокусоване властиво на науково-організаційній праці М. Грушевського у ВУАН. Мовиться про колективну студію авторства знаних дослідників Павла Соханя, Василя Ульяновського і Сергія Кіржаєва «М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність» [13]. Оскільки винесена у назву книги проблема була доволі багатоаспектною, автори зосередилися на двох ключових для них питаннях. По-перше, це сама ідея національної Академії у спадщині М. Грушевського як продовження академічних традицій на нашій землі в контексті національної культури. По-друге, це конкретна реалізація цієї ідеї автором «Історії України-Руси» з особливою увагою до радянського етапу його життя та діяльності.

Опрацювавши широке коло різноманітних матеріалів з архівних фондів ВУАН (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари і щоденники), київські дослідники аргументовано реконструювали картину поступової реалізації М. Грушевським свого задуму зі створення «Академії в Академії», тобто організації широкого спектру відповідних комісій, установ і видавництв, що дозволяло охопити дослідницькою увагою провідні періоди і проблеми українського минулого. Автори книги уперше спеціально опрацювали такі важливі інституційні сюжети, як кадрову політику керівника історичних установ, налагодження ним контактів із зарубіжними науковцями та провідними західними академічними центрами, систему та принципи видавничої діяльності, науково-популяризаторську діяльність тощо. Інший задум, що його втілив визначний історик, було виховання молодих кадрів. Мовиться про створення на базі установ історичного циклу київської наукової школи, що її представники досліджували не лише класичну сюжетно-подієву проблематику, але й популярні тоді історико-соціологічні питання. На жаль, твердять історіографи, «загострення класової боротьби на історичному фронті» не могло не зачепити такого знаного нонконформіста. Тож протягом останньої третини 1920-х рр. розпочалося поступове руйнування створеної М. Грушевським академічної структури, яке на початку 1930-х рр. переросло у відкриті репресії проти вченого та переслідування його найближчих співробітників і учнів.

Важливою складовою аналізованої монографії П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва є солідний за обсягом джерельний додаток до їхньої книги [13, с. 195–317]. В ньому розміщено 25 невідомих раніше або малознаних джерел, здебільшого архівного збереження. Мовиться про матеріали, які відображають еволюцію розуміння М. Грушевським ідеї Академії від часів головування в НТШ і до 1930-х рр. Більшість цих документів якраз висвітлюють різноманітні аспекти діяльності вченого як керівника історичних установ ВУАН, а також його протистояння з радянською репресивною машиною. Поряд із цим, упорядники додатку передрукували малодоступні на початку 1990-х рр. наукові статті автора «Історії України-Руси» часів московського заслання.

Віднайдені протягом першої половини 1990-х рр. в архівах і введені до наукового обігу поклади джерел до обговорюваної проблеми уможливили спеціалізацію історіографічного осмислення проблеми «Грушевський і ВУАН». Першим за часом стало з'ясування феномену київської історичної школи визначного історика, інституційною підвалиною якої були очолювані ним науково-дослідні структури. Цей вагомий наукознавчий сюжет опрацювала в кандидатській дисертації, а відтак і монографії Оксана Юркова [14]. Київська історикня сфокусувалася на діяльності протягом 1924–1930 рр. науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ) М. Грушевського. На підставі широкого кола вперше опрацьованих документів з архівних академічних колекцій, вона послідовно дослідила низку таких важливих питань, як процес структурного оформлення НДКІУ протягом березня – грудня 1924 р., її організаційно-структурну еволюцію в наступні роки, видавничу й археографічну діяльність кафедри, внесок її співробітників в дослідження багатьох проблем української історії, зрештою – гвалтовну ліквідацію цієї структури й репресії проти її співробітників.

Поряд із НДКІУ, в поле зору сучасних дослідників потрапили й інші створені М. Грушевським науково-дослідні структури у ВУАН. Так, щойно згадувана О. Юркова віднайшла в київському академічному архіві й ввела до наукового обігу малознані перед тим документи Комісії Києва і Правобережжя ВУАН, а саме протоколи її засідань за 1924–1925 рр. [15]. Ця інституція, як з'ясувала історикиня, була створена М. Грушевським у складі Історично-філологічного відділу ВУАН як одна із чотирьох комісій Асоціації історичного районознавства України. Завданням Комісії Києва і Правобережжя, як це доводять опубліковані протоколи, були систематичні археологічні, топографічні, культурні, мистецтвознавчі та соціально-економічні киевознавчі студії. Актуалізовані протоколи, висновує О. Юркова, дають цілісне уявлення про дослідницьку, видавничу та консультативну діяльність Комісії.

Серед інших очолюваних М. Грушевським науково-дослідних структур, самостійну увагу сучасних дослідників привернула Археографічна комісія ВУАН. Вперше до цієї проблеми звернувся Сергій Водотика. Всебічно з'ясувавши стан археографічних дослідів в першій половині 1920-х рр. на Наддніпрянщині, він наголосив, що після реєміграції М. Грушевського і обрання його головою АК ВУАН, «в діяльності цієї установи розпочався принципово новий етап» [16, с. 296]. Для реалізації своїх амбітних пошукових і публікаторських планів, зазначив сучасний історіограф, новообраний академік залучив до співпраці майже пів сотні фахівців з різних регіонів, хоча мав тільки три штатні одиниці співробітників.

Чимало цікавих спостережень про організацію М. Грушевським діяльності АК ВУАН міститься в дисертації Сергія Кіржаєва. В своїй роботі він уперше зосередився на перед тим невивченій проблемі внеску співробітників АК ВУАН у розробку теорії та методики археографічної праці. Історіограф відзначив, що опрацьовані очолюваним М. Грушевським редакційним комітетом 1926 р. методичні засади публікації джерел стали першими в нашій науці узагальнюючими принципами, що визначали правила відтворення пам'яток доби українського середньовіччя. В цих нормативних ініціативах, аргументовано твердить С. Кіржаєв, домінувала позиція керівника АК ВУАН [17, с. 218].

Інституційний феномен Археографічної експедиції НДКІУ вперше дослідила згадувана вище О. Юркова [18–19]. Вона довела тісну інституційну пов'язаність між НДКІУ й АК ВУАН, адже більшість членів НДКІУ й аспіранти кафедри водночас були залучені М. Грушевським до реалізації його амбітних пошукових і видавничих задумів. Також уперше київська дослідниця довела факт функціонування в другій половині 1920-х рр. двох очолюваних академіком археографічних експедицій. Мовиться про те, що київські співробітники та учні опрацьовували архівні фонди українських та російських колекцій, а в той же час його колишні галицькі вихованці за завданням учителя проводили пошуки й копіювання документів в архівах Польщі і Західної Європи.

Найбільш повно на сьогодні до діяльності АК ВУАН звернулася Ольга Владига [20]. Опрацювавши протоколи комісії, що відклалися в Інституті рукопису НБУВ, вона найдокладніше реконструювала пошукову й видавничу працю очільника і співробітників цієї установи. Дрогобицька історикиня дійшла висновку, що успішно долаючи чималі організаційні й фінансові труднощі, М. Грушевський у стислі терміни організував плідну археографічну діяльність у ВУАН. Спираючись на здобутий в АК НТШ досвід, в нових умовах академік не тільки реалізував традиційні археографічні напрямки, як то видання джерел з минулого козаччини, але й актуалізував такі нові археографічні ділянки, як публікація матеріалів модерної та новітньої доби. Здобутки діяльності очолюваної М. Грушевського АК ВУАН сучасний історіограф розглядає з евристичної й публікаторської перспектив і доводить їхню виняткову значущість для поступу української соціогуманітаристики ХХ ст. [21, с. 260].

Поряд зі створеними чи очолюваними М. Грушевським структурами, у поле зору сучасних історіографів потрапив і налагоджений ученим видавничий процес. Так, дещо на сьогодні написано стосовно періодичних видань, які виходили в рамках діяльності очолюваних академіком секцій і комісій. І. Матяш сфокусувалася на осмисленні видавничого феномену першого українського етнологічного часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [22]. Київська дослідниця довела, що цей пресодрук, який почав виходити в 1926 р. за редагування Катерини Грушевської, був спільним органом Комісії історичної пісенності, Культурно-історичної комісії та Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України.

Свою чергою, на особливостях видання визначним ученим протягом другої половини 1920-х рр. журналу «Україна» вперше в сучасній історіографії зосередилася О. Юркова.

Першочергово вона сфокусувалася на аналізі редакторських практик визначного вченого. На підставі вивчення багатьох джерел сучасна історикія довела чималі зусилля головного редактора з надання його медійному дітищу академічної респектабельності і водночас науково-популярної привабливості, що зробило видання настільною книгою підрадянської інтелігенції [23, с. 328]. З тим, підсумовує київська дослідниця, закриття радянською владою «України» стало непоправним ударом для національної культури.

Найбільш повне на сьогодні осмислення проблеми «Грушевський та журнал «Україна»» належить авторитетній дослідниці цього часопису І. Савчук, яка присвятила цій проблемі декілька статей [24–25]. Змальовуючи суспільно-політичне тло згаданої проблеми, вона слушно вказала, що в умовах радянської ідейної нетерпимості та дедалі жорсткішої державної цензури відновлена «Україна» була чи не єдиним органом з великою оперативністю друку (перше кварталник, а потім двомісячник), автори якого послідовно обстоювали національні історіографічні позиції та вдало намагалися модернізувати українське інтелектуальне життя у безпосередньому зв'язку із західноєвропейським науковим рухом.

Вперше аналізуючи широкий спектр історіографічних сюжетів проблеми видання М. Грушевським «України» (забезпечення фінансування, добір авторів, колпортаж та ін.), дрогобицька дослідниця відноувала цікавий факт деякої зміни тогочасних проблемно-тематичних пріоритетів головного редактора, що полягала в наданні більшого акценту осмисленню питань національного модерного відродження. Для них навіть була створена окрема рубрика під назвою «Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX ст.», де містилися віднайдені редактором і його колегами мемуари, епістолярій, невідомі літературні твори й інші малознані документи. Таке зміщення сюжетних акцентів І. Савчук виправдано пов'язує з потребою утвердження в умовах поразки Визвольних змагань моделі національної історії та концепції самобутності українського народу в культурному просторі комуністичної імперії. Загалом, твердить сучасна історикія, протягом другої половини 1920-х рр. світ побачили 36 книг «України», які стали вагомим здобутком української історіографії міжвоєнного часу й яскравим культурним явищем доби Розстріляного відродження. На жаль, і цей пресодрук зазнав нищівних репресій, підсумовує І. Савчук, а створений комуністичними ідеологами на його місці журнал з подібною назвою займався профанацією історіографічної спадщини М. Грушевського і його близького оточення.

Зрештою, доволі повно на сьогодні опрацьовано проблему рецепції науково-організаційної праці М. Грушевського на форумі ВУАН. Вперше комплексно до цієї проблеми підійшов В. Тельвак. Зібравши доволі показне коло різнопланових джерел (передусім, критичні матеріали, полемічні виступи, епістолярні й мемуарні рефлексії) дрогобицький дослідник у монографіях [26, с. 247–405; 27] та ряді статей [28–30] відтворив багатосюжетність звернення до спадщини визначного історика з боку його сучасників. Так, представники західноукраїнського й емігрантського патріотичного середовища під враженням від успіхів інтелектуальної праці вченого та його незламності перед московським Молохом здебільшого переосмислили своє попереднє критичне ставлення. Від року до року у вільній українській публіцистиці зростала кількість аналітичних спостережень і оціночних рефлексій, в яких М. Грушевський поставав в ореолі інтелектуала-мученика, який віддав своє життя справі культурно-національного освідомлення свого народу. Ця інтерпретативна рамка, як довів В. Тельвак, стала домінуючою і для західної соціогуманітаристики [31–33], а також була акцептована діаспорними інтелектуалами після Другої світової війни [34].

Найбільш актуальна спроба аналізу рецепції діяльності М. Грушевського як творця і очільника структур ВУАН належить згадуваній вище Н. Романцовій. В ґрунтовній монографії вона відвела цій проблемі окреме місце, відтворивши її в широкому історіографічному контексті XX – перших десятиліть XXI ст. [9, с. 249–300]. Маріупольська історикія, покликаючись на щойно проаналізовані здобутки її дрогобицького колеги, показала відмінну динаміку оцінних характеристик здобутків Грушевського-організатора науки в останні роки його життя.

Висновки. Як свідчить опрацьований різноплановий матеріал, проблема науково-організаційної праці М. Грушевського в останній період його діяльності набула небуденного інтересу у сучасній історіографії. Таку плідну грушевськознавчу рефлексію уможливило віднайдення й впровадження до наукового обігу феноменального кола раніше незнаних джерел – матеріалів інституційного документообігу, документів радянських спецслужб, епістолярію тогочасних інтелектуалів, рецептивних текстів тощо. Завдяки наслідкам цієї «архівної революції», на сьогодні доволі повно реконструйовані питання розбудови М. Грушевським його науково-

дослідних установ (Р. Пиріг, П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв), діяльності очолюваних ним поодиноких секцій і комісій (О. Юркова, О. Владига), розгорнутої видавничої праці (І. Матяш, О. Юркова, І. Савчук), творення наукової школи (О. Юркова), процесу осмислення феномену історика як організатора науки (В. Тельвак, Н. Романцова).

Разом із тим джерельний потенціал українських архівів і проведені дискусії дозволяють окреслити перспективи наукового пошуку. Передусім, чималою актуальністю позначено самостійне опрацювання проблеми функціонування більшості створених М. Грушевським комісій (приміром, Комісія для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. чи Комісія історії Козаччини і Козацької доби) та титульних видань (наприклад, «Український архів»). Серед іншого, також заслуговують на окрему увагу питання комунікативної природи створеного академіком творчого колективу, шляхів втілюваної ним інституційними засобами культурної політики, практики реалізації соборницької ідеології й ін. Все це в підсумку має уможливити підготовку узагальнюючої студії про останню сторінку науково-організаційної праці Великого Українця.

Список літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
2. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
3. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
4. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
5. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
6. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
7. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
8. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
9. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
10. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
11. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
12. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. 200 с.
13. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. Київ, 1993. 320 с.
14. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.
15. Юркова О. Діяльність Комісії Києва і Правобережжя ВУАН мовою документів. Ч. 1. Протоколи засідань Комісії за 1924–1925 рр. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*. 2021. Збірник 2. С. 19–73.
16. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. Київ, 1997. С. 295–310.
17. Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 250 с.
18. Юркова О. В. Археографічна експедиція Науково-дослідної кафедри історії України у Києві (1924–1930 рр.). *Наукові записки: Збірник Праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ*. 1997. Т. 2. С. 458–473.
19. Юркова О. Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського «Древлехранилища». *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 383–386.
20. Владига О. Едиційна діяльність Михайла Грушевського (1924–1934). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 9 (262). С. 55–62.
21. Владига О. Діяльність Михайла Грушевського на чолі Археографічної комісії ВУАН. *Spheres of Culture*. 2012. Vol.1. P.256–264.
22. Матяш І. Б. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х рр. XX ст. (за матеріалами архівного фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1996. Вип. 3. С. 213–220.
23. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 327–355.

24. Савчук І. Михайло Грушевський та журнал «Україна» (проблемно-тематичний аналіз публікацій). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. XIV–XV. С. 274–285.
25. Савчук І. Авторська географія співробітників журналу «Україна». *Spheres of culture*. 2012. Vol. 1. P. 247–255.
26. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
27. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
28. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.
29. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
30. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Вип. 12. С. 365–397.
31. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. P. 46–53.
32. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. T. XXIV/2. P. 89–104.
33. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. T. 25. № 1. P. 71–90.
34. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.

References

1. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevsky in the anniversary assessments of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 4–50. [in Ukrainian].
9. Romantsova, N. I. (2019). Mykhailo Hrushevskyi in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
10. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskyi: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
11. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
12. Pyrih R. Ya. (1993). The Life of Mykhailo Hrushevsky: The Last Decade (1924–1934). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Sokhan, P. S., Ulyanovsky, V. I., Kirzhaev, S. M. (1993). M. S. Hrushevsky and Academia: Idea, Competition, Activity. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yurkova, O. V. (1999). Activities of the Research Department of the History of Ukraine of M. S. Hrushevsky (1924–1930). Kyiv [in Ukrainian].
15. Yurkova, O. (2021). Activities of the Commission of Kyiv and the Right Bank of the VUAN in the Language of Documents (Part 1: Minutes of the Commission Meetings for 1924–1925). *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva ta pobutu [Kyiv Collections of History, Archaeology, Art and Life]*, 2, 19–73 [in Ukrainian].
16. Vodotyka, S. (1997). Mykhailo Hrushevsky and the activities of the Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Materialy yuvileinoi konferentsii, prysviachenoi 150-richchiu Kyivskoi arkheografichnoi komisii [Materials of the anniversary conference dedicated to the 150th anniversary of the Kyiv Archaeological Commission]*, 295–310. [in Ukrainian].

17. Kirzhaev, S. M. (1994). Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences (1918–1934): contribution to the development of archaeography in Ukraine. Dissertation of candidate of sciences (history). Kyiv [in Ukrainian].
18. Yurkova, O. V. (1997). Archaeological expedition of the Research Department of History of Ukraine in Kyiv (1924–1930). *Naukovi zapysky: Zbirnyk Prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkhеohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NANU [Scientific notes: Collection of works of young scientists and postgraduates of the Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky of the NASU]*, 2, 458–473 [in Ukrainian].
19. Yurkova, O. (2002). Dmytro Kravtsov and his memories of the archeographic expedition to the Moscow “Ancient Storehouse”. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian Historian]*, 1–4, 383–386 [in Ukrainian].
20. Vladyga, O. (2013). Publishing activities of Mykhailo Hrushevsky (1924–1934). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 9 (262), 55–62 [in Ukrainian].
21. Vladyga, O. (2012). Activities of Mykhailo Hrushevsky as the head of the Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Spheres of Culture*, 1, 256–264 [in Ukrainian].
22. Matyash, I. B. (1996). “Primitive Citizenship” – the first scientific ethnographic journal in Ukraine in the 20s of the 20th century (based on archival materials). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]*, 3, 213–220 [in Ukrainian].
23. Yurkova, O. (2007). “Ukraine” on the Historical Front: From the Scientific Journal of Ukrainian Studies to the Journal of the Cycle of Historical Sciences. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches]*, 16, 327–355 [in Ukrainian].
24. Savchuk, I. (2011). Mykhailo Hrushevsky and the Journal “Ukraine” (Problem-Thematic Analysis of Publications). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]*, XIV–XV, 274–285. [in Ukrainian].
25. Savchuk, I. (2012). Author’s Geography of the Employees of the Journal “Ukraine”. *Spheres of Culture*, 1, 247–255 [in Ukrainian].
26. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th - 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th - 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the Soviet era through the eyes of the Western Ukrainian and emigrant intelligentsia. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]*, XI–XII, 237–252 [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the first Soviet years in the assessments of contemporaries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 133–134, 27–34. [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2009). Marxist reception of Mykhailo Hrushevsky’s creative output (first third of the 20th century). *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 12, 365–397 [in Ukrainian].
31. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53 [in English].
32. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, XXIV/2, 89–104 [in English].
33. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90 [in English].
34. Telvak, V., Sabinskyi, M. (2022). “Battles for Hrushevskyi”: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 930.2+94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-76-84

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

ЕТНОЛОГІЧНА СКЛАДОВА МЕТОДОЛОГІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕФЛЕКСІЯ*

Анотація. Мета – проаналізувати етнологічний компонент у теоретично-методологічних підходах М. Грушевського до реконструкції минулого, представлений у сучасних студіях українських учених. **Наукова новизна.** Михайло Грушевський як учений намагався поєднати максимально ефективні методологічні засоби з арсеналу різних гуманітарних дисциплін, зокрема й етнології. Однак сучасним дослідникам його наукової спадщини не вдається гранично чітко визначити специфіку подібних евристичних новацій. Найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель М. Грушевського сьогодні є її інтерпретація як «етносоціальної». Це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю теоретично-методологічних підходів М. Грушевського. Методологічна концепція історика постійно вдосконалювалася впродовж його життя та мала полістильну природу. Треба враховувати, що його історичний наратив творився за канонами кінця XIX ст., але у різні культурні епохи. Звернення до етнології в ширшому контексті видатний історик вважав вагомим доповненням до аналізу суто історичного матеріалу із писемних джерел. Однак етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово.

Висновки. Сучасні українські історики чудово розуміють, що теоретичні та методологічні новації у галузі етнології та соціології, котрі застосовував «Великий історик», істотно вплинули на його дослідницький потенціал. У такому контексті теперішні історики можуть використати досвід М. Грушевського та значно розширити теоретично-методологічний арсенал власних дослідницьких практик. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора ІУР є її інтерпретація як «етносоціальної». Сьогодні етнологічний аспект методології вченого досі аналізується поверхово та тільки починає розроблятися в історичній науці. На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою. Не менш значною проблемою є й загальний розвиток етнологічної науки в Україні та рівень її реценції з боку фахівців-істориків.

Ключові слова: М. Грушевський, історіографія, етнологія, соціологія, примордіалізм, інтелектуальна спадщина, методологія, концепція.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>
e-mail: iwakos@ukr.net

THE ETHNOLOGICAL COMPONENT OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S METHODOLOGY: CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHIC REFLECTION

Abstract. The purpose of the article is to analyze the ethno-social component in the theoretical and methodological approaches of M. Hrushevsky to the reconstruction of the past, presented in modern studies of Ukrainian scientists. **The scientific novelty.** Mykhailo Hrushevsky as a scientist tried to combine the most effective methodological tools from the arsenal of various humanitarian disciplines, including ethnology. However, modern researchers of his scientific heritage are unable to define clearly the specifics of such heuristic innovations. Today the most constructive look at M. Hrushevsky's theoretical and methodological model is its interpretation as "ethnosocial". This demonstrates the multidisciplinary nature of his scientific heritage regarding the reconstruction of the past. In general, the use of the ethnological component in research can be considered a rather significant feature of his theoretical and methodological approaches. The historian's methodological concept was constantly improved throughout his life and had a polystylistic nature. It should be taken into account that his historical narrative was created according to the canons of the end of the 19th century, but in different cultural eras. Turning to ethnology in a broader context, the outstanding historian considered a significant addition to the analysis of purely historical material from written sources. However, the ethnological and sociological aspects of the scientist's methodology are still analyzed in a cursory and superficial manner.

Conclusions. Modern Ukrainian historians understand perfectly well that the theoretical and methodological innovations in the field of ethnology and sociology, which were applied by the "Great Historian", significantly influenced his research potential. In this context, current historians can use the experience of M. Hrushevsky and significantly expand the theoretical and methodological arsenal of their own research practices. At the latest stage, the most constructive view

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

of the theoretical and methodological model of the author of IUR is its interpretation as "ethno-social". Today, the ethnological aspect of the scientist's methodology is still superficially analyzed and is only beginning to be developed in historical science. Unfortunately, not all modern researchers who seek to explore the methodological foundations of M. Hrushevsky's concept can boast of their own high methodological culture. An equally significant problem is the general development of ethnological science in Ukraine and the level of its reception by historians.

Keywords: *M. Hrushevsky, historiography, ethnology, sociology, primordialism, intellectual heritage, methodology, concept.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія цілком слушно прагне до всебічного вивчення творчих лабораторій видатних українських істориків. Чільне місце у цьому процесі, звісно, посідає наукова творчість Михайла Грушевського. Остання переконує будь-якого вдумливого дослідника в тому, що метр української історичної науки володів доволі полісемантичним науковим апаратом, що й зумовило чималу універсальність його методологічних інструментів. Не є відкриттям і прагнення видатного вченого до поєднання максимально ефективних методологічних інструментів із арсеналу відомих на той час гуманітарних дисциплін, зокрема й у царині етнології. Однак сучасним інтерпретаторам наукової спадщини науковця не завжди вдається гранично чітко визначити специфіку подібних евристичних новацій. На новітньому етапі найбільш конструктивним поглядом на теоретично-методологічну модель автора «Історії України-Руси» (IUR) є її інтерпретація як «етносоціальної». Зокрема, це засвідчує полідисциплінарний характер його наукової спадщини щодо реконструкції минулого. Хоча сьогодні якраз етнологічний і соціологічний аспекти методології вченого досі аналізуються побіжно та поверхово.

Етнологічний аспект його наукового доробку тільки починає розроблятися в історичній науці, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується фрагментарно. Відтак, продовжуючи аналіз сучасних історіографічних рефлексій щодо теоретично-методологічної специфіки студій М. Грушевського, вважаємо за доцільне та необхідне звернути увагу саме на її «етнологічну» складову, що сприятиме не в останню чергу з'ясуванню відповідного потенціалу подібного підходу для теперішніх етноісторичних студіювань. Враховуючи відсутність подібних інтерпретацій у теперішній історіографічній науці, **метою** пропонованої розвідки є аналіз етнологічної (етносоціальної) компоненти у теоретично-методологічних підходах М. Грушевського до реконструкції минулого, розглянутий у сучасних студіях українських учених.

Виклад основного матеріалу. За часи існування новітньої української історичної науки з'явилося чимало різнопланових опрацювань теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського. Водночас очевидно сьогодні є проблема перегляду традиційних пріоритетів у підході до вивчення його постаті, а також пошуку нових методологічних моделей для оновлення як тематичного спектру, так і аналізу теоретичних рефлексій над станом грушевськознавства. В попередній публікації нами вже відзначалася солідна історіографічна традиція дослідження його методології, але одночасно наголошено, що якраз етнологічний і соціологічний її аспекти, як правило, розглядаються побіжно, з огляду на що, варто детальніше проаналізувати сучасну історіографічну рефлексію стосовно саме етнологічної (зокрема, етносоціальної) складової методології Великого Українця [1, с. 19, 28]. У цьому контексті ми солідаризуємося з В. Масненком, що варто, зрештою, з'ясувати, як новаційний потенціал етнології та соціальної антропології вплинув на трансформацію теоретичного оснащення дослідної лабораторії М. Грушевського [2, с. 35]. Фактично етнологічний аспект наукового доробку останнього тільки починає розроблятися в історіографії, а в дослідженнях, присвячених вченому, ця проблема або не піднімається зовсім, або згадується лише фрагментарно [3, с. 99].

Втім спорадично та багато в чому формально «етнологічні» погляди автора IUR розглядали Л. Залізник, І. Сенько, В. Делеган, В. Солошенко, В. Капелюшний, М. Глушко. Звісно, такий підхід доволі слабо наблизив сучасне грушевськознавство до інтерпретації саме етносоціальної компоненти теоретичної моделі «Великого історика». Загалом, застосування етнологічної складової в дослідженнях можна вважати досить суттєвою особливістю його теоретично-методологічних підходів. З огляду на це, – переконаний В. Масненко, – подібна методика не втратила свого значення, адже передбачає залучення світового досвіду, зокрема порівняльно-етнологічного та соціологічного методів [4, с. 217]. Можна вважати вельми показовим той факт, що якісно новий етап розвитку теоретично-методологічних засад української етнології розпочався саме у 1920-х рр. Не менш прикметно, що сучасні фахівці однозначно пов'язують це «з науковою й організаційною діяльністю у сфері етнології М. Грушевського». Водночас вони відзначають, що ця діяльність досі не набула належної оцінки в історіографії, хоча «не буде перебільшенням сказати, що саме із постаттю М. Грушевського пов'язане фактичне реформування етнологічної науки в Україні» [5, с. 156].

На жаль, далеко не всі сучасні дослідники, які прагнуть досліджувати методологічні засади концепції М. Грушевського, можуть похвалитися власною високою методологічною культурою.

Як відомо, сутністю історичного процесу М. Грушевський завжди вважав «зформування народу в окрему національну особину» [6, с. 15], тобто постійно тримався «етносоціальної парадигми». Особливо це стало помітно в емігрантський період його наукової творчості. Водночас, упродовж 1920–30-х рр. у просторі європейської соціогуманітаристики набували виразності методологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та посиленням соціологізації. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму. Це підштовхувало автора ІУР до докорінної переробки її конструкції, зокрема, до розширення її тексту, а етнологічна пропозиція нав'язувала вченому дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів української історії. Фактично на цьому етапі історик, за спостереженням О. Яся, дедалі більше перетворювався з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. До того ж соціологічні «експерименти» підштовхували вченого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царин до етнологічної сфери української минувшини [7, с. 123–124, 146–147].

Звернення до етнології в ширшому контексті видатний історик вважав вагомим доповненням до аналізу суто історичного матеріалу із писемних джерел. Етнологізм сприймався вченим у цьому ракурсі як можливість розширення всієї предметної бази історичних студій. Згідно твердження В. Масненка, у цьому варто вбачати відмінність методи М. Грушевського від підходів більшості дослідників другої половини XIX ст., які й не намагалися знайти внутрішній зв'язок між історією та етнологією [4, с. 205]. Причому етнологічна складова присутня вже в його «Історії України-Руси», де у вступі до першого тому дослідник відзначає формування нової методологічної ситуації в історичних дослідженнях, яка стала реальністю саме завдяки застосуванню етнологічних дисциплін [8, с. 17]. Зрештою, саме завдяки такому методологічному підходу, конкретна схема еволюції українського народу в інтерпретації М. Грушевського «виглядала як складний етносоціальний процес, що включав як об'єднуючі, так і диференціюючі чинники, періоди як сталого автохтонного розвитку, так і міграції» [4, с. 210].

Першим на вказану особливість теоретично-методологічної еволюції М. Грушевського наприкінці 1990-х рр. звернув увагу Л. Зашкільняк, назвавши, як уже відзначалося вище, таку раціоналістичну методологію «етносоціальною». У своїх спробах реконструкції минувшини дослідник постійно прагнув віднайти взаємодію об'єктивного і суб'єктивного чинників в історії. Об'єктивними для нього були природно-соціальні умови (географічні обставини, культурна специфіка народів). Суб'єкти історії – окремі «народи-нації», які складаються під впливом об'єктивних умов. Розвиток народу підпорядковується ідеї загального прогресу людства, хоч він є окремою індивідуальністю, з властивими етнокультурними рисами. Таке трактування взаємин об'єкта і суб'єкта в історії породжує суперечність між етнічно-культурними і соціальними елементами суб'єкту (народу), оскільки вимагає цілісного розуміння самого «народу-нації» як єдиної і незмінної спільності, що не піддається соціальній диференціації. Отже, об'єкт історичного дослідження автор визначав як «етнографічну» соціальну спільність («народ-націю»), увесь зміст еволюції якої проявлявся в культурі, а провідним чинником суспільного розвитку встановлювався етносоціальний. Таким чином, на думку Л. Зашкільняка, культурно-психологічний чинник стає провідним у загальній історії як окремого народу, так і всього людства. Це і сильна, і водночас слабка ланка методологічної системи М. Грушевського. Сильна, бо дає підставу оперти на неї всю конструкцію етносоціального розвитку, а слабка – бо постійно ставить перешкоди при вивченні соціальних, економічних, політичних та інших проблем [9, с. 238–239, 241, 245].

Найбільше суперечності пропонованого великим істориком підходу виявилися в останніх томах ІУР, присвячених процесам формування «модерної» української нації (як «новочасної» етносоціальної спільноти) періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. Зокрема, це полягало у соціальному розмежуванні народу та розбіжності цілей визвольної боротьби. Загалом, М. Грушевському так і не вдалося знайти *modus vivendi* для співіснування етнічної та соціальної спільностей, хоча він припускав, що культурний розвиток неминуче приведе у майбутньому до складання етносоціальної єдності, в якій буде усунуто розбіжності між етнічними і соціальними чинниками. Втім вченому була властива значна увага до теоретичних питань історичного процесу, що дозволило досить докладно обґрунтувати концепцію історії українського народу. У підстави історичного розвитку він поклав етносоціальну спільність – «народ-націю», котра у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину

культури. У суспільних відносинах однаково важливу роль при цьому відіграють економічні, громадські, політичні, правові, релігійні, моральні та інші чинники, котрі у комплексі формують таку етносоціальну спільність, якою є «народ-нація», котра характеризується оригінальністю передусім у сфері суспільної свідомості [9, с. 246, 248].

На наше переконання, інтерпретація такої методології М. Грушевського як «етносоціальної доктрини» виглядає доволі переконливою та конструктивною. В такому ракурсі водночас можна виваженише вести мову й про розуміння дослідником базових етнологічних категорій (етногенез, етнос (народ), нація, національний) у межах конкретних історичних студій. Показово, що етнічні компоненти він розглядав і як необхідну базову складову для національного усвідомлення [10, с. 156], застерігаючи одночасно від «гіпертрофії національного самовеличання і виключности», аби не створити «покоління національних хвалькуватих нарцисів» [11, с. 63]. Разом із тим його концепція етногенезу українців має виразний міждисциплінарний характер, адже він досить продуктивно застосовує чимало наук, крім історії. Зокрема, можна відзначити матеріали з археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства для побудови цілісної картини розвитку українського народу та його культури.

Аналізуючи трансформацію загальнотеоретичних побудов М. Грушевського, варто визнати, що вона дозволяла історика обґрунтувати конкретні параметри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етносоціального характеру. Зокрема, згідно твердження В. Масненка, дослідник залучив значний новаційний потенціал етнології та соціальної антропології для вироблення більш продуктивного теоретично-методологічного оснащення своїх історичних студій. До цього спонукав міжнародний досвід і потреба включення української історичної науки у світовий контекст [2, с. 45]. У такому ж ракурсі втрачає гостроту й проблема так званого «етноцентризму Грушевського», який за тогочасних європейських суспільно-політичних обставин просто «не міг бути іншим» у ствердженні української ідентичності [12, с. 790–791]. На той момент у Європі всі гранд-наративи писалися з позицій етноцентризму, а тому, в принципі, всі відповідні моделі національних історій ми цілком правомірно можемо називати «етносоціальними». Одночасно необхідно постійно тримати у полі зору ще й ту обставину, що всі тогочасні етноісторичні (й антропологічні) методологічні засади були примордіалістськими.

Стосовно ж терміну «етносоціальний», то тут також необхідне чітке його етнологічне тлумачення. Передусім, усвідомлення, що до сучасного наукового вжитку воно увійшло через «радянський примордіалізм» (або так звану «теорію етносу») авторства Ю. Бромлея (прикметно, що одним із її adeptів у Львівському університеті був завкафедри історії України та декан істфаку (у 1973–1994 рр.), та завкафедри етнології (у 1990-х рр.), професор С. Макачук). На думку Ю. Бромлея, відповідний феномен виникає, оскільки будь-яка етнічна спільнота для сталості свого існування та нормального розвитку прагне оформитися у вигляді соціальної організації, а поєднання етносу із соціумом веде до утворення етносоціального організму («рід», «плем'я», «народність», «нація») [13]. З огляду на це, необхідна вельми чітка кореляція тих явищ, котрі дослідники вельми часто у довільному контексті позначають прикметниками «етнічний», «соціальний», «етносоціальний», «народний» чи «національний» [14]. На жаль, аналіз розвитку етнологічної думки переконує нас у тому, що в усіх пострадянських історіографіях досі багато в чому її теоретично-методологічний рівень пізнання є по суті продовженням концепцій німецького романтизму кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема гердерівських уявлень про «душу» та «дух народу», що іманентно робить «народ»/«етнос» окремим суб'єктом історії [15, с. 25].

Розглядаючи «етносоціальну» специфіку історичної концепції М. Грушевського, необхідно відзначити ту дивну обставину, що у сучасній історіографії відповідної проблематики якраз етнологічний та соціологічний аспекти його методології, як правило, розглядаються побіжно. Загалом, перехід видатного історика на «соціологічні рейки» з 1903 р., «після того, як він засимлював свої паризькі переживання та відповідну лектуру», став історіографічним стереотипом завдяки О. Прицаку [16, с. LIX]. Втім погоджуємося з І. Гиричем – малоімовірно, щоб двомісячне читання лекцій в Парижі зробило з М. Грушевського соціолога, а інтерес до соціології у нього виник не стільки від особистих контактів з французькими вченими, скільки зі знайомства з відповідною літературою [17, с. 161]. Соціологізм, безперечно, мав вплив, але як вірно зауважує Л. Зашкільняк, не варто надавати йому переважаючу роль у світогляді вченого. Присвятивши ж спеціальну статтю школі Е. Дюркгейма, М. Грушевський на закінчення взагалі підкреслив відмінність від неї своїх поглядів на соціальний розвиток [9, с. 244]. Відтак можемо лише підтвердити думку, що український історик запозичував із сучасних теоретичних праць лише ті положення, котрі допомагали йому обґрунтувати власну етноісторичну концепцію.

Упродовж 1920–30-х рр. у світовому науковому просторі все більшої виразності набували методологічні орієнтири, що тією чи іншою мірою тяжіли до соціологізму. Власне соціологізація минушини, що її Е. Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму, спричинилася до різних версій соціологічного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвитку соціальної й економічної історії. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності. М. Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім, його зацікавлення були пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя. Причому саме «колективістський та еволюційний лейтмотиви утворювали той підмурок, на який спиралися його дослідницькі практики, пов'язані з соціологізацією історії» [7, с. 123–124, 133–134].

Посилення в науковому дискурсі М. Грушевського соціологічного начала супроводжується також зростанням зацікавленості етнологічними дослідженнями. Загалом, післяреволюційний період його наукової творчості, за спостереженням В. Масненка, характеризується зростанням уваги до теоретичних аспектів дослідження історичного процесу. І це закономірно, оскільки вчений намагався посилити теоретичне обґрунтування своєї історичної концепції, здійснити певні корективи у тій її частині, що не витримала перевіркою часом. Одним із принципово важливих питань є його ставлення до можливості виявлення законів соціального розвитку. У цьому сенсі він відмовляється від крайнього детермінізму, якої б природи він не був (економічної, біологічної чи психологічної). У такий спосіб історична закономірність зводилася істориком до визнання концепції певного ритму постійної соціальної еволюції людства [2, с. 37–38; 4, с. 190–191; 18, с. 103–104]. У цьому контексті чималий інтерес мають рецензії М. Грушевського на наукові етнологічні видання, вміщені у пореволюційному часописі «Україна» (зокрема, на праці Й. Бідла, В. Вундта, Дж. Фрейзера, Л. Леві-Брюля, Л. Нідерле, М. Фасмера та ін.).

Таким чином, проблематика еволюції методологічних поглядів М. Грушевського потребує від сучасних дослідників максимально широкої оптики для врахування розвитку європейської науки кінця XIX – початку XX ст., у тому числі й змін парадигм в історіографії цього часу під впливом неоромантичних і неокантіанських ідей. Однак у межах визначення його концептуальної моделі як «етносоціальної» (тобто, як еволюції нації) необхідно значно ґрунтовніше проаналізувати, які саме етнологічні та загалом антропологічні ідеї цього періоду сформували методологічний арсенал вченого. Не в останню чергу варто звернути увагу й на трансформації у суспільно-політичному житті Європи другої половини XIX ст., зокрема на процеси посилення націоналізму й етноцентризму, зумовлені об'єднанням Німеччини, Італії та «колоніальним світоглядом» провідних європейських країн, що мало потужний вплив на стиль мислення вчених у соціогуманітарній сфері. Приміром, зростання ролі географічного детермінізму (від концепції К. Ріттера до дифузійнізму), расової теорії (праці А. Гобіно, Х. Чемберлена, Ж. В. де Ляпужа), концепції психології народів (М. Лацарус, Х. Штейнталь, А. Бастіан, В. Вундт).

Більш глибоких компаративістських студіювань чекають і впливи на творчість М. Грушевського еволюціонізму, представники якого були далеко неоднотайними. Як правило, в українській історіографії до цього підходять поверхово, обмежуючись загальними (до того ж цілковито некоректними) згадками, на кшталт, що він був переважно «еволюціоністом», близьким до ідей Г. Спенсера. Втім це у найменший спосіб звучить дивовижно, враховуючи біологізаторську сутність учення останнього. Не менш контроверсійно стверджує й В. Будз, буцімто великий історик перебував на позиціях дарвінівського еволюціонізму [19, с. 129, 132] (на такій позиції може перебувати винятково біолог, адже Ч. Дарвін ніколи не екстраполював свою теорію на людське суспільство). Для декого може стати неабияким відкриттям той факт, що еволюціонізм у всіх виявах ґрунтувався на методології позитивізму, а перші еволюціоністські ідеї у професійній історіографії демонстрували вже праці Г. Бокля та Ф. де Куланжа. У такому ж контексті необхідно вести мову й про вплив на українського вченого соціологічної школи Дюркгейма, оскільки вона так само ґрунтувалася на методологічних засадах позитивізму О. Конта та еволюціонізму Г. Спенсера. Італійський етнолог У. Б'янкі прямо охарактеризував її як «позитивістський еволюціонізм» [20], а Л. Клейн як «французький варіант еволюціонізму» [21, с. 231]. Отже, твердження, буцімто М. Грушевський від позитивізму перейшов до соціологізму, нічого не змінює щодо його методологічної моделі та потребує корекції.

Натомість він, швидше за все, дотримувався не «соціального дарвінізму» («спенсеріанство»), а якраз класичного (або ж «психологічного») еволюціонізму в етнології (А. Бастіан, Й. Бахофен,

Г. Мейн, Дж. МакЛеннон, Дж. Лаббок, Е. Тайлор, Л. Морган, Дж. Фрейзер та ін.). Проте не менш цікавим було б з'ясування впливу (чи то його відсутність) на погляди українського історика таких «зірок» соціал-дарвінізму в антропології, як Л. Гумплович і Г. Ратценхофер, які були для нього і сучасниками, і співвітчизниками (обидва були громадянами Австро-Угорщини, а перший ще й євреєм). До речі, саме Л. Гумплович увів у науковий обіг термін «етноцентризм», хоча сповідував натуралістичний монізм і вважав расу суто соціокультурним феноменом. Такий ракурс є далеко непересічним, адже в творчості автора ГУР досить помітним є «органіцизм» – тобто, уподібнення людської спільноти природному організму (в Європі цю теорію запровадив В. фон Ріль і вона мала помітний вплив на російських філософів, скажімо, В. Соловйова та Н. Бердяєва, з якої вони висували націоналістичну «русскую (народную) ідею», що існує сьогодні у вигляді концепції «русского міра»). Позитивістський органіцизм, щоправда позбавлений надмірностей суцільного натуралістичного уподібнення суспільства, на думку О. Яся, був взагалі однією зі стрижневих ідей у концептуалізації М. Грушевського [22, с. 583, 611]. Генезу «нації» історик також розглядав як розвиток окремого «соціального організму» [23, с. 198].

Як прихильник еволюційного та стадіального представлення історії він уявляв побутування української людності на авансцені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти – народність – народ – нація, хоч зазвичай не формалізував означені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології. Поряд із тим, вчений хоч і був переконаний в особному характері української нації, проте розглядав його як результат радше тривалої історичної еволюції, аніж расової відмінності (на його думку, українська нація з расового погляду є змішаною). Саме тому він дуже обережно використовував археологічний і антропологічний матеріал для означення українського фізичного типу згідно з останніми науковими тенденціями, попри те, що піднесення антропології і розвиток археологічних досліджень у другій половині XIX ст. просунули європейські національні проекти ще далі, спонукаючи шукати етнічні антропологічні типи в доісторичних часах [8, с. 63–64; 24, с. 130, 163]. Звісно, потребує уваги й рецепція ним ідей інших німецьких і австро-угорських антропологів, соціологів, філософів, зокрема В. Дільтея, Г. Зіммеля, Ф. Ніцше, М. Вебера. Мало з'ясованим (хоч і часто згадуваним в історіографії) залишається і гіпотетичний вплив неокантіанства, принаймні тієї його частини, що презентована працями В. Віндельбанда та Г. Ріккєрта. Не менш цікавим було б детальніше з'ясування ставлення українського історика до праць французьких і американських науковців його доби у царині етнології – Г. Лебона, Г. де Тарда, Л. Леві-Брюля, Ф. Боаса.

Важливим аспектом аналізу теоретично-методологічної специфіки творчості М. Грушевського має стати і врахування тієї обставини, що в його епоху можна виділити дві генеральні тенденції у розвитку етносоціологічної та антропологічної наук. Якщо у Великобританії, Франції, США домінували переважно ідеї встановлення загальних законів розвитку людства (еволюціонізм, школа Дюркгейма), то в Німеччині, Австро-Угорщині та Російській імперії все більше посилювалися позиції, так би мовити, «локального етноцентризму», з метою пошуку найдавніших етнокультурних (і расових) переваг власного народу (нації). Особливо помітним подібний примордіалізм був у межах німецької наукової традиції, що не могла не впливати на українського вченого (судячи навіть із наявних посилань у його творах). Насамперед, концепції антропогеографії та дифузійнізму (Р. Вірхоф, А. Бастіан, Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт), але й теорія міграціонізму, скажімо М. Вагнера.

Доволі швидко подібні ідеї ставали політичними імперативами та «історичними» доводами з пошуку «ісконних територій», встановлення «чистоти раси» та історико-біологічної вишості власного «народу». Показовий приклад у цьому ракурсі має націоналістична теорія «пангерманізму» сумнозвісного німецького археолога Г. Косінні, що була покладена за декілька десятиліть потому в основу нацистської ідеології щодо арійської вишості німців. Однак уже на початку XX ст. український учений чудово розумів, що хоч ця теорія «попала в тон амбіціям німецької суспільності і здобула чимало прихильників», зрештою, «з наукового становища зісталася фантазією» [8, с. 65]. Разом із тим, через імперську ідеологію Росії все більшого поширення в її межах здобували такі поняття, як «дух народу» чи «ісконна земля», а біологізація антропологічних поглядів була домінуючою в межах етнологічної науки. Хоча потрібно відверто визнати, що остання в Російській імперії навіть на початку XX ст. перебувала ще в зародковому стані, зосереджуючись переважно на етнографічних описах. Втім з того часу і дотепер становище і сутність «російської антропології» майже не змінилися. Показово, що вже з кінця 1930-х рр. московська імперська ідеологія, реінкарнована у більшовизмі, досить швидко знищила не лише історичну, але й етнологічну школу Грушевського, що мала всі ознаки та шанси стати одним із найпотужніших європейських наукових осередків.

Істотний вплив на розвиток української етнології мало також заснування видатним істориком низки етнографічних інституцій у межах НТШ [25–26] і ВУАН, Українського соціологічного інституту (основними напрямками діяльності були етнологія та соціальна антропологія), а особливо написання ним кількох визначних праць («Початки громадянства», перший том «Історії української літератури» тощо). Останні містять і чимало новаторських методологічних поглядів (еволюціонізм, дифузійнізм, соціологізм, психологізм, расова теорія), хоча в основі концепції бачимо переважно міцні позитивістські позиції. Важливу роль у запровадженні теоретично-методологічних засад етнології, розроблених М. Грушевським, відіграв і науковий часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», що почав виходити друком 1926 р. у Києві. Фактично це «ознаменувало завершення його наукових досліджень у галузі етнології, про що учений повідомив у вступному слові до першого номеру журналу, висловлюючи радість, що його праця буде продовжена учнями, для яких він залишив настанови» [27, с. 105–106].

Необхідним індикатором для аналізу етнологічної (етносоціальної) складової концепції М. Грушевського є його безпосередній термінологічний апарат щодо якого у сучасній історіографічній традиції також немає однозначного погляду. Загалом, учений дуже негативно ставився до апріорного пізнання, котре вбачав у розмаїтих експериментах прихильників неокантіанства, феноменології та неоромантизму. Саме тому він був вкрай обережним і скептичним стосовно понять-концептів, демонструючи «очевидну нехоть до рефлексій у термінологічній царині» [28, с. 20]. Дослідники все ж відзначають, що його термінологічні уподобання тяжіють переважно до романтичної традиції. Відтак «народ» у нього постає і як «національна індивідуальність» («особина»), і як «етнографічно-культурна одиниця», і як «організм» («органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями», що й складає сутність і, зрештою, розкриває багатоманітний зміст історичного процесу [22, с. 609–610].

Певна аморфність стосовно термінології вченого бентежить і сучасних дослідників його творчості. Відтак у декого на одній сторінці можна побачити цілком протилежні характеристики: «У концепції історії М. Грушевського народ є самодостатнім феноменом, який самостійно діє в історичному процесі», але «М. Грушевський у філософсько-історичних поглядах чітко не формулює визначення народу» [29, с. 100]. З іншого боку, погоджуємося із С. Плохієм, що «хай там як непослідовно чи випадково вживав Грушевський “національну” термінологію, він вірив в історичну тяглість українського народу» [24, с. 293]! Водночас, інтерпретуючи його методологічну модель як «етносоціальну», варто не забувати й про колосальне етносоціальне значення безпосередньо постаті Михайла Сергійовича як видатного будівничого сучасної української нації.

Висновки. Отже, специфіка етнологічної методології в творчості М. Грушевського на сучасному етапі розвитку історіографії поки що перебуває на стадії початкового аналізу. Однак ми можемо впевнено говорити про те, що сучасні українські історики чудово розуміють, що теоретичні та методологічні новації у галузі етнології та соціології, котрі застосовував «Великий історик», істотно вплинули на його дослідницький потенціал. У такому контексті теперішні історики можуть використати досвід М. Грушевського та значно розширити теоретично-методологічний арсенал власних дослідницьких практик. Значною проблемою є й загальний розвиток етнологічної науки в Україні, як і рівень її рецепції з боку фахівців-істориків, для яких у більшості випадків досі більше властивий стихійний примордіалізм і небажання розбиратися ще й тонкощах розвитку цієї галузі пізнання, зокрема й в часи, коли творив М. Грушевський. Однак лише через подолання означених труднощів можна значно глибше охарактеризувати сутність творчої лабораторії Великого Українця.

Список літератури

1. Івангородський К. Теоретично-методологічна концепція Михайла Грушевського в оптиці сучасної історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2024. № 2. С. 18–32. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-18-32>.
2. Масненко В. Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології. *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 35–46.
3. Конта Р. Етнологічна наукова спадщина М. Грушевського. *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження)*: зб. наук. праць. Київ: Міленіум, 2016. С. 98–99.
4. Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр. Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.

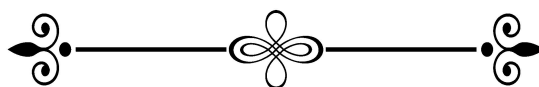
5. Капелюшний В., Казакевич Г., Чернишук Н. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). Вінниця: Нілан, 2013. 208 с.
6. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Київ: Либідь, 1990. 400 с.
7. Ясь О. «Колективний чоловік» на авансцені історії: соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 123–148.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1991. 736 с.
9. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського. *Україна Модерна*. 1999. Ч. 2–3. С. 233–253.
10. Масненко В. Етнополітична функція української політичної думки у рецепції Михайла Грушевського. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 154–163.
11. Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння. *На порозі нової України: гадки і мрії*. Київ: Друкарня АТ «Петро Барський», 1918. С. 55–70.
12. Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
13. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983. 412 с.
14. Івангородський К. Співвідношення понять «етнічне», «соціальне», «етносоціальне» та «національне» в теоретичній інтерпретації поняття «етносоціальні процеси». *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2003. Вип. 50. С. 49–53.
15. Івангородський К. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с.
16. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Київ, 1991. С. XL–LXXVI.
17. Гирич І. Знакова стаття Омеляна Прицака. *Україна модерна*. 2007. Ч. 12. С. 149–169.
18. Масненко В. Теоретичні засади досліджень Михайла Грушевського в галузі соціальної антропології й етнології. *Міжнародна наукова конференція до 150-ліття М. С. Грушевського*. Острого: НУ «Острозька академія», 2016. С. 103–105.
19. Будз В. Історичний процес і його виміри в філософії історії Михайла Грушевського. *Сіверянський літопис*. 2000. № 3. С. 129–133.
20. Bianchi U. *Storia dell'etnologia*. Roma: Abete, 1965. 262 p.
21. Клейн Л. История антропологических учений. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2014. 744 с.
22. Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 565–664.
23. Тельвак В. Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів). *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 186–208.
24. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 600 с.
25. Глушко М. Михайло Грушевський – ініціатор та організатор етнографічних досліджень в НТШ. *Народознавчі зошити*. 2008. № 1–2. С. 14–20.
26. Конта Р. Грушевський як реформатор Наукового товариства імені Шевченка у Львові: етнологічний аспект. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія*. 2017. Вип. 3. С. 30–34.
27. Красніцька Н. Внесок М. С. Грушевського в інтеграцію української етнології у європейський науковий простір 20-х років XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 36. С. 102–108.
28. Ясь О. Михайло Грушевський як історик-концептуаліст (до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка). *Світогляд*. 2023. № 5. С. 16–20.
29. Будз В. Соціально-філософські погляди М. Грушевського: футурологічний аспект. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. 160 с.

References

1. Ivangorodsky, K. (2024). Theoretical and methodological concept of Mykhailo Hrushevsky in the optics of contemporary historiography. *Visnyk Cherkaskogo universytetu. Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences]*, 2, 18–32 [in Ukrainian].
2. Masnenko, V. Transformation of the theoretical foundations of the scientific discourse of M. S. Hrushevskyi in the context of ethnology and social anthropology. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 5–6, 35–46 [in Ukrainian].
3. Konta, R. (2016). Ethnological scientific heritage of M. Hrushevskyi. *The phenomenon of Mykhailo Hrushevskyi as a statesman, scientist, and citizen (for the 150th anniversary of his birth)*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Masnenko, V. (2000). Historical concepts of M. S. Hrushevsky and V. K. Lypinsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s. Kyiv, Cherkasy [in Ukrainian].
5. Kapelyushnyi, V., Kazakevych, G., Chernyshchuk, N. (2013). Ukrainian ethnology in the European context (second half of the 19th century – 20s of the 20th century). Vinnytsia [in Ukrainian].
6. Hrushevsky, M. (1990). Essay of the History of the Ukrainian people. Kyiv [in Ukrainian].

7. Yas, O. (2014). "Collective man" on the front stage of history: sociologization of the past in the research practices of M. Hrushevskiy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 6, 123–148 [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M. (1991). History of Ukraine-Rus. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
9. Zashkilnyak, L. (1999). Methodological views of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 2–3, 233–253 [in Ukrainian].
10. Masnenko, V. (2002). Ethnopolitical function of Ukrainian political thought in the reception of Mykhailo Hrushevskiy. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 154–163 [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (1918). History and its social and educational significance. *On the threshold of a new Ukraine: expectancy and dreams*, 55–70 [in Ukrainian].
12. Hyrych, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: constructor of the modern Ukrainian nation. Kyiv [in Ukrainian].
13. Bromley, Y. (1983). Essays on the theory of ethnos. Moscow [in Russian].
14. Ivangorodsky, K. (2003). Correlation of the concepts of "ethnic", "social", "ethnosocial" and "national" in the theoretical interpretation of the concept of "ethnosocial processes". *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical sciences]*, 50, 49–53 [in Ukrainian].
15. Ivangorodsky, K. (2018). The Ethnic History of East Slavs in the contemporary historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian discourses). Cherkasy [in Ukrainian].
16. Pritsak, O. (1991). Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy. In: Hrushevskiy, M. History of Ukraine-Rus. Vol. 1. Until the beginning of the 11th century. Kyiv [in Ukrainian].
17. Hyrych, I. (2007). Iconic article of Omelyan Pritsak. *Ukraina Moderna [Modern Ukraine]*, 12, 149–169 [in Ukrainian].
18. Masnenko, V. (2016). Theoretical foundations of Mykhailo Hrushevskiy's research in the field of social anthropology and ethnology. *International scientific conference to the 150th anniversary of M. S. Hrushevskiy. Ostrog*, 103–105 [in Ukrainian].
19. Budz, V. (2000). The historical process and its dimensions in the philosophy of history of Mykhailo Hrushevskiy. *Sivrianskyi litopys [Severyan annals]*, 3, 129–133 [in Ukrainian].
20. Bianchi, U. (1965). Storia dell'ethnologia. Roma: Abete.
21. Klein, L. (2014). History of anthropological scientists. St. Petersburg [in Russian].
22. Yas, O. (2021). The monumental project of M. Hrushevskiy's great narrative in the light of his research strategies. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 565–664 [in Ukrainian].
23. Telvak, V. (2002). Mykhailo Hrushevskiy at Kyiv University (on the problem of formation of theoretical and methodological views). *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 186–208 [in Ukrainian].
24. Plokyh, S. (2011). Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy. Kyiv [in Ukrainian].
25. Glushko, M. Mykhailo Hrushevskiy – the initiator and organizer of ethnographic research at the NTSU. *Narodoznavchi zoshyty [Ethnological notebooks]*, 1–2, 14–20 [in Ukrainian].
26. Konta, R. (2017). Hrushevskiy as a reformer of the Shevchenko Scientific Society in Lviv: ethnological aspect. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu. Istoriiia [Bulletin of Kyiv National University. History]*, 3, 30–34 [in Ukrainian].
27. Krasnytska, N. (2011). Contribution of M. S. Hrushevskiy to the integration of Ukrainian ethnology into the European scientific space of the 20s of the 20th centuries. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 36, 102–108 [in Ukrainian].
28. Yas, O. (2023). Mykhailo Hrushevskiy as a historian-conceptualist (for the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society). *Svitohliad [Outlook]*, 5, 16–20 [in Ukrainian].
29. Budz, V. (2003). Social and philosophical views of M. Hrushevskiy: futurological aspect. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 331+338+94(477.65)«19/20»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-85-90

Ярослав ЧАБАН

аспірант кафедри всесвітньої історії Київського столичного
університету ім. Б. Грінченка, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3500-5341>
e-mail: y.chaban.asp@kubg.edu.ua

РОЛЬ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА У ФОРМУВАННІ РОБІТНИЧОГО СТАНУ ЄЛИСАВЕТГРАДА (60-ті рр. XIX – початок XX ст.)

Анотація. *Мета статті* – виділити основні елементи макросередовища на теренах Російської імперії в 60-х рр. XIX – на початку XX ст. та дослідити їх вплив на процес формування та утвердження стану промислового робітництва Єлисаветграда. **Наукова новизна.** В українській історіографії увага дослідників перш за все спрямована на найбільш індустріальні регіони – Донбас та Придніпров'я. Робітничі ж спільноти міст поза цим контуром фактично залишаються поза достатньою увагою істориків. Таким чином, в рамках нашого дослідження вперше комплексно розглянуто вплив макроекономічних чинників на процес формування робітничого стану Єлисаветграда, визначено, як широкі загальноімперські тенденції (промисловий переворот, транспортна революція, міжрегіональна економічна інтеграція, політика залучення іноземного капіталу та митний протекціонізм) впливали на динаміку цього процесу. **Висновки.** Вплив макроекономічного середовища Російської імперії та Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. на формування робітничого стану Єлисаветградщини мав суперечливий характер. Транспортна революція із прокладанням залізниць, інтеграція із сусідніми індустріальними регіонами й політика залучення іноземних інвестицій сприяли успішному завершенню промислового перевороту в регіоні. Водночас жорсткий митний протекціонізм та бюрократичні перепони стримували економічну активність буржуазії й періодично провокували кризи, і, як наслідок – скорочення чисельності робітників й погіршення їхнього матеріального становища.

Ключові слова: макросередовище, економічне макросередовище, Єлисаветград, промисловість, робітники, промислові робітники, Ельворті.

Yaroslav CHABAN

PhD student, Department of World History, Kyiv Metropolitan
Borys Grinchenko University, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3500-5341>
e-mail: y.chaban.asp@kubg.edu.ua

THE ROLE OF THE MACROECONOMIC ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF THE INDUSTRIAL WORKERS OF YELYSAVETGRAD (1860s – EARLY 20th CENTURY)

Abstract. *The purpose* of this article is to highlight the key elements of the macroeconomic environment within the Russian Empire from the 1860s to the early 1900s, and to examine their impact on the formation and establishment of the industrial working class in Elisavetgrad. **Scientific novelty.** In Ukrainian historiography, researchers' attention has traditionally focused primarily on the most industrialized regions - Donbas and the Dnieper region - while working-class communities in cities beyond these areas have largely remained understudied. Thus, this article for the first time comprehensively analyzes the influence of macroeconomic factors on the formation of the industrial workers of Elisavetgrad. It demonstrates how broader imperial trends - such as the industrial and transport revolutions, interregional economic integration, policies of foreign capital attraction, and customs protectionism - shaped the dynamics of this process. **Conclusions.** The influence of the macroeconomic environment of the Russian Empire and the Dnipro region in the second half of the 19th-early 20th century on the formation of the industrial workers of the Yelysavetgrad area was ambivalent. The transport revolution, including the construction of railways, integration with neighboring industrial regions, and the policy of attracting foreign investments contributed to the successful completion of the industrial transformation in the region. At the same time, rigid customs protectionism and bureaucratic obstacles limited the economic activity of the

bourgeoisie and periodically provoked crises, which, in turn, led to a reduction in the number of workers and the deterioration of their material conditions.

Keywords: *macro-environment, economic macro-environment, Yelysavetgrad, industry, workers, industrial workers, Elworthy.*

Постановка проблеми. Протягом 60-х рр. XIX – на початку XX ст. Єлисаветградщина стала місцем стрімкого розвитку індустріальних процесів, характерних для ареалу Півдня, після початку модернізаційних перетворень на теренах Російської імперії. Традиційна галузь регіону – харчова промисловість, перш за все – мукомельна справа, що пройшла через машинізацію виробничого процесу, – почала доповнюватися появою та розростанням підприємств сільськогосподарського машинобудування.

В результаті, місто-центр субрегіону – Єлисаветград, – станом на 1913 р., являло собою унікальний, найбільш масштабний приклад повітового центру українських земель із розвинутою системою підприємств сільськогосподарського машинобудування. Така стрімкість промислового розвитку, що підтримувала ріст чисельності представників робітничого стану міста, стала можливою завдяки комбінації окремих аспектів макроекономічного середовища на теренах Російської імперії, що сформували системотворчий вплив на економічний устрій локальних спільнот її просторової периферії.

Аналіз останніх досліджень. Питання впливу макроекономічного середовища на промисловість та робітничий стан Єлисаветграда фрагментарно висвітлене представниками марксистської історіографії в рамках двох колегіальних праць – «Історії міст і сіл Української РСР» [1] та «Красная Звезда»: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда» [2], а в новітній історіографії – П. Босим [3]. Дослідження цих процесів в ареалі Півдня знайшло своє відображення в роботах Я. Верменич [4], Т. Водотики [5], Р. Лінднера [6], В. Константиної [7].

Мета статті – виділення основних елементів макросередовища на теренах Російської імперії в 60-х рр. XIX – на початку XX ст. і дослідження їхнього впливу на процес формування та утвердження стану промислового робітництва Єлисаветграда.

Виклад основного матеріалу. Ключовим явищем для формування промисловості та робітничого стану Єлисаветградщини був перебіг промислового перевороту, що завершився на теренах Російській імперії в останній третині XIX – на початку XX ст. З нашого погляду, цей процес став наріжним каменем процесу трансформаційних перетворень в імперському ареалі, що задавав тонус динаміці фундаментальних змін. Результатом стрімкого поступу у виробничій сфері економіки Російської імперії було утворення в її ареалі шести промислових регіонів, зокрема й Наддніпрянського (гірнична справа, металургія, машинобудування, хімічна і харчова промисловість) [8, с. 37]. За нашою оцінкою, частка промислового ареалу українських земель в 1879 р. складала 16,34% підприємств та 17,59% річного виробництва Європейської Росії, а в 1913 р. – вже 24,89% сумарної кількості підприємств 6 фабричних округів імперії. При цьому саме географічний простір Півдня, куди Єлисаветградщина входила в адміністративно-територіальному контексті в переддень Першої Світової війни стала головним промисловим регіоном, де знаходилося 37,4% всіх підприємств Наддніпрянщини, а власне Херсонська губернія – лідером за кількістю виробничої номенклатури – 668 підприємств* [9, с. 679–695; 10, с. 20–21].

Географічно-просторове розміщення ареалу Єлисаветградщини серед масштабних торгово-промислових ареалів Херсонщини, Катеринославщини й особливо Одещини, налагодження та реалізації тісних економічно-виробничих зв'язків з ними відіграли сприятливу роль для активізації та підтримки позитивної динаміки промислового розвитку. Так, в 1871–1909 рр. сумарна кількість фабрично-заводських та ремісничих підприємств в Олександрії зросла з 12 до 163, Бобринця – з 1 до 208, Новомиргорода – з 4 до 29, а їх сумарне річне виробництво збільшилося у 8,2 рази – до 1,7 млн руб. (оскільки статистика, що подавалася як додаток до звіту Губернатора, враховувала як фабрично-заводські, так і ремісничі підприємства, постільки їх кількість не може бути повною мірою репрезентативною) [11; 12]. При цьому місто-центр ареалу – Єлисаветград, – став головним повітовим населеним пунктом Наддніпрянщини за кількістю підприємств та обсягами річного виробництва: в 1908 р. – 45 підприємств та 8,7 млн [13], а в 1912 р. – 72 підприємства та 10,1 млн руб. [14, с. 76–77].

Виходячи з описаної вище динаміки розвитку промислового потенціалу, окремої уваги заслуговує питання успішності завершення промислового перевороту в ареалах Російської імперії, Наддніпрянщини та місця Єлисаветградщини й її міста-центру в цьому процесі. Наші підрахунки на основі матеріалів показників промисловості свідчать про слабку інтенсивність машинізації

* Зауважимо, що проаналізований корпус джерел охоплює лише обробну промисловість, оскільки добувна галузь не знаходилася в підпорядкуванні фабричної інспекції.

промислового виробництва в ареалі Російської імперії – 45,01% в 1894 р. та лише 51,01% в 1908 р. На землях 9 губерній Наддніпрянщини ситуація мало відрізнялася від імперського тренду – 45,85% та 48,98% відповідно [13; 15]. Інша картина відкривається, аналізуючи конкретні приклади міст Наддніпрянщини. Так, у 1908 р. на ресурсі двигунів різної конструкції працювали 74,07% підприємств Харкова, 75% – Херсону, 75,63% – Одеси, 81,25% – Катеринославу та 83,2% підприємств Києва* [13]. Рівень машинізації виробництва в Єлисаветграді нам вдалося обчислити більш точно – 70% всіх підприємств [16]. Такий показник став можливим за рахунок збільшення чисельності великих підприємств металообробки та машинобудування й перехід борошномельного виробництва на парову основу. Це створило додатковий імпульс для розвитку машинобудівних виробництв міста, що спеціалізувалися на інфраструктурі для парових млинів та обслуговували експлуатацію діючих агрегатів. Таким чином, Єлисаветград є прикладом міського ареалу українських земель, де відбувся один з найбільших ривків машинізації виробництва й розвитку підприємств важкої промисловості як серед губернських, так і серед повітових міст, хоча частка харчового виробництва (борошномельної справи) станом на 1908 р. залишалася стабільно високою – 44,44% всіх підприємств та 54,15% економічного еквіваленту виробництва [13]. Ця динаміка й сформувала тренд утвердження борошномельної промисловості та обробки металу (чавуноливарна справа й сільськогосподарське машинобудування) як галузей спеціалізації міста на зламі XIX – XX ст.

Успішне завершення промислового перевороту та позитивна динаміка розвитку сільськогосподарського машинобудування на теренах Єлисаветградщини стали можливими завдяки урядовим проєктам зі створення системи залізничного сполучення та підтримки привабливого інвестиційного образу, що слугував основною як для реалізації транспортної революції, так і для швидкого промислового розвитку. Так, прокладання залізничної магістралі на теренах Єлисаветградщини відбулося ще на першому етапі залізничного будівництва Наддніпрянщини (1865–1876 рр.), який був покликаний забезпечити трансфер товарного хліба й продуктів цукрового виробництва між регіонами та їх морський експорт. Введення в експлуатацію ділянки Балта-Єлисаветград в 1868 р. посилює регіональне значення міста як центру торгівлі, забезпечивши трансфер аграрної продукції Правобережжя, а з розширенням сітки залізниці – й Лівобережжя, через просторовий контур субрегіону. Наявність залізничної логістики, в поєднанні з високим аграрним попитом на робочі руки в ареалі Херсонської губернії, фактично зробило Єлисаветград головним осередком селянських сезонних міграцій Херсонщини, «північними воротами» до її аграрного середовища. Більшість відходників цілком однозначно шукали роботу в сільському господарстві, однак, з якоїсь з причин не знайшовши її, осідала в містах та використовувала в якості сезонного заробітку фабрично-заводську промисловість, поповнюючи середовище місцевого робітництва.

Завдяки встановленню залізничного сполучення з Одесою, Херсоном і Катеринославом, Єлисаветградщина стала частиною ширшої транспортної мережі, яка інтегрувала аграрний сектор регіону в економіку Північного Причорномор'я та індустріального Сходу й Південного Сходу й дозволила підтримувати динаміку індустріалізаційних тенденцій завдяки налагодженню сировинної логістики. Другою важливою роллю залізниці було суттєве розширення торговельного ареалу місцевих борошномельних підприємств за допомогою чорноморських та балтійських портів – у Константинополь та Александрію Єгипетську [3, с. 40–41], а для виробників сільськогосподарських машин – відкривати представництва в ареалі Сибіру – містах Челябінськ, Омськ, Петропавловськ (Акмолінська область), Семипалатинськ – та на Кавказі [14, с. 214–215; 17, арк. 1; 18, арк. 2, 4, 6, 8, 16, 20]. У цьому контексті видається закономірним, що перше акціонерне товариство Єлисаветграда – завод сільськогосподарських машин «Бургард Е. і К.», створене лише в 1867 р. – на етапі фіналізації підготовки до експлуатації нової залізничної гілки, а найбільше підприємство міста – завод британців Р. і Т. Ельворті, – починав діяльність лише в 1874 р. Таким чином, Єлисаветградщина та її місто-центр є прикладами того, як транспортний вимір модернізації створює сприятливі передумови для економічного розвитку, визначає потенціал міського осередку й інтенсифікує перенесення економічних центрів з «історичних міст» (в термінології Р. Лінднера) [6, с. 40] до нових міст Півдня як флагманів промислового поступу доби модернізації.

Звернемося до наступного сегменту макроекономічного середовища, що відіграв критичне значення як для реалізації транспортної революції, так і для завершення промислового перевороту й подальшої динаміки промислового розвитку – притоку іноземних інвестицій. Наочним маркером їх ролі в ареалі Російської імперії для нас слугують дописи на сторінках газети «Коммерсант» – одного з головних фінансово-економічних видань пізньоімперського періоду, де публікувалися, здебільшого, представники інтелігенції, буржуазії й урядових кіл. Так, характер викликів, з якими

* Підрахунки виконано лише на основі статистики підприємств, що подали дані фабричній інспекції, тому реальна частка підприємств на механічній основі, безперечно, є меншою.

зіткнулася імперія в епоху модернізації, змушував представників імперського естеблішменту визнавати, що без іноземного інвестування модернізаційні трансформації «здійснити ми зараз не в силах, і навряд зможемо в найближчому майбутньому» [19, с. 1]. При цьому власне російський капітал сприймався, перш за все в середовищі інтелігенції, як «дуже лякливий [такий,] що боїться йти першим й потрібно щоб хтось проклав йому дорогу» [20, с. 2]. На думку дописувачів, колосальні капіталовкладення іноземців створили економічну ситуацію, в якій «не можна серйозно говорити про російську нафтову промисловість чи про російську гірничу чи металургійну промисловість» [21, с. 1]. При цьому частота, з якою читачі імперської періодики економіко-фінансового профілю стикалися зі схвальною оцінкою практики іноземного інвестування, описами масштабів цього процесу вказує на намагання адміністрації провести своєрідну соціально-психологічну підготовку населення до нормального сприйняття цього явища як безальтернативного в імперських реаліях.

Форми та способи урядової діяльності, спрямованої на залучення іноземних інвестицій, не обмежувалися виключно прямим трансфером капіталу. Однією з подібних практик, що носила відверто імперативний характер, а з іншого боку була засобом накопичення фінансового ресурсу всередині імперії, стало введення охоронного мита в промисловості, що програвала конкуренцію іноземному виробникові на внутрішньому ринку без втручання державних механізмів [22, с. 60–61]. Так, найбільші регулювання митного тарифу імперський уряд запроваджував у чавуноливарній, машинобудівній, рейкопрокатній, текстильній галузях та нафтопереробці [23, с. 10]. У 1885–1890 рр. митне обкладання досягло 29%, а в 1891–1900 рр. – біля 31% [23, с. 11]. Подібні заходи дали свої результати у формі акумуляції капіталу, однак жорсткий митний протекціонізм мав й серйозні негативні наслідки, наносячи економічні збитки підприємствам на експортній сировині або приводячи до колапсу промислового виробництва в періоди дезорганізації та розриву традиційних логістичних ланцюгів доставки сировини. Типовим прикладом такої турбулентності є т. зв. «вугільні кризи», що перманентно відбувалися в 1888–1913 рр. через неможливість шахт Донбасу чи низьку пропускну здатність залізничної інфраструктури задовольнити попит промислових споживачів. У результаті, фабрично-заводські підприємства в різних частинах Російської імперії змушені були призупиняти виробництва та розраховувати частину робітників. В Єлисаветграді подібні періоди ставали «чорними роками» для промисловців та місцевого робітництва в 1905 й особливо в 1912 рр., що спровокувало сплеск безробіття та пролонгованого масового банкрутства підприємств [24, с. 3; 25, с. 4]. Таким чином, державний протекціонізм мав доволі суперечливий вплив як на промисловість Єлисаветградщини, так і на виробничу сферу решти локальних середовищ Російської імперії. З одного боку, він стимулював підприємців переносити виробництво в контури держави, а з іншого – створював перепони для адаптації та нормальної їх діяльності на імперському ґрунті. За подібних обставин лише перспектива швидкої окупності капіталовкладень і стабільної прибутковості стимулювала бізнес проявляти толерантність до економічних і бюрократичних перепон в ареалі імперії.

Підрахунки українського історика К. Кононенка свідчать про те, що інвестиційний потенціал Російської імперії цілком задовольняв відповідні очікування іноземних підприємств. Так, за період 1870–1900 рр. закордонні компанії вклали в імперську економіку 911 млн руб. (1870 р. – 26,5 млн руб., 1880 р. – 97,7 млн руб., 1890 р. – 214 млн руб.) [26, р. 159]. Відповідно до консервативної візії, сумарний акціонерний вклад в імперську економіку оцінювався в діапазоні 1,5–2,2 млрд. руб. станом на 1915 р. При цьому в 1893–1899 та 1909–1913 рр. іноземні інвестиції в промисловість становили більше половини всіх вкладень, а в 1903–1905 рр. – 81% [27, с. 253]. Така ж ситуація характерна для залізничного будівництва – з 3,3 млрд. руб., вкладених у вдосконалення імперської логістики, біля 2,7 млрд. (80,26%) реалізовано на основі закордонних позик [28, с. 1]. Найбільшими інвесторами в економічний сектор Російської імперії виступили Франція, Велика Британія, Німеччина, Бельгія та США. Сумарна частка закордонних інвестицій у промисловість протягом 1885–1915 рр. досягала 60% [27, с. 254].

Українські землі Наддніпрянщини були одними з головних точок прикладання іноземних інвестицій в рамках імперського ареалу. За оцінками економіста В. Голубничого, в переддень революційних подій 1917 р. іноземний капітал, вкладений в промисловість Наддніпрянщини, сумарно налічував біля 450 млн золотих руб. Рівень іноземного контролю в основних галузях промисловості складав більше половини всього фінансово-виробничого ресурсу – для прикладу, в гірничо-рудній промисловості – 98%, металургії – 90%, машинобудуванні – 88%, хімічній промисловості – 81%, вугільній промисловості – 63%. У структурі іноземних інвестицій за національною ознакою домінував французький капітал (50%), меншою мірою – бельгійський (33%), німецький (10%), англійський (5%), американський (1%) [29, с. 6]. Маємо констатувати, що в тих регіонах, де фабрично-заводська промисловість була мало представлена, притік закордонного фінансування, форм організації та способу виробничого процесу сприймався як своєрідний *modus operandi*, єдиний шанс на стрімкий економічний ривок та відхід від абсолютної

домінації аграрності. Приклади таких міст, як Катеринослав, Олександрівськ, Кривий Ріг, Маріуполь та Єлисаветград, що в дореформений період мали відчутну частку аграрності в структурі економіки, слугують прямим підтвердженням цього висновку. Станом на 1913 р., домінуюча частка аграрного машинобудування Єлисаветграда – найбільш трудомісткої галузі міста – належала саме іноземним промисловцям, а в структурі 3-х акціонерних і пайових товариств міста з іноземними фундаторами, що сумарно інвестували в галузь 8,9 млн. руб., 89,89% належало англійському та 10,11% – німецькому капіталам [30, с. 281–282]. За нашими підрахунками, лише на цих підприємствах локалізувалося 43,33% всіх робітників міста станом на 1913 р., при цьому щонайменше 33,3% з них – на заводі Акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» [14, с. 77; 30, с. 281–282]. Таким чином, притік іноземного капіталу в ареалі Єлисаветградщини мав вирішальну роль для завершення промислового перевороту на теренах її міста-центру та формування, утвердження стану фабрично-заводського робітництва й підтримання позитивної динаміки його кількісної репрезентації.

Висновки. Вплив макроекономічного середовища, що сформувалося в ареалі Російської імперії та українських земель Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст., на формування та утвердження робітничого стану Єлисаветградщини та її міста-центру мав неоднозначний характер. Такі його аспекти, як перебіг транспортної революції з проведенням залізничного полотна через просторовий контур субрегіону, налагодження та підтримка тісних взаємовпливів з індустріальними регіонами-сусідами й урядова політика залучення іноземного капіталу дозволили успішно завершити промисловий переворот на теренах цього ареалу. Однак жорсткий митний протекціонізм і надмірна бюрократизація в комунікації між владою та буржуазією створювали перепони для її нормальної діяльності, що призводило до кризових періодів у робітничому середовищі Єлисаветградщини й проявлялося у скороченні кількості промислового робітництва та погіршенні матеріального становища його представників.

Список літератури

1. Історія міст і сіл Української РСР. Т. 11. Кіровоградська область. Київ: АН УРСР, 1972. 816 с.
2. Безтака П., Линовиченко С., Портнов Д. «Красная Звезда»: краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин «Красная Звезда». Дніпропетровськ: Промінь, 1974. 128 с.
3. Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с.
4. Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України, 2015. 482 с.
5. Водотика Т. Модернізаційні та урбанізаційні процеси на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Регіональна історія України*. 2016. № 10. С. 201–220.
6. Лінднер Р. Підприємці і місто України, 1860–1914 рр. (індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). Донецьк: ВД «Кальміус», 2009. 504 с.
7. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 593 с.
8. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1920. Ч. 1. Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; Арт книга, 2017. 222 с.
9. Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России с царством Польским и вел. кн. Финляндским: мат. для фабрично-заводской статистики. Санкт-Петербург: Тип. бр. Пантелеевых, 1881. 753 с.
10. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. 317 с.
11. Ведомость № 2. О фабриках и заводах в Херсонской губернии за 1871 год. *Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1872.
12. Ведомость о фабриках, заводах промышленных и кустарных заведений в Херсонской губернии за 1909 год. *Обзор Херсонской губернии за 1909 год. Приложение к Всеподданнейшему отчету*. Херсон, 1909.
13. Варзар В. Список фабрик и заводов Российской империи (составлен по официальным сведениям Отдела Промышленности Министерства Торговли и Промышленности). Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1912. 720 с.
14. Ежегодник «Голоса Юга»: адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и Елисаветградскому уезду (города Вознесенск, Новомиргород, Бобринец, Ольвиополь). Елисаветград: Изд. газ. «Голос Юга», 1913. 328 с.
15. Орлов П., Будагов С. Указатель фабрик и заводов Европейской России: мат. для фабрично-заводской статистики / составили по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П. Орлов и С. Будагов. 3-е изд. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1894. 850 с.
16. Фабрики, заводы и рудники Южной России: справочно-иллюстрированная альбом-книга. Екатеринослав: Изд. Н. И. Гаврилова, 1911. 254 с.
17. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 24.
18. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 16.
19. Иностранные капиталы в России. *Коммерсант*. 1911, 1 бер. С. 1.
20. Озеров И. Иностранные капиталы и промышленный класс. *Коммерсант*. 1913, 28 січ. С. 2.

21. Москва, 18 октября 1913 г. *Коммерсант*. 1913, 18 жовт. С. 1.
22. Водотика Т. Простір можливостей: Україна в добу заліза та пари. Київ: Кліо, 2018. 240 с.
23. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
24. Депутация. *Голос Юга*. 1905, 18 груд. С. 3.
25. Последние известия. Угольный кризис. *Коммерсант*. 1912, 22 груд. С. 4.
26. Kononenko K. Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee: The Marquette University Press, 1958. 259 p.
27. Миронов Б. Российская империя: от традиции к модерну. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. 896 с.
28. Наши железные дороги и иностранный капитал. *Коммерсант*. 1913, 20 квіт. С. 1.
29. Голубничий В. Три лекції про економіку України. Мюнхен: Україна і Діаспора, 1969. 25 с.
30. Кандуров Д. П. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / ред. Ф. Шобер. Петроград: Тип. т-ва под фирмой «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914. 1612 с.

References

1. History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. (1972). Vol. 11. Kirovohradska oblast. Kyiv [in Ukrainian].
2. Beztaka, P., Lynovychenko, S., Portnov, D. (1974). “Krasnaia Zvezda”: A brief history of the Kirovohrad Red Banner of Labor agricultural machinery plant. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
3. Bosyi, P. (2012). Robert Pears Elvorti. Kirovohrad [in Ukrainian].
4. Veremnych, Ya. (2015). Southern Ukraine on the Civilizational Frontier. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vodotyka, T. (2016). Modernization and Urbanization Processes in Southern Ukraine (second half of the 19th – early 20th century). *Rehionalna istoriia Ukrainy [Regional History of Ukraine]*, 10, 201–220 [in Ukrainian].
6. Lindner, R. (2009). Entrepreneurs and the City of Ukraine, 1860–1914: Industrialization and Social Communication in the South of the Russian Empire. Donetsk [in Ukrainian].
7. Konstantinova, V. (2010). Urbanization: The Southern Ukrainian Dimension (1861–1904). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
8. Boitsun, M. (2017). The Workers’ Movement and the National Question in Ukraine: 1880–1920, part 1. Kyiv [in Ukrainian].
9. Orlov, P. (1881). Index of Factories and Plants of European Russia with the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Finland: Materials for Factory and Plant Statistics. St. Petersburg [in Russian].
10. Summary of Factory Inspectors’ Reports for 1913. (1914). St. Petersburg [in Russian].
11. Vedomost’ No. 2: On factories and plants in the Kherson Governorate for 1871. (1872). *Review of the Kherson Governorate for 1871. Appendix to the Most Loyal Report*. Kherson [in Russian].
12. Vedomost’ on factories, industrial and artisan establishments in the Kherson Governorate for 1909. (1909). *Review of the Kherson Governorate for 1909. Appendix to the Most Loyal Report*. Kherson [in Russian].
13. Varzar, V. (1912). *List of Factories and Plants of the Russian Empire*. St. Petersburg [in Russian].
14. Yearbook of the “Voice of South”. (1913). Address-calendar and reference book for the city of Yelysavetgrad and Yelysavetgrad Uyezd (cities of Voznesensk, Novomyrhorod, Bobrynets, Olviopol). Yelysavetgrad [in Russian].
15. Orlov, P., Budagov, S. (1894). Index of Factories and Plants of European Russia: Materials for Factory and Plant Statistics. 3rd ed. St. Petersburg [in Russian].
16. Factories, Plants, and Mines of Southern Russia: Illustrated Reference Album-Book. (1911). Katerynoslav [in Russian].
17. State Archive of the Kirovohrad Region. Fund 331. Inv. 1. File 24 [in Russian].
18. State Archive of the Kirovohrad Region. Fund 331. Inv. 1. File 16 [in Russian].
19. Foreign Capital in Russia. (1911, March 1). *Kommersant*, 1 [in Russian].
20. Ozerov I. Foreign Capital and the Industrial Class. (1913, January 28). *Kommersant*, 2 [in Russian].
21. Moscow, October 18, 1913. (1913, October 18). *Kommersant*, 1 [in Russian].
22. Vodotyka, T. (2018). A Space of Possibilities: Ukraine in the Age of Iron and Steam. Kyiv [in Ukrainian].
23. Lazanska, T. (1999). The History of Entrepreneurship in Ukraine (Based on Commercial and Industrial Statistics of the 19th Century). Kyiv [in Ukrainian].
24. Deputy Delegation. (1905, December 18). *Golos Yuga [Voice of the South]*, 3 [in Russian].
25. Latest News: Coal Crisis. (1912, December 22). *Kommersant*, 4 [in Russian].
26. Kononenko, K. (1958). Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee: The Marquette University Press.
27. Mironov, B. (2014). The Russian Empire: From Tradition to Modernity. Vol. 1. St. Petersburg [in Russian].
28. Our Railways and Foreign Capital. (1913, April 20). *Kommersant*, 1 [in Russian].
29. Holubnychyi, V. (1969). Three Lectures on the Economy of Ukraine. Munich [in Ukrainian].
30. Kandurov, D. P. (1914). Factory and Plant Enterprises of the Russian Empire (Excluding Finland). Petrograd [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 19.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(4)«1918»+94(477)«1918»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-91-100

Борис МАЛИНОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

ПІВДЕННА УКРАЇНА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: СВІДЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

Анотація. Мета дослідження – визначити основні види створених представниками Австро-Угорщини й Німеччини письмових історичних джерел про південноукраїнський регіон у період Української Народної Республіки та Української Держави (1918 – початок 1919 р.), з'ясувати інформаційний потенціал цих матеріалів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в рамках спеціального дослідження здійснено аналіз письмових історичних джерел про південноукраїнські землі в складі Української Народної Республіки та Гетьманату Павла Скоропадського, авторами яких були представники Центральних держав в Україні. **Висновки.** У 1918 – на початку 1919 р. в Південній Україні (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії), як і на решті території української держави, перебували австро-угорські й німецькі армії (особовий склад підрозділів, уведених в рамках надання українському уряду збройної допомоги проти більшовиків), дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Написані ними тексти є джерелом цінної інформації про південноукраїнський регіон часів Української Народної Республіки та Української Держави. Йдеться про службові справочинства (звіти, доповіді, записки та ін.) і про документи особистого характеру (приватне листування, щоденники, спогади, нариси). Ці тексти стосуються різних сфер (господарство, політика, державне будівництво, оборона, побут, культура), характеризують регіональні й локальні інституції, спільноти та діячів, описують місцеві події. Свідченням австро-угорських та німецьких спостерігачів, особливо службовим документам, притаманна висока ступінь достовірності.

Фінансування. Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

Ключові слова: Перша світова війна, Україна, Німеччина, Австро-Угорщина, австро-угорські й німецькі війська в Україні (1918), історичні джерела.

Borys MALYNOVSKY

Candidate of Historical Science, Associate Prof., postdoctoral of
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>
e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

SOUTHERN UKRAINE UNDER THE TIMES OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE HETMANAT OF PAVLO SKOROPADSKY: TESTIMONY OF THE REPRESENTATIVES OF THE CENTRAL STATES

Annotation. The purpose of the research is to determine the main types of written historical sources created by German and Austro-Hungarian representatives about Southern Ukraine during the times of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State (1918 – early 1919), to clarify the informational potential of these materials. **The scientific novelty** is seen in the fact that for the first time an analysis of written historical sources (authored by representatives of the Central Powers in Ukraine) about southern Ukrainian lands as part of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky was carried out as part of a special study. **Conclusions.** In 1918 – at the beginning of 1919, Austro-Hungarian and German soldiers (introduced in the framework of providing armed assistance to the Ukrainian government against the Bolsheviks), diplomats, entrepreneurs, journalists and scientists were stationed in Southern Ukraine (Katerynoslav, Kherson and Tavriya provinces), as well as in the rest of the territory of the Ukrainian state. The texts written by them are a source of valuable information about the southern Ukrainian region during the times of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State. These texts include official documents (reports, notes, etc.) and personal documents (private correspondence, diaries, memoirs, essays). They relate to various fields (economy, politics, state building, defense, everyday life, culture), characterize regional and local institutions, communities, people and describe local events. The testimonies of Austro-Hungarian and German inspectors, especially official documents, are characterized by a high degree of reliability.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research «Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century – the first third of the twentieth century: the peasant world» (state registration number: 0123U101600).

Key words: World War I, Ukraine, Germany, Austria-Hungary, Austro-Hungarian and Germany troops in Ukraine (1918), historical sources.

Постановка проблеми. Південна Україна (Південь України) – історико-етнографічний, історико-географічний, політико-географічний регіон України [1, с. 23; 2, с. 134], що охоплює територію між Чорним і Азовським морями та зоною лісостепу [3]. У складі Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави цей регіон поділявся на три адміністративно-територіальні одиниці – Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії [4, с. 3; 5, с. 10]. У період УНР та Української Держави протягом року – з березня 1918 до березня 1919 р. – на теренах Південної України перебували війська Австро-Угорщини та Німеччини [6, с. 195–313; 7; 8]. Уведені у відповідь на заклик українського уряду про збройну допомогу, ці сили в південних губерніях, як і на решті української території, здійснювали воєнну операцію проти більшовиків, а після її завершення (вигнання більшовиків із України) виконували функції органів охорони порядку. Крім військових, в Україні в цей час знаходилися й інші офіційні та неофіційні представники Центральних держав – дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Установи й особи, що представляли Центральні держави в Україні 1918 – початку 1919 р., активно документували свою діяльність – оформляли службове діловодство й створювали тексти приватного характеру, сформувавши в результаті значний комплекс письмових пам'яток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних джерелознавчих робіт із зазначеної тематики немає. Праці з історії Південної України часів УНР та Української Держави ґрунтуються головним чином на українських документальних і оповідальних джерелах [5; 9–11], а археографічні видання представляють переважно матеріали української преси та справочинство українських установ [12–15], відтак всебічної характеристики австро-угорських і німецьких джерел не містять. Отже, з огляду на недостатню вивченість проблеми, її аналіз в рамках спеціальної наукової розвідки є актуальним науковим завданням.

Мета статті – визначити основні види створених представниками Австро-Угорщини й Німеччини письмових історичних джерел про Південну Україну в складі УНР та Української Держави (1918 – початок 1919 р.), охарактеризувати інформаційний потенціал цих матеріалів.

Виклад основного матеріалу. *Види історичних джерел.* Досліджувані тексти залежно від причин створення можна поділити на дві групи: службові й приватні. У першому випадку документи були написані тому, що цього вимагали посадові обов'язки автора (авторів), у другому – під впливом особистих мотивів, не внаслідок необхідності, а з власної волі. До матеріалів особистого походження належать приватне листування, замітки (зокрема, подорожні нотатки), щоденники, спогади, а також написані учасниками подій на основі своїх спогадів і службових документів історичні праці. Службові матеріали – це діловодство австро-угорських і німецьких інституцій (збройних сил, державних установ, промислових і торгівельних підприємств).

Досліднику історії Півдня України можуть стати в пригоді різні види такої документації. Зокрема, варті уваги воєнні щоденники (*Kriegstagebücher*), які фіксували дії військових підрозділів під час війни (насамперед, участь у боях), та основані на цих щоденниках воєнно-історичні праці – приміром, укладена ротмістром бароном Отто Вальденфельсом на основі полкового воєнного щоденника «Історія королівського баварського 6-го полку шеволежерів “Кресс” у війні 1914–1919 рр.», до якої включено розділ про участь полку навесні 1918 р. у звільненні від більшовиків причорноморських українських міст [16, с. 108–115].

Також становлять інтерес армійські накази. У першу чергу вони є джерелом для вивчення діяльності військ, але разом із тим висвітлюють і умови, в яких ця діяльність минала. Так, у наказі командувача німецького 52-го корпусу 19 березня 1918 р. знаходимо яскраве свідчення кризи правопорядку в Південній Україні перед появою там військ Центральних держав. Із огляду на те, що «безпека в Одесі та... в інших містах України, особливо в темну пору доби, не є гарантованою», корпусне командування закликала підлеглих «за можливості» не ходити по одинці після настання темряви. Якщо ж виникала крайня необхідність воякові йти одному, то йому слід було обов'язково брати з собою стрілецьку зброю. Ординарців і вістових належало в усіх випадках «за темряви посилати удвох» [17].

Спеціально описові й аналізу внутрішніх справ України були присвячені службові доповіді. Деякі з них були стислими, на кілька рядків, деякі – розлогими й докладними. Зразками стислого повідомлення є вечірні доповіді [*Abendmeldungen*] командування австро-угорської Східної армії (австро-угорського військового угруповання в Україні). Наприклад, у доповіді 17 липня 1918 р. йшлося про розгортання масових протестів на залізничному транспорті [18]. Великі оглядові доповіді розповідали про різні боки життя українського суспільства і мали широкі просторові рамки – охоплювали значну частину України або її усю. Так, про стан справ у Одесі й навколишніх теренах йшлося в доповідях адмірала Альберта Хопмана, очільника спільної австро-угорської й німецької Навігаційно-технічної комісії для Чорного моря [19, с. 1091–1096], а про Україну взагалі – в аналітично-інформаційній записці письменника Коліна Росса [20], який 21 лютого – 8 березня 1918 р. перебував в УНР як офіцер зв'язку між німецькими військовими інстанціями й

зовнішньополітичним відомством. Загальні звіти потрапляли до рук не лише безпосередніх адресатів, а й до інших високопосадовців, впливали на думку всього державного проводу. Зокрема, записка Росса розійшлася в копіях по всіх основних керівних установах Німеччини [21, с. 85].

Як правило, звітним документам австро-угорських і німецьких урядовців були притаманні достовірність і точність. Сучасників дивувала виняткова обізнаність німецьких посадових осіб – здавалося, вони знали про Україну геть усе. Микола Раєвський, російський літературознавець, у 1918 р. – офіцер української армії, у спогадах зазначав: «Із самого початку мене вразила легкість, із якою германці... орієнтувалися в місцевих справах. Правда, до їхніх послуг були численні явні й таємні інформатори, [а також] дані розвідки Куреня [розташованої в місті Лубни української частини, в якій служив Раєвський] і хліборобських організацій, але все-таки тут... давалася взнаки й та, беззаперечно, властива німцям здатність швидко орієнтуватись у житті інших народів, завдяки якій вони так легко захоплюють торгові ринки. За місяць-інший життя в Лубнах німецькі офіцери не лише чудово розбиралися в загальному політичному становищі в Україні (у цьому їм, вірогідно, допомагали недоступні для наших очей секретні зведення), але... ясно розуміли взаємовідносини місцевих партій, питому вагу керівників, настрої різних груп населення» [22, с. 306, 307].

Німецькі представники в Україні, писав у спогадах герцог Георгій Лейхтенберзький, член російської імператорської родини, що 1918 р. мешкав у Києві, мали, «звісно..., своїх агентів всюди» [23, с. 178]. Наведемо зразок донесення такого таємного інформатора. 7 липня 1918 р. німецька польова поліція доводила до відома командування 27-го резервного корпусу наступне: «Агент повідомляє: ...колишні січові стрільці [SS-Leute], синьожупанники [Blaujacken] і прихильники старої [Центральної] Ради збираються частково в Харківській губернії [in der Charkovschen Gegend] навколо генерала Набокова [Nabokoff], частково в Катеринославі навколо генерала Натієва [NatiJeff]. Ці люди начебто всі без винятку налаштовані вороже до німців і тільки й чекають на нагоду підняти загальне повстання» [24]. Цитований звіт мав хиби – генерала Набокова в українській армії не було – але в основному дані інформатора відповідали дійсності. Справді, багато службовців розформованих навесні 1918 р. українських військових частин – Синьожупанної дивізії та Січових стрільців київського формування – приєдналися до Запорізької дивізії під командуванням генерала Олександра Натієва [25, с. 552], підрозділи якої в червні 1918 р. перебували в Катеринославській і Харківській губерніях [25, с. 552; 26, с. 106]. Правдою було й те, що значна частина «запорожців» виступала проти політики гетьмана Павла Скоропадського та його німецьких партнерів [27, с. 30, 31, 42–45].

За причиною створення до службових документів близькі журналістські публікації, адже вони, як і звіти посадовців, були написані «по роботі», в рамках виконання професійних обов'язків, а не за власним бажанням. Часто і формою, і змістом репортажі були подібні до службових доповідей, але призначалися не для обмеженого кола посадовців, а для усіх, кого цікавила тема, для загалу читачів. Серед матеріалів німецької преси, присвячених Україні, слід, зокрема, назвати публікації журналіста Фріца Вертхаймера, який навесні 1918 р. здійснив подорож українськими теренами до Києва й Севастополя [28, с. 197].

Оцінка поточної ситуації. Як і теми висвітлювали зазначені категорії джерел? Частина свідчень фіксувала обставини в певному місці станом на певний час. Так, адмірал Хопман у доповіді вищому військовому керівництву Німеччини 24 березня 1918 р. описував обстановку в Одесі після вступу австро-угорських і німецьких військ (13 березня 1918 р.). Ситуацію в місті він характеризував як «непевну та неясну». Авторитетної урядової влади не існувало. За відсутності інших органів влади військові Центральних держав, зайнявши місто, розпочали переговори з місцевим самоврядуванням (із «сильно просякнутою більшовизмом радою та магістратом»). Наділений «майже диктаторськими повноваженнями» представник уряду УНР Семен Комірний [«Bevollmächtigter der Kiever Rada ein Herr Komornyj»] за ті п'ять днів, що перебував в Одесі, енергійно намагався наводити лад, однак зустрів спротив із боку населення. Зокрема, робітники засудили оголошене ним скасування свободи зібрань і відмовилися виконувати розпорядження про здачу зброї, заявивши, що свої «кров'ю здобуті права будуть відстоювати також кров'ю». Комірний був налаштований оптимістично, вірив, що «робітниче населення візьметься за ум», але було очевидним, що на українську владу чекали чималі випробування. Серед містян її визнавали лише 20%, більшість же бажала створення «вільної республіки Одеси» [«freie Republik Odessa»]. Завдяки біженцям міське населення з довоєнних 600 тисяч осіб зросло до 800 тисяч. Етнічний склад населення був строкатим: «близько 40% євреї, багато греків, вірменів, мусульман [Mohammedaner] і, звісно, також росіян [Großrussen]». У місті, крім цивільних осіб, знаходились також 20–30 тисяч вояків – особовий склад різних збройних формувань, а також демобілізовані службовці колишньої царської армії. Із цих вояків дві-три тисячі належали до українських підрозділів («дуже слабо організованих», «малонадійних»), приблизно тисяча – до польських, решту становили росіяни («переважно більшовисти»). Крім солдат, у місті було багато офіцерів

колишньої царської армії – 4-5 тисяч. Мешканці Одеси володіли великою кількістю зброї («кажуть про багато тисяч, власне, про сотні тисяч рушниць, безліч кулеметів, ручних гранат і навіть гармат») [19, с. 1091, 1092].

Нотатки про своє знайомство з Одесою залишили й інші німецькі військовики. 21 березня 1918 р. до міста увійшли підрозділи 1-ої баварської кавалерійської бригади. Її командир підполковник Йозеф Таннстайн записав у щоденнику: «Вже перше враження від передмістя було геть не затишним. Брудні, погані вулиці, усілякий набрид – похмурого вигляду суб'єкти, час од часу австрійські караули й пости. Втішне враження справляв лише великий майдан із сотнями трофейних гармат й іншим численним воєнним матеріалом. Середмістя виглядало не набагато дружнішим; вулиці заповнені масою людей у російській [військовій] формі, що сходилися в купи й вороже розглядали наші автомобілі» [29, с. 568].

Австрійський генерал Альфред Краус уперше побачив Одесу в травні 1918 р., коли обійняв посаду командувача Східної армії. Обстановка була вже не така гнітюча, як у березні, – місто оговталось від владарювання більшовиків. У спогадах Краус зазначав: «В часі мого приїзду до Одеси панував в місті повний спокій. Тільки серед робітництва кипіло. Неохота до праці доповнялась безробіттям. Місцева комунікація зупинилася. Спокій міг бути тривкий тільки тоді, коли громадське життя знову відзискало б свій буденний вигляд, коли комунікація і торгівля увійшли б у звичайне своє річище. Отже, я наказав пустити трамвай і відновити працю на якнайбільшому числі фабрик, коли і треба, то під військовим проводом. Енергічним заходам наших органів вдалося це досягнути в короткому часі. Вплив був безперечно корисний» [30, с. 87; німецький текст: 31].

Опис подій. У деяких документах і оповідальних творах у центрі уваги були не обставини, а події, зокрема, вжиті арміями заходи. Прикладом тут можуть стати адресовані командуванню 12-го австро-угорського корпусу рапорти командира угорської 5-ої кавалерійської дивізії генерал-майора Муйара про дії підпорядкованих йому підрозділів в селах Катеринославської губернії влітку 1918 р. Так, у рапортах 18 липня 1918 р. був поданий опис експедиції «на південь від Криничок для роззброєння цієї місцевості, для арешту й покарання звинувачуваних осіб, для реквізиції хліба й худоби та для опублікування об'яв і плакатів». «Похід» розпочався вночі 9 липня. О 2 години 15 хвилин загін на чолі з полковником Ф. Росковані вирушив із села Кринички (Криничевате) і о 5 годині ранку прибув до розташованих недалеко одне одного сіл Березоватка (так у документі, правильно: Березноватово [Наведені в документі назви звірені за виданням: 32], зараз Березноватівка), Сергіївка та Петрівка. «За спротив» була страчена двадцять одна людина («у тому числі сільський староста»), проведено «грунтовний обшук на зброю» (знайдено «ручний кулемет (власного виробництва), 22 російські гвинтівки і 4 мішки патронів»), реквізовано зерно й худобу. О 19.45 загін повернувся до Криничок. 10 липня був днем відпочинку. 11 липня підрозділ виступив о 4.40 і по черзі відвідав села Акимівка, Симаківка (правильно: Шумаківка), Милоабрамівка (правильно: Малоабрамчик), Ново-Олександрівськ (вірогідно, Олександрівка 2-га), Мало-Михайлівка й прилеглі хутори. У цих населених пунктах «всього було знайдено 3 рушниці, вбито 11 більшовиків – вбивць і розбійників». 12 липня знову був відпочинок. 13 липня, вирушивши о 5 годині ранку, загін пройшов села Грушівка-Малинки, Миколаївка, Іванково (правильно: Іванківка, або Кинь-Грусть), Нововоскресенська (правильно: Ново-Воскресенка) і хутори. Під час акції було «вбито 7 хуліганів, що намагались втекти з-під арешту» [33, с. 7]. Загальний результат експедиції був такий: «розстріляні 40 більшовиків-грабіжників, що чинили спротив, 1 повішений і вбиті 7 арештованих, що намагались втекти» (підсумкові цифри виявилися більшими, ніж наведені в повідомленнях по днях), вилучено кулемет і 25 гвинтівок, пройдено 12 селищ. «Усюди були опубліковані об'яви та плакати й населення закликали до підтримання порядку» [34, с. 35].

Рапорти військових про відвідини сіл, крім власне опису здійснених там заходів, містили також загальну характеристику стану справ і оцінку суспільних настроїв. Так, у донесенні про експедицію до Солонянської, Микільської і Сурської (Литовської) волостей Катеринославського повіту, яка відбулася 20–25 червня 1918 р., Муйар зазначив: «Усі громади дезорганізовані. Немає виборних суддів, нотаріусів і т. п., а також відсутня варта. Населення не знає, чим наказам воно має підпорядковуватися. Управління зовсім не організоване». У доповіді ж про «похід» у північну частину Верхньодніпровського повіту 19–27 червня 1918 р. наголосив: «Населення дуже задоволене тим, що грабіжників, убивць і т. п. переслідують угорські війська. Селяни поступово повертають землевласникам усе награване» [33, с. 7; 34, с. 34, 36].

Слід зазначити, що в австро-угорських і німецьких службових документах та в матеріалах особистого походження були висвітлені найрізноманітніші події. Наприклад, у звітах австро-угорського генерального консула в Одесі Генріха Цітковського за липень і серпень 1918 р. були описані такі факти міського життя, як влаштований адміралом Андрієм Покровським святковий

обід із нагоди іменин гетьмана Павла Скоропадського, вибухи на артилерійських складах і закінчення страйку залізничників [35, с. 165, 166, 169, 170, 201]. А в приватному листі баварського офіцера графа Дейма 20 вересня 1918 р. була вміщена розповідь про переїзд його підрозділу з Мелітополя до Луганська (подорож була вкрай небезпечною – «українці, не зважаючи на свій розбитий рухомий склад і хитку основу [залізничного полотна], їхали карколомно, гонячи весь потяг, 2 повних ескадрони, просто без гальм по найкрутіших схилах» – допоки командування не поставило на паротязі вартових, що змушували машиніста зменшувати швидкість [29, с. 593]).

Дані про осіб і місцевості. Документи й оповідальні твори австро-угорських та німецьких діячів в Україні містили також оцінки персоналій. Про деяких осіб у джерелах є лише згадки. Наприклад, Альфред Драгоні, офіцер австро-угорського 12-го корпусу, розміщеного в 1918 р. на території Катеринославської губернії, розповідаючи про боротьбу з антиурядовим збройним підпіллям як про один із напрямів діяльності австро-угорських військ в Україні, зазначив, що «особливо... ватажок бандитів Махно... завдав багато клопоту» [36, с. 284].

А про деяких діячів наведено більш докладну інформацію. В одних випадках йшлося про особистісні риси, насамперед, про ділові якості. Так, доповіді Хопмана містили компліментарні відгуки про Семена Комірного, Головного крайового комісара Півдня України у березні–травні 1918 р. («створює враження вмілої людини», «створює енергійне враження і вправний промовець») [19, с. 1091, 1095].

В інших випадках увагу було приділено не характеру, а вчинкам. Приміром, Драгоні в свій нарис, присвячений австро-угорському наступу в Україні, вставив розповідь про одну з ініціатив катеринославського губернського коменданта Софрона Осипенка: «17 квітня [1918 р.] у Катеринослав як губернський комендант (не губернатор) прибув полковник Осипенко. Одним із головних його завдань було дивовижним чином спіймати генерала [Дмитра] Щербачова. Раніше він був командувачем Румунського фронту [у складі Російської армії]. Разом із приблизно 1500–2000 офіцерами (усі верхи або на возах) він після краху фронту пробився до донських козаків генерала [отамана Війська Донського Петра] Краснова і перетнув територію [Катеринославської] губернії. Просуваючись від Миколаєва до Катеринослава, наші [австро-угорські] війська повторно вступили в контакт із цим підрозділом, не чинячи йому труднощів. Осипенко прохав корпусне командування сприяти йому при арешті цієї справді нейтральної до нас групи. Прохання було відхилене. Генерал Щербачов щасливо дістався Краснова» [36, с. 284]. Описуючи цей епізод, Драгоні, правда, припустився помилки: російський військовий загін, що 11 березня – 5 травня 1918 р. здійснив перехід із Ясс до Ростова, очолював не генерал Щербачов (після ліквідації Румунського фронту він залишався в Румунії, мешкаючи в наданому королем маєтку [37, с. 196]), а полковник Михайло Дроздовський [38, с. 201].

Крім людей, автори оповідальних творів характеризували й місцевості, зокрема описували міста. Намагаючись пояснити австрійському, німецькому або угорському читачеві особливості українських міст, автори нарисів і мемуарів вдавалися до порівнянь. Так, розповідаючи в спогадах про Одесу, Філіп Менцель, німецькомовний журналіст із Чернівців, зображав її подобою австрійської столиці: «У часи свого розквіту Одеса підтримувала жвавий зв'язок із Австрією та з Віднем; вона черпала свій мистецький і духовний потенціал із Відня. Шляхетний одеський портовий квартал зазнав впливу Відня. Великий міський театр дуже схожий на віденський Бургтеатр... Мабуть, у цьому полягала причина того, що австрійські солдати, коли з музикою і з барабаним боєм проходили одеськими вулицями, не дуже відрізнялися від [загальної] картини міста» [39, с. 39].

Німецький сходовознавець Фрідріх Шрадер занотував у щоденнику свої перші враження від Миколаєва, в якому провів кілька днів у грудні 1918 р., під час подорожі зі Стамбула до Німеччини. Місто – «велике, схоже на село» – викликало асоціацію з Кавказом – здалося подібним до Баку, де Шрадер мешкав кілька років. Він писав: «Приїхало [до порту Миколаєва, куди Шрадер і його попутники дісталися пароплавом із Одеси] військове авто. Ми сіли й вирушили по широких і довгих алеях, де обабіч стояли одноповерхові охайні будинки, пофарбовані, наче за домовленістю, у різні кольори. Без кінця тягнулися ці алеї. Нарешті почалося щось, що виглядало як передмістя. Будинки стали двоповерховими. На широкому майдані, який нагадав мені старий Баку і «Воронцовську площу» [“Woronzoffskaia Ploschad”, Кьомур мейдані в Баку] був розташований ринок. Вози й селянки з барвистими хустками навколо круглих облич із кірпатими носиками. Мило й сало... Ах, Україна ще має безліч жирів, хоча ціни є високими. Далі прибуваємо у велике село. Даремно чекаємо на те, що будинки стануть вищими й вулиці – більш схожими на міські, Одеса нас [щодо цього] розбалувала. Раптом зупиняємося перед двоповерховим будинком, що протягнувся на велику відстань, це готель “Петроград” [вочевидь, “Петербурзький готель” на вулиці Купецькій, нині вулиці Марка Кропивницького, до нашого часу не зберігся], і ми прибули до центру міста» [40, с. 45, 46].

Німецькому офіцеру Гансу Тінтруппу, який перебував у Катеринославі в квітні 1918 р., він здався схожим водночас і на західноєвропейське, і на азійське місто. Нинішнє місто Дніпро німецький капітан запам'ятав таким: «Розлоге, розпушене, далеке від економії простору, з переважанням невибагливих дерев'яних будівель, зі сліпуче білими церквами, увінчаними схожими на цибулини банями, з майданами, повними селянських возів і пилюки, воно ні на мить не припиняло демонструвати свій східний характер; втім, середмістя, великі магістралі, окремі житлові квартали на високому березі, що виступав на величезному вигині [ріки] Дніпро, цілком могли здатися запозиченими із Заходу. “Проспект”, як називали головну вулицю [Катерининський проспект, нині проспект Дмитра Яворницького], із двома бруківками й з обсадженим тінистими деревами пішохідним проходом посередині, здалеку нагадував стару [вулицю в центрі Берліна] “Унтер-ден-Лінден”. Багатоповерхові кам'яні будівлі з ошатними, благоустроєними оселями, призначені для здачі в оренду, [а також] розташовані на перших поверхах блискучі крамниці предметів розкоші, у яких було розкладено безліч давно небачених товарів, обрамляли його з обох боків; найбільші особняки, театр, перші готелі, ратуша, школи, музеї розвивали масивну, не позбавлену певної величі стильову форму. Не бракувало й чарівного, добре доглянутого міського саду; також існували затишні майдани з вишуканими клумбами; принакний громадський парк простягався до Дніпра, широкі жовті хвилі якого розділяли багато островів. Там на березі було царство лісопильних заводів, корабельних верф, металургійних та інших промислових закладів; там із кипучою діловитістю, з ударами молотів, із тріскотом коліс, із вереском усіх підприємств поєднувався річковий рух, що не затих і тепер. Рухалися туди буксирні каравани, пролітали моторні човни [і] парові катери з гудками, пересікали потік пасажирські й вантажні судна, плоти доставляли стовбури до лісопилень, одночасно із найвищого уступу на схилі, там, де внизу Дніпро найбільш рішуче виводив свій вигін, як із іншого світу дивилися вниз великі пофарбовані в біле церкви із золотими банями» [42, с. 66, 67].

Інформація про політичний розвиток. Значне місце в розповідях австро-угорських й німецьких спостерігачів про Південну Україну 1918 р. посідав аналіз політичних процесів, що відбувалися в цьому регіоні. Приміром, влітку 1918 р. генерал Альфред Краус констатував суттєве посилення в Українській Державі правоконсервативного руху, одним із центрів якого стала Одеса [42, с. 473]. Велику увагу представники Центральних держав приділяли й питанням державного будівництва в Україні, у тому числі в її південних губерніях. У німецьких і австро-угорських урядових колах знали (зокрема, з відомостей, отриманих від українських політичних організацій в Центральних державах), що регіон відрізняла етнічна неоднорідність. У Катеринославській губернії з 3,06 мільйонів мешканців українці становили 69%, у Херсонській губернії (3,45 млн.) – 54%, у Таврійській губернії (1,88 млн.) – 42%, решта ж населення складалась із росіян, кримських татар, німців, євреїв, болгар, греків, білорусів, поляків, румунів [43, с. 86, 87]. Неукраїнське населення становило більшість у містах (показовою була описана в доповіді Хопмана ситуація в Одесі), а українське – в селах.

Опинившись в Україні, австро-угорські й німецькі посадовці з'ясували, що значна частина її населення не виявляла прихильності до української влади. Це стосувалося не лише неукраїнських спільнот, а й чималого числа українців. Українське селянство, яке становило основу суспільства України взагалі й Півдня зокрема, писав у спогадах генерал Краус, на перше місце ставило матеріальні, а не державницькі чи національні інтереси: «Сільське населення було зовсім зайняте думкою земельної реформи; для нього кожний уряд, що розв'язав би це питання в його користь, був добрий» [30, с. 87]. Звісно, це не означало, що на Півдні в 1918 р. не існувало суспільної бази для розбудови української держави. Навпаки, в регіоні діяв активний український національний рух. В містах і селищах працювали українські організації. Наприклад, у Нікополі осередками українства виступали міська «Просвіта» та «Юнацька Спілка» [44, с. 94]. Український поет і науковець Остап Луцький, у той час офіцер австро-угорської армії, згадував у щоденнику одну з нікопольських родин – українських патріотів, підкреслюючи, що це були звичайні, пересічні люди: «свідома українка Євтушенко», «її муж машиніст на пароході», «її брат маляр» – «в хаті Кобзар», «говорять всі по-українськи» [44, с. 94].

Проте доводилося визнати, що необхідна для розвитку української держави суспільна основа на Півдні не була вповні сформованою – її належало далі розширювати й посилювати. Потрібно було збільшити економічну спроможність українського села, забезпечивши йому матеріальну можливість підтримувати національний рух. Також необхідно було подолати наслідки політики російського уряду, спрямованої на гальмування розвитку української культури, на її придушення, маргіналізацію і, врешті, на повне знищення. Ця політика завдала українській справі на Півдні помітної шкоди. Імперії вдалося нав'язати думку про меншовартість усього українського. «Українську мову тут взагалі сприймають як селянську мову, яку освічені люди у власне

українських губерніях вже не розуміють», – наголошував Хопман у доповіді імперському керівництву 31 березня 1918 р. [19, с. 1096].

Отже, протидія антиукраїнським настроям була непростим завданням. Щодо її економічних важелів, то, насамперед, необхідно було задовольнити прагнення селян до збільшення їхніх угідь [30, с. 87]. Протягом літа та осені 1918 р. дипломатичні й військові представники Центральних держав в Україні настійно переконували уряд гетьмана Павла Скоропадського прискорити передачу частини поміщицької землі селянам. У серпні 1918 р. австро-угорське командування, не дочекавшись такого кроку від гетьманського керівництва, спробувало здійснити його на Півдні самостійно – наказало командирам на місцях чинити тиск на великих землевласників, спонукаючи їх продавати землю селянам [45, с. 188–204].

Перетворення в економіці мали поєднуватися з планомірною і масштабною культурницькою діяльністю. Щоб зміцнити українську ідентичність у Південній Україні, де поряд із українцями мешкали неукраїнські спільноти і де все неросійське населення тривалий час зазнавало інтенсивної русифікації, українська влада мала докласти наполегливих зусиль – поширювати знання про українську культуру, навчати української мови, поглиблювати зв'язки з іншими регіонами України. Хопман у своїх доповідях імперському керівництву в березні 1918 р. піддав критиці вжиті адміністрацією УНР заходи з квапливої поверхової «українізації [Ukrainisierung] одеського округу», вважаючи їх приреченими на невдачу, бо не можна зробити справу самим лише виданням декларацій і наказів. Директивне запровадження української мови «та інші дії, що перехоплюють через край [Übertreibungen – “пересоловання”]... у значній мірі годяться [лише] для того, щоб перешкодити побудові української державної формації... Немоżliво одним розчерком пера прибрати те, що вплив великоросійської мови й культури створював протягом століть», – наголошував Хопман у доповіді 31 березня 1918 р. [19, с. 1096].

Звичайно, зміни не могли відбутися відразу. Щоб несвідомі українці перетворилися на свідомих, був потрібен час. Остап Луцький на початку квітня 1918 р., перебуваючи в Херсоні, обговорив цю тему з українським письменником Миколою Чернявським і записав у щоденник його думку: «Селяни – темні. Не знають, хто вони... Чужий міський елемент проти України... Рівночасно треба освідомлювати нарід. Він мусить бачити інтелігенцію і уряд України. Досі всі “пани” були москалі, не було укр[аїнської] родини – і се важко відбилось. Свідома укр[аїнська] інтелігенція вийде з укр[аїнських] гімназій – отже треба ще кілька літ ждати на неї» [44, с. 92].

Аналіз економічної ситуації. Ще однією важливою для австро-угорських і німецьких спостерігачів темою був стан економіки України. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. на Півдні, як і всюди в Україні, усі галузі господарства зазнали занепаду. Завдяки вжитим урядом Української Держави заходам до осені 1918 р. в економічній сфері настала стабілізація, хоча до розквіту було далеко. Доводячи це твердження, Бернард Троєнфельс, співробітник німецької дипломатичної місії в Україні, порівняв дані про видобуток вугілля в Донецькому басейні [Donetzbassin, Donetzrevier] у 1918 р. й у попередній період. У середньому за місяць один шахтар протягом 1916 р. видобував 614 пудів, у десять місяців 1917 р. – 448, в останні два місяці 1917 р. (за правління більшовиків) – відповідно 414 та 293, у березні 1918 р. – 297, у квітні 1918 р. (коли в регіоні тривали бої німецьких і українських військ проти більшовиків) – 247, у травні – 181. Потім спад припинився й почався підйом, який, однак, все одно не досяг того рівня, що існував за царя: у липні 1918 р. видобуток становив 321 пуд, у серпні – 363, у вересні – 349 (менше, ніж у серпні, бо на вересень припало багато святкових днів), у жовтні – 438. Робітників у Донбасі станом на 1 січня 1918 р. було 266247, станом на 1 квітня – 223000, але до 1 червня їх кількість «розтанула на 116000, бо копальні залишили австрійські військовополонені й десятки тисяч інших працівників рятувалися втечею через труднощі з харчуванням і через заворушення» [46, с. 55, 56].

Попри економічні проблеми було очевидно, що південні регіони України – це дуже багатий край. Цікавість у представників Австро-Угорщини й Німеччини викликали насамперед ті особливості українського господарства, які зачіпали інтереси їхніх держав – характеризували Україну як торгового партнера і як зону інвестицій. Перспективи тут відкривалися дуже привабливі – Україна сама мала великі економічні можливості й була містком до сусідніх країн, що також володіли значним потенціалом. Йшлося про різноманітні ресурси, включно з рідкісними, навіть екзотичними. Так, у доповіді про галузі господарства й про ресурсну базу кавказьких країн, підготовлену в липні 1918 р. співробітниками Воєнного міністерства Пруссії, було зазначено: «На узбережжі Чорного моря населення займається виловом дельфінів і виробом риб'ячого жиру, який вивозять до Росії через Одесу. Результат промислового періоду обчислюють 1000 діжками по 10–12 пудів, тобто 180000 кг» [47, с. 110].

Висновки. У 1918 – на початку 1919 р. в Південній Україні (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії), як і на решті території Української Держави, перебували війська Австро-

Угорщини й Німеччини, уведені як сили збройної допомоги проти більшовиків. Разом із арміями в Україні знаходилися й інші представники Центральних держав – дипломати, підприємці, журналісти, науковці. Написані ними тексти є джерелом цінної інформації про південноукраїнський регіон. Йдеться як про посадове справочинство (насамперед, звіти, доповіді й службові записки), так і про особисту творчість (приватні листи, щоденники, спогади, нариси). Ці тексти розкривають різні теми (економіка, політика, військова сфера та ін.), дають характеристику регіональним і локальним інституціям, спільнотам та діячам, описують місцеві події. Розповідаючи про життєвий лад Півдня України, австро-угорські й німецькі автори зосереджували увагу на тих його особливостях, які були важливими з огляду на інтереси Центральних держав, або найбільш показовими, типовими для цього регіону, або особливо колоритними – виглядали незвичайними з точки зору австрійця, німця чи угорця. Свідченням австро-угорських та німецьких спостерігачів, особливо даним службових документів, притаманна висока ступінь достовірності (хоча вони не позбавлені й помилок).

Список літератури

1. Наулко В. Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу. *Культура і побут населення України*. Київ: Либідь, 1991. С. 22–26.
2. Шаблій О. Україна. В кн.: *Блій Г. де, Муллер П. Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти*. Київ: Либідь, 2004. С. 128–203.
3. Kubijovyc V., Pasternak Ya., Arkas M., Zhdan M., Polonska-Vasylenko N., Ohloblyn O., Stebelsky I. Southern Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*. 1993. Vol. 4. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com>.
4. Котляр Ю. Регіон «Південна Україна»: назва і територія. *Могілянські читання – 2019: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти*. Миколаїв, 2019. С. 2–4.
5. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя: Просвіта, 2005. 324 с.
6. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / ред. В. Дорнік. Київ: Ніка-Центр, 2015. 544 с.
7. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa: DiG, 2000. 330 s.
8. Fischer K. Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918/19. Hamburg, 1973. 160 s.
9. Роки боротьби 1917–1922 рр. на Єлисаветчині. Український погляд. 1917–1919 рр. Початок революційної стихії. Кн. 1 / упор. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 212 с.
10. Вінцовський Т. С. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. Суми: Папірус, 2012. 384 с.
11. Левченко Л., Вовчук Л., Волос О. та ін. Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 років. Миколаїв: Іліон, 2017. 280 с.
12. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 – квітень 1918 рр.: док. та мат. / упор. Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. 744 с.
13. Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 – квітень 1919 рр.: док. та мат. / упор. Л. Левченко, В. Щукін. Миколаїв: Іліон, 2020. 704 с.
14. Єлисавет. Шлях до України: 1917–1923: збірник архівних документів / упор. Ю. Митрофаненко, І. Вівсяна. Кропивницький: Поліграф-Сервіс, 2022. 286 с.
15. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: зб. док. і мат. / ред. Н. Юзбашева. Дніпро: ЛІРА, 2016. 372 с.
16. Waldenfels O. von. Geschichte des kgl. bayer. 6 Chevaulegers Regiments "Kress" im Kriege 1914–1919. Bayreuth: Verlag der Vereinigung ehem. Angehörigen des 6 Chevaulegers Regiments, 1921. 152 S.
17. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 13192, № 401, Allgemein gueltige Befehle und Anordnungen fuer die nach Odessa marschierenden Truppen, 10.4.1918.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), ф. 2311, оп.1, спр. 139, арк. 55.
19. Hopman A. Das ereignisreiche Leben eines «Wilhelminers». Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. München: B. Oldenbourg Verlag, 2004. 1231 s.
20. Росс К. Доклад начальнику Операционного отделения германского Восточного фронта о положении дел в Украине в марте 1918 года. *Архив русской революции*. Берлин, 1922. Т. 1. С. 288–294.
21. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag, 1970. 311 s.
22. Раевский Н. А. 1918 год. Москва: Вече, 2020. 400 с.
23. Георгий, герцог Лейхтенбергский. Как началась «Южная армия». *Архив русской революции*. Берлин, 1923. Т. 8. С. 166–182.
24. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 1358, № 58, 248.
25. Петрів В. Військово-історичні праці. Спогади. Київ: Поліграфкнига, 2002. 640 с.
26. Коваль Р., Юзич Ю. Полковник Болбочан. Спогади, свідчення, документи. Київ: Вид-во Марка Мельника, 2020. 440 с.

27. Малиновський Б. Архікнязь Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб). *Архіви України*. 1998. № 1–6 (240). С. 29–45.
28. Golczewski F. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2010. 1085 s.
29. Gonnermann K. von. *Das Königlich Bayerische 1. Schwere Reiter Regiment Prinz Karl von Bayern im Weltkriege 1914–1918*. Ohne Ort. 1960. Bd. 2. Osten.
30. Кравс А. На Україні. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік*. Львів: Червона Калина, 1938. С. 82–88.
31. Krauss A. *Die Uhrsachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München: Lehmann, 1923. 344 s.
32. Список населенных мест Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911. 42 с.
33. ЦДАВО, ф. 2311, оп.1, спр.119.
34. ЦДАВО, ф. 2311, оп.1, спр. 18.
35. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / ed. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. 704 s.
36. Dragoni A. von. Die österreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*. 1928. 59. S. 267–288.
37. Науменко А. Генерал Дмитро Щербачов та українська сторінка у його службовій біографії. *Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1918 рр.* Київ, 2014. С. 191–196.
38. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / ред. С. Хромов. Москва: Сов. Энцикл., 1987. 720 с.
39. Menczel Ph. Trügerische Lösungen. Erlebnisse und Betrachtungen eines Österreicherers. Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1932. 329 s.
40. Schrader F. Eine Flüchtlingreise durch die Ukraine. Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel. Tübingen: Mohr, 1919. 123 s.
41. Tintrup H. Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen: Essener Verlagsanstalt, 1938. 211 s.
42. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург: Изд-во СПб. ун-та, 2005. 521 с.
43. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe / ed. Th. Hornykiewicz. Philadelphia. 1966. Bd. 1. 450 s.
44. Луцький О. Щоденник з України 1918 р. *Сучасність*. 1985. № 5. С. 89–99.
45. Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н. та ін. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917–1921 рр.). Черкаси, 2020. 440 с.
46. Treuenfels B. Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1920, 100 s.
47. Пипия Г. В. Политика Германии в Закавказье в 1918 г.: сб. док. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1971. 240 с.

References

1. Naulko, V. (1991). Historical and ethnographic zoning of Ukraine and ethnographic groups of the Ukrainian people. In: Naulko, V. (Ed.) *Culture and life of the population of Ukraine*. Kyiv, 22–26 [in Ukrainian].
2. Shablii, O. (2004). Ukraine. In: Blii, H. de, Muller, P., Shablii, O. *Geography: worlds, regions, concepts*. Kyiv, 128–203 [in Ukrainian].
3. Kubijovyč, V. et al. (1993). Southern Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*, 4. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com>.
4. Kotlyar, Yu. (2019). Region “Southern Ukraine”: name and territory. *Mohyla readings – 2019: Experience and trends in the development of society in Ukraine: global, national and regional aspects*. Mykolaiv, 2–4 [in Ukrainian].
5. Turchenko, H. (2005). Southern Ukraine at the turn of the era (1914–1922). *Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
6. Dornik, V. (ed.). (2015). *Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Mędrzecki, W. (2000). Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa [in Polish].
8. Fischer, K. (1973). *Deutsche Truppen und Entente-Intervention in Südrussland 1918/19*. Hamburg [in German].
9. Mytrofanenko, Yu. (ed.). (2018). *Years of struggle 1917–1922 in Yelysavetchyna. Ukrainian view. 1917–1919. The beginning of the revolutionary element*. Vol. 1. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
10. Vintskovskiy, T. (2012). Formation and activity of the Central Rada authorities in the south of Ukraine. Sumy [in Ukrainian].
11. Levchenko, L. et al. (2017). *Mykolaiv Region: Essays on the History of the Revolution 1917–1921*. Mykolaiv [in Ukrainian].
12. Levchenko, L. (Ed.). (2019). *Mykolayiv region in the vortex of revolutionary events: March 1917 – April 1918: Documents and materials*. Mykolaiv [in Ukrainian].
13. Levchenko, L. & Shchukin, V. (eds.). (2020). *Mykolaiv region in the vortex of revolutionary events: May 1918. – April 1919: Documents and materials*. Mykolaiv [in Ukrainian].

14. Mytrofanenko, Yu. & Vivsiana, I. (eds.). (2022). Elizavet. The road to Ukraine: 1917–1923: a collection of archival documents. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
15. Yuzbasheva, N. (ed.). (2016). The Ukrainian Revolution of 1917-1921 in Dnieper: a collection of documents and materials. Dnipro [in Ukrainian].
16. Waldenfels, O. von. (1921). Geschichte des kgl. bayer. 6 Chevaulegers Regiments “Kress” im Kriege 1914–1919. Bayreuth: Verlag der Vereinigte ehem. Angehörigen des 6 Chevaulegers Regiments [in German].
17. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 13192, № 401, Allgemein gueltige Befehle und Anordnungen fuer die nach Odessa marschierenden Truppen, 10.4.1918 [in German].
18. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File 139, Page 55 [in Ukrainian].
19. Hopman, A. (2004). Das ereignisreiche Leben eines “Wilhelminers”. Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920. München: B. Oldenbourg Verlag [in German].
20. Ross, K. (1922). Report to the Chief of the Operations Department of the German Eastern Front on the Situation in Ukraine in March 1918. *Arkhiv russkoi revolyutsii [Archives of the Russian Revolution]*, 1, 288–294 [in Russian].
21. Borowsky, P. (1970). Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). Lübeck; Hamburg: Mathiesen Verlag [in German].
22. Raevskij, N. (2020). Year 1918. Moscow [in Russian].
23. Georgii, gertsog Leikhtenbergskii. (1923). How the “Southern Army” Began. *Arkhiv russkoi revolyutsii [Archives of the Russian Revolution]*, 8, 166–182 [in Russian].
24. Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 1358, № 58, 248 [in German].
25. Petriv, V. (2002). Military historical works. Memories. Kyiv [in Ukrainian].
26. Koval, R. & Yuzych, Yu. (2020). Colonel Bolbochan. Memories, testimonies, documents. Kyiv [in Ukrainian].
27. Malynovsky, B. (1998). Archduke Wilhelm von Habsburg, Sich riflemen and “Zaporozhians” in 1918. (according to reports from the Hetman’s security services). *Arkhiv Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 1–6 (240), 29–45 [in Ukrainian].
28. Golczewski, F. (2010). Deutsche und Ukrainer 1914–1939. Paderborn; München; Wien; Zürich [in German].
29. Gonnermann, K. von. (1960). Das Königlich Bayerische 1. Schwere Reiter Regiment Prinz Karl von Bayern im Weltkriege 1914–1918. Ohne Ort. Bd. 2. Osten [in German].
30. Kravs, A. (1938). In Ukraine. *Historical calendar-almanac of “Chervona Kalyna” for 1939*. Lviv [in Ukrainian].
31. Krauss, A. (1923). Die Uhrsachen unserer Niederlage. Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg. München [in German].
32. List of populated places in Yekaterinoslav uyezd, Yekaterinoslav province (1911). Yekaterinoslav [in Russian].
33. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File. 119 [in Ukrainian].
34. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. Fund 2311, Inv.1, File. 18 [in Ukrainian].
35. Hornykiewicz, Th. (ed.). (1968). Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia. Bd. 3 [in German].
36. Dragoni, A. von (1928). Die österreich-ungarische Operationen zur Besetzung Ukraine 1918 *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*, 59, 267–288 [in German].
37. Naumenko, A. (2014). General Dmytro Shcherbachov and the Ukrainian page in his official biography. *World War I: History and Lessons. 1914–1918*, 191–196 [in Ukrainian].
38. Khromov, S. (ed.). (1987). Civil War and Military Intervention in the USSR. Encyclopedia. Moscow [in Russian].
39. Menczel, Ph. (1932). Trügerische Lösungen. Erlebnisse und Betrachtungen eines Österreichers. Stuttgart; Berlin [in German].
40. Schrader, F. (1919). Eine Flüchtlingreise durch die Ukraine. Tagebuchblätter von meiner Flucht aus Konstantinopel. Tübingen: Mohr [in German].
41. Tintrup, H. (1938). Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen [in German].
42. Chernin, O. (2005). During the World War. Memoirs of the Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary. Sankt-Peterburg [in Russian].
43. Hornykiewicz, Th. (ed.). (1966). Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. 1. Philadelphia [in German].
44. Lutskyi, O. (1985). Diary from Ukraine 1918. *Suchasnist [Modernity]*, 5, 89–99 [in Ukrainian].
45. Kornovenko, S. et al. (2020). The peasantry, land and power during the Ukrainian revolution (1917–1921). Cherkasy [in Ukrainian].
46. Treuenfels, B. (1920). Die Reste der russischen Volkswirtschaft. Stuttgart [in German].
47. Pipiya, G. (1971). German Policy in Transcaucasia in 1918. Collection of Documents. Tbilisi [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 05.01.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 271.222:321.64](477.62)«1920/1980»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-101-108

Андрій ФЕСЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського», Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com

Ілля ЛУКОВЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної музичної академії України ім. П. Чайковського, Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ПРАВОСЛАВНІ ГРОМАДИ ДОНЕЧЧИНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ В 1920–80-х рр.: ЕВОЛЮЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Мета. Дослідження спрямоване на аналіз еволюції політики радянської влади щодо православних громад Донеччини, зокрема її правових, адміністративних та репресивних аспектів у 1920–1980-х роках. Особливу увагу приділено механізмам контролю, реєстрації та обмеження діяльності релігійних організацій у контексті державно-церковних відносин. **Наукова новизна.** У статті систематизовано та узагальнено архівні матеріали, що розкривають специфіку радянської політики щодо православних громад Донеччини. Дослідження розкриває юридичні аспекти реєстрації та функціонування релігійних громад, механізми репресій, а також роль церкви у суспільному житті регіону. Особливу увагу приділено відмінностям у політиці радянської влади щодо церкви у різні періоди: від НЕПу до хрущовських гонінь та пізньорадянських трансформацій. **Оригінальність дослідження.** Робота ґрунтується на маловідомих архівних документах, які дозволяють по-новому оцінити масштаби обмежень щодо релігійних громад Донеччини. Аналіз впровадження радянських правових норм та фактичних практик дозволяє поглибити розуміння політики щодо православної церкви в регіональному контексті. Виявлені відмінності у підходах радянської влади до регулювання релігійного життя дозволяють деталізувати загальну картину державно-церковних відносин у СРСР. **Висновки.** Аналіз радянської політики щодо православних громад Донеччини свідчить про її багаторівневий контроль, що поєднував правові, адміністративні та репресивні механізми. Хоча офіційно релігійні громади могли функціонувати, на практиці їх діяльність постійно обмежувалася. Незважаючи на політичний тиск, православні громади продовжували існувати, адаптуючись до змін державної політики та соціальних обставин.

Ключові слова: релігійні громади, радянська влада, Донеччина, репресії, легалізація, обмеження діяльності.

Andrii FESENKO

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of philosophy of the National Technical University of Ukraine "Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>
e-mail: fanandsv@gmail.com

Illia LUKOVENKO

Associate Professor of the Department of Social Sciences of the Pyotr Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-7920>
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ORTHODOX COMMUNITIES OF DONETSK REGION UNDER THE SOVIET REGIME (1920s–1980s): THE EVOLUTION OF LEGALIZATION AND ACTIVITY RESTRICTION MECHANISMS

Abstract. The purpose. This study aims to analyse the evolution of Soviet policy towards Orthodox communities in the Donetsk region, focusing on its legal, administrative, and repressive aspects from the 1920s to the 1980s. Special attention is given to the mechanisms of state control, the process of registration, and the restrictions imposed on religious organizations within the broader context of church-state relations. **Scientific novelty.** The article systematizes and summarizes archival materials that provide insights into the specifics of Soviet policy regarding Orthodox communities in the Donetsk region. The study examines the legal framework for the registration and functioning of religious communities, the mechanisms of repression,

*and the role of the church in the region's social life. Particular emphasis is placed on the differences in Soviet religious policy across various historical periods – from the NEP era to Khrushchev's anti-religious campaigns and the transformations of the late Soviet period. **Originality of the research.** This study is based on previously unexplored archival documents that offer a fresh perspective on the scale of restrictions imposed on Orthodox communities in the Donetsk region. The analysis of Soviet legal regulations and their practical implementation enhances the understanding of religious policy in a regional context. The findings contribute to a more nuanced view of the Soviet government's approaches to controlling religious life, enriching the broader discourse on state-church relations in the USSR. **Conclusions.** The analysis of Soviet policy towards Orthodox communities in the Donetsk region reveals a multi-layered system of control that combined legal, administrative, and repressive mechanisms. Although religious communities were officially permitted to operate, their activities were systematically restricted. Despite political pressure, Orthodox communities continued to exist, adapting to shifts in state policy and social conditions.*

Keywords: religious communities, Soviet authorities, Donetsk region, repressions, legalization, restrictions on religious activities.

Постановка проблеми. Третє десятиліття ХХІ ст. ознаменувалося масштабними соціально-економічними та політичними змінами в Україні, що супроводжувалися процесами духовного оновлення та демократизації суспільства. У цей період національного відродження, поряд із зміцненням ідеї української державності та національної самосвідомості, відбувається активне відродження релігійної традиції. Прагнення суспільства до гуманізації суспільного життя й утвердження загальнолюдських цінностей зумовили значне зростання інтересу до духовної та культурної спадщини православної церкви. Все більшу увагу привертають питання, пов'язані з історією України, роллю релігії та православної церкви у формуванні духовного простору країни.

Попри формальне відокремлення від держави, православна церква залишається невід'ємною частиною суспільного життя та відіграє важливу консолідуючу роль. Водночас вона стикається з численними викликами: внутрішні розбіжності та поділ на кілька конфесій створюють суперечливу ситуацію, в якій кожна з гілок прагне утвердити своє духовне лідерство. Випробування, що випадають на долю українського православ'я сьогодні, не є унікальними, адже в різні історичні періоди воно зазнавало впливу суспільно-політичних процесів. Особливе місце займають драматичні події 1920–80-х рр., коли розгортаються взаємовідносини православної церкви з радянськими органами влади. Саме тоді були закладені та діяли механізми, які значною мірою визначили характер державно-церковних відносин в Україні радянської доби.

Аналіз останніх досліджень. Після розпаду СРСР розпочався новий етап у вивченні політики радянської держави щодо православної церкви, коли були зняті ідеологічні обмеження та введено в науковий обіг раніше недоступні матеріали. Праці А. Колодного, В. Єленського, О. Сагана, Б. Андрусишина, Б. Бондарюка, В. Вериги, І. Ісиченка, О. Нестулі, В. Ульяновського та ін. написані на основі багатого джерельного матеріалу, який раніше приховувався і не вводився до наукового обігу. Вони висвітлюють різні аспекти державно-церковних відносин у СРСР, розкриваючи механізми контролю й обмежень, що запроваджувалися радянською владою щодо релігійних громад.

Значний внесок у дослідження проблеми відносин держави та православної церкви на Донеччині зробили сучасні історики. Праці К. Хюреніної, М. Кузьменка, І. Козловського, О. Никифоренка, І. Луковенка, А. Фесенка, О. Форостюка та ін. розкривають сутність антирелігійної політики радянської влади у 1920–80-х рр. на території Донеччини, методи її проведення та наслідки. Дослідники аналізують як загальнодержавні тенденції, так і регіональні особливості цієї політики, звертаючи увагу на репресії щодо православного духовенства, контроль за діяльністю релігійних громад, а також зміну ставлення влади до церкви в різні періоди радянської історії. Використання архівних документів, спогадів очевидців та періодичних видань дозволяє простежити процеси офіційного оформлення, обмеження та підпорядкування православних громад державній політиці, що визначало їхню діяльність упродовж десятиліть.

Метою статті є комплексний історичний аналіз підходів радянської влади до обліку та регулювання діяльності православних громад на території Донеччини у період з 1920-х – до кінця 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. З огляду на високий рівень релігійності населення, особливо у сільській місцевості, радянська влада була змушена забезпечити можливість реалізації релігійних потреб громадян. Водночас офіційна політика спрямовувалася на те, щоб православна церква функціонувала не як єдина централізована інституція, а у формі окремих релігійних громад. Відповідно до Декрету від 22 січня 1919 р., всі релігійні об'єднання мали діяти виключно у статусі приватних товариств і спілок. До кінця 1922 р. єдиних нормативних вимог до організації релігійних громад не існувало. Мінімальна кількість засновників варіювалася: для релігійної громади вона

становила 20 осіб, а для релігійної групи – менше 20. В УСРР до середини 1923 р. засновниками релігійної громади повинні були бути щонайменше 20 осіб, а з липня того ж року вимога зростає до 50 активних членів громади. Після реєстрації релігійна громада отримувала право на використання державного майна для здійснення богослужінь, організацію молитовних зібрань і з'їздів, а також обрання або призначення священнослужителів для проведення релігійних обрядів. В адміністративній практиці радянської влади процес реєстрації супроводжувався значними обмеженнями. Зокрема, упродовж січня–листопада 1921 р. Адміністративним відділом НКВС УСРР було розглянуто 78 заяв про реєстрацію релігійних громад. Із них статuti 41 громади були офіційно затверджені, тоді як 37 отримали відмову через невідповідність поданих документів чинному законодавству, а також з політичних й економічних міркувань [1, арк. 179].

На початку листопада 1922 р. було ухвалено постанову ВУЦВК, що передбачала обов'язкову попередню реєстрацію релігійних громад у відповідних державних органах перед початком їхньої діяльності. Для отримання офіційного статусу засновники громади мали подати до органів влади належним чином оформлену заяву, сплатити гербовий збір за реєстрацію, а також надати протокол установчих зборів, статут у п'яти примірниках і список засновників у трьох примірниках. Право на заснування релігійної громади надавалося громадянам, які належали до відповідної релігійної конфесії та досягли 18-річного віку, за винятком осіб, позбавлених виборчих прав за рішенням суду [2]. Водночас діяльність священнослужителів суворо обмежувалася виконанням лише релігійних обрядів, без права втручання у внутрішні справи громади.

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР №31 райвиконкомам від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС УСРР №81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС УСРР №6 від 8 січня 1925 р. Для реєстрації релігійні громади мали надати відповідну заяву, підписану 50 засновниками громади, та квитанцію про оплату за публікацію в газеті повідомлення про реєстрацію громади тощо [3, арк. 6]. Згідно архівних матеріалів, у разі перереєстрації статуту, громада в Донецькій губернії мала заповнити спеціальну анкету, в якій зазначався «час заснування, кількість членів громади, їх вік, стать, соціальний стан і національний склад; основні положення віровчення, наявність цінностей; розміри доходів, характер взаємовідношень з владою та ін.» [4, арк. 13]. Згодом був ухвалений «Типовий статут релігійних громад», що складався з 7 окремих розділів, в яких зазначалися цілі, функції, склад і кошти громади; порядок зміни її статуту і ліквідації.

Одним із ключових документів, що визначав діяльність релігійних громад на території Донеччини, була «Угода», укладена з місцевим виконавчим комітетом. Цей документ містив тільки перелік обов'язків громади, що складався з десяти пунктів. Зокрема, пункт 2 забороняв проведення у культових спорудах політичних зібрань, спрямованих проти радянської влади, а також реалізацію, розповсюдження та зберігання друкованих матеріалів (брошур, листівок), що містили антирадянський зміст. Крім того, громадам заборонялося організовувати хоріві та музичні гуртки, а також здійснювати будь-яку пропагандистську діяльність серед молоді поза межами молитовних зібрань [5, арк. 19]. «Угода» підписувалася представниками церковної «п'ятидесятки» або членами релігійної громади. Подальші зміни в Адміністративному кодексі УСРР (ст. 359) спричинили коригування правил реєстрації релігійних об'єднань. Так, деяким конфесіям дозволялося створювати невеликі релігійні групи з чисельністю засновників менше ніж 50 осіб. Крім того, було встановлено регламент проведення загальних зборів і з'їздів релігійних громад, що впливало на організаційні процеси їхньої діяльності.

Заяву на реєстрацію статуту (для створення нової релігійної громади або перереєстрацію) розглядала спеціально створена Міжві-домча комісія НКВС у справах неприбуткових спілок і об'єднань (МІКОСО). Органи влади повинні були протягом місяця зареєструвати громаду або повідомити їй про відмову у реєстрації. Центральна комісія складалася з представників НКВС (голова), НКЮ та Всеукраїнської ради професійної спілки. У губерніях реєстраційні комісії існували при відділах управління губвиконкомів, до складу яких входили завідувач відділу управління або його заступник (голова), представники прокуратури й губпрофспілки. У 1925 р. губернські органи реєстрації змінюють на окружні, що діяли при адміністративних відділах окрвиконкомів. Вони складалися з голови окружного адмінвідділу, який очолював окружну міжурядову комісію, та голів окружних прокуратури й ради профспілки. Окружні МІКОСО своїх штатів не мали й користувалися апаратами адмінвідділів окрвиконкомів [6, с. 645].

Після ухвалення спеціальної постанови губернського виконавчого комітету від 30 січня 1921 р. на території Донеччини розпочався процес офіційної реєстрації релігійних громад і груп.

Однак, як свідчать документи Донецького адміністративного відділу, ця діяльність здійснювалася без чіткої регламентації та не дала очікуваних результатів. Більшість статутів релігійних громад укладалася власне їхніми членами, без належного контролю з боку органів влади. Процедурою реєстрації опікувався лише начальник губерньського відділу управління Ярошук, без погодження з МІКОСО [7, арк. 11].

В інструкції Донецькому губерньському виконавчому комітету, приміром, зазначено, що для реєстрації в МІКОСО при губвиконкомі релігійна громада мала надати: заяву у 3-х примірниках; Статут у 5-ти примірниках; протокол загальних зборів у 3-х примірниках; список засновників (50 осіб) у 3-х примірниках; список служителів культу у 3-х примірниках; списки виконавчого органу у 3-х примірниках і списки віруючих у 3-х примірниках. Всі ці документи мали бути завірені в райвиконкомі [8, арк. 42]. Крім цього, на початку 1925 р., у зв'язку з виходом постанов НКВС, донецька влада отримала інструкції про зміни щодо реєстрації статутів релігійних громад та при складанні угод на молитовні будинки [9, арк. 17–18].

На початку своєї роботи органи реєстрації релігійних громад стикалися з багатьма проблемами, що приводило до нарікань з боку центральних органів влади, але згодом, починаючи з квітня 1923 р. намітилися певні позитивні зрушення. На той час у Слов'янському повіті була зареєстрована 91 громада і передано в оренду віруючим за договором 83 церкви, у Маріупольському повіті – 76 і 46, в Юзівському – 67 і 54 відповідно. У Старобільському повіті результати були дещо гіршими: станом на квітень 1924 р. зі 152 церков пройшли реєстрацію тільки 8. Всього в губернії на 31 квітня було легалізовано 478 церков і передано віруючим 308 храмів та 1 монастир [10, арк. 87–88]. Станом на 17 жовтня 1925 р., зареєстровані громади по Донецькому округу становили, загалом, 102 громади, з яких 62 – старослов'янські, 16 – синодальних, 1 – автокефальна [9, арк. 181].

На процес реєстрації наклали свій відбиток і особливості ситуації в Україні. Наприклад, в інструкції ДПУ від 21 серпня 1925 р. Донецькому губерньському відділу зазначалося: «У підтвердження своїх неодноразових пояснень у справі перереєстрації церковних управлінь автокефальної (Липківської) та старослов'янської (Тихонівської) церкви Адміністративний відділ НКВС УСРР для неухильного керування та виконання пояснює, що церковні управління зазначених течій реєструвати не слід, тим більше, не треба давати цим управлінням, де вони фактично існують, штампів та печаток» [9, арк. 146]. Дещо раніше органи НКВС УСРР в інструкції від 7 липня 1925 р. Донецькому губерньському виконавчому комітету додатково роз'яснили, що НКВС наполягає не чинити перешкод до реєстрації громадам нещодавно організованої течії, організаційно складеної під час Всеукраїнського собору єпископів і керованої архієпископом Катеринославським Йоаникієм (Соколовським), єпископом Лубенським Феофілом (Булдовським) та єпископом Подільським Павлом (Погорілком). Крім того, пропонувалося реєструвати їх єпархіальні та добродійні управління, давати їм дозвіл на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди після погодження з відповідними установами [9, арк. 132].

До того ж релігійні громади, які змінили свою церковну орієнтацію, мали розглядатися як щойно створені та представляти в загальному порядку на реєстрацію свої статuti, визначаючи уповноважених для складання угоди на молитовні будинки та майно [9, арк. 13]. Також реєстрація статутів релігійних громад (окрім церковних управлінь) проводилася незалежно від релігійної орієнтації. В директиві НКВС № 262, надісланій губерньському відділу управління роз'яснювалося, що дозволяється реєстрація статутів релігійних громад тільки в губерньському масштабі [11, арк. 306]. Таким чином, процес реєстрації релігійних громад з появою радянської влади на Донеччині був спрямований на встановлення контролю влади у справі регулювання церковних процесів.

Антирелігійна кампанія 1930-х рр. докорінно знищила православну мережу в регіоні, не залишивши жодної діючої православної громади. Управлінська система церкви була зруйнована вщент. Відповідно, ні про які реєстрації нових громад не могло бути і мови. Ситуація кардинально змінилася у роки нацистської окупації (з вересня 1941 р.), коли на території регіону відбувся сплеск релігійної активності. В результаті, відновили свою діяльність знищені громади, відкрилися церкви, відбудовувалася організаційно-управлінська мережа [12, с. 47–64]. Втім звільнення краю від окупантів у вересні 1943 р. відкрило нову сторінку в історії православної церкви на Донеччині.

Нова реальність, з якою стикнулися органи радянської влади, коли повернулися на звільнену від нацистів територію краю, а також зміна політики щодо церкви, що відбулася починаючи з осені 1943 р., вплинули на формально-юридичні аспекти правового впорядкування діяльності православних громад. Відповідно, постало питання оформлення юридичного статусу тих громад, що виникли під час окупації. Ліквідація громад і повна зачистка релігійного простору, яка мала

місце перед війною, вже не вкладалася в офіційну політику влади. За даними уповноваженого Ради у справах РПЦ К. Чорноморченка (став одним з перших призначених уповноважених з 23 жовтня 1943 р., пропрацювавши на цій посаді до 1961 р.), на території Сталінської області під час окупації були відкриті 232 церкви та молитовні будинки (певно, їх було більше). Проте громади, що виникли вже після звільнення та намагалися зареєструватися, хоча і подавали відповідні документи, так і не отримували дозволу на легальне існування. Навпаки, у подальші десятиліття кількість зареєстрованих громад невпинно зменшувалася. Уповноважений Ради у справах РПЦ мав відповідні інструкції, як і що йому треба робити у площині процедури реєстрації громад.

Якою ж була процедура реєстрації православних громад у повоєнні роки? Місцеві органи влади керувалися прийнятою РНК СРСР 28 листопада 1943 р. Постановою № 1325 «Про порядок відкриття церков». Цей документ визначав нову політику щодо відкриття громад у цілому по СРСР та встановлював відповідну процедуру реєстрації. В грудні 1944 р. РНК прийняв Постанову «Про порядок відкриття церков і молитовних будинків на території, звільненій від німецької окупації», що стосувалася безпосередньо тих громад, з якими стикнулися радянські органи влади, коли вся територія України була звільнена від нацистів й якою фактично легітимізувалася та мережа, що виникла під час окупації, а місцевим органам влади рекомендувалося не закривати ці церкви та молитовні будинки. На час прийняття цієї Постанови, територія Сталінської області вже більше року як була звільнена і процес роботи з наявним православним загальом на той момент тривав вже кілька місяців. У серпні 1945 р. влада дозволила громадам придбавати транспортні засоби, будувати та придбавати у власність будинки для церковних потреб.

Потенційно процедура відкриття церков і молитовних будинків на території Сталінської області (як і в цілому по Україні) згідно цієї постанови була такою: подавалася заява віруючих про відкриття нової церкви або молитовного будинку, підписана не менш ніж 20-ма особами (повнолітніми громадянами, що мешкали у цій місцевості та не були позбавлені виборчих прав), яка мала потрапити до Сталінського облвиконкому. Також до заяви мали бути додані договір оренди на приміщення (він мав бути нотаріально завіреним), довідка про його технічний, санітарний та протипожежний стан, опис культового майна, що належало громаді. Документи потрапляли до рук уповноваженого Ради у справах РПЦ. На нього покладалася задача прийняти ці документи, взяти їх на облік, попередньо розглянути, провести необхідні перевірки. Якщо клопотання надходило в районний або міський виконком, то ці виконкоми, не виносячи свого рішення, мали переслати ці клопотання, разом з необхідними матеріалами, до облвиконкому, де вони знову ж таки потрапляли до рук уповноваженого.

Облвиконком мав дати свої висновки, де мало було вказано: чи дійсно заявники були уповноважені групою віруючих, або ж вони діяли за особистою ініціативою; в якому становищі знаходиться церковний будинок, про відкриття якого порушується клопотання віруючих, та як цей будинок використовується на даний момент; коли та за рішенням яких радянських органів церква була закрита; якою є кількість церков, які функціонують у даному районі або місті, та відстань до найближчої церкви від даного населеного пункту. Останнє, у випадку близькості якоїсь іншої церкви, часто було підставою відхилити, не задовольнити клопотання. Зібрати всі ці дані мали районні або міські виконкоми (на території яких порушувалося клопотання). Це належало зробити в десятиденний термін після надходження заяви від віруючих про відкриття церкви чи молитовного будинку, за дорученням обласного уповноваженого про здійснення такої експертизи. Після цього зібрані матеріали направлялися до облвиконкому. В жодному разі районні або міські виконкоми не мали права самостійно виносити рішення стосовно відкриття або не відкриття нової громади. Районні або міські виконкоми не мали права повідомляти віруючим про ситуацію з їхньою заявою (чи буде вона задоволена, чи ні), домовлятися з віруючими про ремонт культової споруди, вимагати від віруючих сплати податків і страхових виплат за приміщення, яке їм поки що не передавалося, а можливо, й не буде передано, не могла дати дозвіл на проведення разових богослужінь в цих приміщеннях, скликання зборів віруючих, проведення виборів виконавчих органів громад.

Після схвалення місцевим органом, зібрані документи та матеріали надсилалися у Москву – до Ради у справах РПЦ. Остання розглядала на своєму засіданні заяви, що надходили до неї з усього Союзу та попередні рішення подавала у РНК СРСР для остаточного схвалення. Після схвалення РНК, Рада доводила рішення до облвиконкому для подальшої реєстрації нової релігійної громади й оформлення передачі віруючим приміщення. Для цього районному чи міськвиконкому треба було відрядити спеціальну особу, яка від імені виконкому укладала договір про передачу

культового приміщення та майна в безстрокове, безоплатне користування та володіння. На місцеві органи влади покладался контроль за тим, щоб громада не починала діяльність, доки не отримає довідку про свою реєстрацію.

Процедура реєстрації громад була, як бачимо, досить громіздкою. Значна кількість суб'єктів, які брали участь у цьому процесі, робила процес реєстрації доволі складним. Процес контролювався протягом всього часу тими чи іншими владними установами, що робило його цілком підконтрольним. Установка центральних органів влади щодо стримування росту громад влаштувала владу саме своєю складністю та бюрократичністю: «Встановлений порядок реєстрації релігійних громад, передачі їм культових споруд та майна на практиці виявився надмірно забюрократизованим. Він давав змогу державним органам і посадовим особам, особливо на місцях, довільно трактувати положення відповідних постанов та інших нормативно-правових документів і вирішувати релігійні проблеми на власний розсуд» [13, с. 107].

По суті ж діяльність відповідних органів влади у перші кілька років після деокупації звелася до юридичного оформлення вже існуючих громад. Ця робота зайняла деякий час і в цілому на території області була завершена до кінця 1946 р. Клопотання ж про відкриття нових громад задоволені не були. Кількість клопотань від віруючих про відкриття нових громад у повоєнний час була не так, щоб велика, але була та мала тенденцію до коливання. Зокрема, з таблиці 1 видно відповідну динаміку за перше післяокупаційне десятиліття [14, с. 242].

Таблиця 1

**Статистика надходження клопотань про відкриття нових храмів
у Сталінській (Донецькій) області в 1943–1953 рр.**

	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Місто	1	1	4	3	3	1	4	2	-	1	2
СМТ	-	6	3	4	6	2	6	6	2	3	13
Село	-	5	14	16	1	3	3	10	1	9	3
всього	1	12	21	32	10	6	13	18	3	13	18

Тобто, не важко помітити, що найбільш активними були сільські та селищні громади. Загалом же, в 1943–1958 рр. віруючими були порушені щонайменше 219 клопотань. Жодне з них так і не було задоволено. Відбувався зворотний процес – вилучення з користування молитовних будинків, а отже, й зняття з реєстрації громад. У віруючих вилучалися ті приміщення, що до війни використовувалися для культурно-освітніх, господарських потреб (сільради, школи, склади, бібліотеки тощо), але які, своєю чергою, були колишніми церквами, що ще у 1930-х рр. забиралися у віруючих (власне під час окупації, віруючі, коли відновлювали діяльність громад, повертали своє). Віруючим пропонувалося знайти нове приміщення (щоб залишитися діяти надалі легально), але у випадку невдачі – громада знімалася з реєстрації.

Така громіздка бюрократична процедура реєстрації зберігалася протягом першого повоєнного десятиліття. Тільки в 1955 р. відбулося реформування процедури в бік певного спрощення: 17 лютого 1955 р. РМ СРСР прийняла Постанову № 259 «Про зміни в порядку відкриття молитовних будинків». Кінцеве рішення покладалося на Раду Міністрів відповідної республіки (у нашому випадку УРСР), а не РМ СРСР, за погодженням з Радою у справах РПЦ. Втім це ніяк не позначилося на кількості громад у бік зростання, навпаки, кількість зареєстрованих громад невпинно зменшувалася [14, с. 94].

Таблиця 2

**Статистика зміни кількості православних громад
на території Сталінської області в 1945–1961 рр.**

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
231	210	210	210	207	199	195	195	194	191	189	189	188	188	186	162	137

У підсумку, процедура реєстрації / знаття з реєстрації церков і молитовних будинків набула завершеного вигляду з початком хрущовських гонінь, коли був прийнятий новий алгоритм цієї процедури. Постанова РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи» та відповідна постанова РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. визначили, що реєстрація та зняття з реєстрації православних релігійних організацій, відкриття та закриття

храмів і молитовних будинків мали здійснюватися згідно рішень виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з Радою у справах РПЦ, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше. Втім це не так спрощувало процедуру реєстрації, як процедуру зняття з реєстрації, чим влада у подальші роки активно користувалася [15, с. 18]. Цього ж року відбулася заміна уповноваженого: на зміну К. Чорноморченку (якому на той момент було вже 67 років) прийшов Г. Гомля.

У першій половині 1960-х рр. (період хрущовських гонінь) кількість православних громад на території області скоротилася в рази: зі 162 у 1960 р. – до 137 у 1961 (див. таблицю вище), а у 1966 р. їх залишилося тільки 94. Зазначимо також, що у 1965 р. Рада у справах РПЦ була об'єднана із Радою у справах релігійних культів у єдиний орган – Раду у справах релігій при РМ СРСР. У такому форматі вона проіснувала до кінця радянської влади. Г. Гомля продовжив працювати, але вже на посаді уповноваженого Ради у справах релігій до 1980 р., коли його замінив Л. Серпілін. Цього ж року до штату уповноваженого на посаду референта прийшов І. Козловський.

Відзначимо, що у 1980-х рр. зафіксована найнижча цифра зареєстрованих православних громад у повоєнний час – 87 (у 1981–1987 рр. ця кількість не змінювалася). Це мінімальна кількість за весь повоєнний час [16, с. 196]. Можна стверджувати, що зміна уповноваженого та поява в апараті компетентних осіб (І. Козловський) зумовила стабілізацію в кількості зареєстрованих громад і припинила практику їхньої ліквідації. Докорінно ситуація змінилася лише у другій половині 1980-х рр., коли в добу Перебудови відбулася зміна політики щодо церкви. Саме тоді спрощена процедура реєстрації / зняття з реєстрації церков і молитовних будинків, нарешті, запрацювала у правильному напрямі: у 1989 р. православних громад стало вже 89, у 1990 р. – 101, а у рік здобуття незалежності їхня кількість зросла до 145 [17, с. 251].

Висновки. Складний і суперечливий процес реєстрації релігійних громад на території Донеччини розпочався з перших місяців встановлення радянської влади та продовжився у 1920-х рр. Радянська влада, декларуючи формальну можливість функціонування релігійних об'єднань, на практиці запроваджувала жорсткі обмеження та бюрократичні процедури, спрямовані на посилення контролю за діяльністю православних громад. Обов'язкові вимоги щодо реєстрації, численні адміністративні перепони та регулярне внесення змін до нормативної бази ускладнювали процес утворення нових громад, що призводило до скорочення їхньої кількості та зменшення впливу релігії в суспільному житті. З 1930-х рр. влада посилювала антирелігійну політику, запровадивши нові обмеження для релігійних громад. Встановлення суворих норм щодо кількості засновників, необхідність реєстрації через міжвідомчі комісії та запровадження «Угоди» між релігійною громадою й органами місцевої влади стали ефективними засобами державного контролю. Це призвело до часткової ліквідації православних громад і знищення церковної структури. Лише з приходом німецької окупаційної влади ситуація змінилася – почалося відродження церковного життя, що тривало до повернення радянської адміністрації. Після 1943 р. радянська влада переглянула свою релігійну політику, частково легалізувавши діяльність релігійних громад, але залишаючи їх під пильним державним контролем. Загалом, радянська антирелігійна політика в 1920–80-х рр. на Донеччині була спрямована на поступове обмеження та знищення релігійного життя, хоча в окремі періоди православна церква отримувала можливість часткової легалізації. Це свідчить про гнучкість радянської влади у питаннях контролю за релігією, що змінювалася відповідно до політичних обставин і державних інтересів.

Список літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Київ (ЦДАВО). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 507. 294 арк.
2. *Бюлетень НКВС УСРР*. 1922. № 13–14.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Київ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. 205 арк.
4. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. 1. Оп. 1 Спр. 1497. 46 арк.
5. Державний архів Харківської області. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 5146. 231 арк.
6. Фесенко А. Взаємовідношення між радянською владою та релігійними організаціями в Донбасі у 1924–1925 рр. *Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень*: мат. Міжн. наук.-практ. конф. «Людина–Світ–Культура». Київ, 2004. С. 645–647.
7. ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1068. 73 арк.
8. ДАДО. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 1. 154 арк.
9. ДАДО. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 8. 220 арк.
10. ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2187. 111 арк.

11. ДАДО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 5. 856 арк.
12. Луковенко І. Православ'я на Донеччині в умовах радянського режиму (1917–1991 рр.). *Релігієзнавчі нариси*. 2019. № 9. С. 47–64.
13. Войналович. В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–60-х рр.: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
14. Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках. Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавери», Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. 353 с.
15. Релігійна політика в Україні у 1960–1980-х рр. і сучасна практика міжконфесійних відносин / відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
16. Нікіфоров К. С. Державна політика СРСР у справах релігій 1965–1991 рр.: на матеріалах Донецької області: дис. ... д-ра філософії: 032. Київ, 2023. 197 с.
17. Фесенко А., Папаяні І. Релігійна ідентичність. Вияви на Донеччині в другій половині 60-х – 80-і рр. ХХ ст. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 245–261.

References

1. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 1. File 507. [in Russian].
2. *Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR*. (1922), 13–14 [in Russian].
3. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 1. Inv. 20. File 2006. [in Russian].
4. State Archives of Donetsk Region. Fund. 1. Inv. 1. File 1497 [in Russian].
5. State Archives of Kharkiv Region. Fund. 203. Inv. 1. File 514b [in Russian].
6. Fesenko, A. (2004). The relationship between the Soviet government and religious organizations in Donbas in 1924–1925. *Current problems of philosophical, political and religious studies*. Kyiv, 645–647 [In Ukrainian].
7. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 3. File 1068 [in Russian].
8. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-575. Inv. 1. File 1 [in Russian].
9. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-575. Inv. 1. File 8 [in Russian].
10. Central State Archives of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine. Fund. 5. Inv. 1. File 2187 [in Russian].
11. State Archives of Donetsk Region. Fund. R-2. Inv. 2. File 5 [in Russian].
12. Lukovenko, I. (2005). Orthodoxy in the Donetsk region under the Soviet regime (1917–1991). *Relihiieznavchi narysy [Religious studies]*, 9, 47–64 [In Ukrainian].
13. Voinalovych, V. (2005). Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse. Kyiv [In Ukrainian].
14. Lukovenko, I. (2011). The Soviet state and Russian Orthodox Church in Donetsk region in 1943–1964. Donetsk [In Ukrainian].
15. Danylenko, V. (ed.). (2010). Religious Policy in Ukraine in the 1960s–1980s and the Modern Practice of Interfaith Relations. Kyiv [In Ukrainian].
16. Nikiforov, K. (2023). State Policy of the USSR in Religious Affairs in 1965–1991: on the Materials of Donetsk Region: PhD dissertation. Kyiv [in Ukrainian].
17. Fesenko, A., Papayani, I. (2010). Religious identity. Manifestations in the Donetsk region in the second half of the 60s–80s of the 20 century. *Filosofski obrii [Philosophical Horizons]*, 9, 245–261 [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(477)«1953/1964»:322:061.2
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-109-120

Віктор ДОКАШЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2769-7197>
e-mail: v.m.dokashenko@ukr.net

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ В АНТИРЕЛІГІЙНІЙ КАМПАНІЇ «ВІДЛИГИ» (на матеріалах Української РСР)

Анотація. Метою статті є виявлення в діяльності масової громадської організації політичних причин підтримки антирелігійної кампанії в часи «відлиги», а також визначення впливу профспілок на її перебіг у контексті політичних трансформацій епохи. **Наукова новизна.** На основі аналізу широкого кола джерел, здійсненого у тривимірній площині, простежуються політичні причини антирелігійної кампанії. Робиться припущення, що її справжні мотиви крилися в занепокоєнні партією влади політичним потенціалом релігійних громад, який у перспективі загрожував їй втратою політичної монополії. **Висновки.** По-перше, метод трибічного аналізу предмета дослідження дозволив виявити не прямі, а лише опосередковані риси зазначеної загрози, що потребує подальшого розширення інструментарію наукового пошуку. По-друге, доведено, що представники партійно-державної влади об'єктивно не могли офіційно визнати свої побоювання щодо політичної загрози з боку релігійних общин, з огляду на реальний ризик втратити політичного авторитету в суспільстві. Останнє зміщує пошук доказової бази дослідження в бік її латентних виявів. По-третє, залучення профспілок до антирелігійної кампанії зумовлювалося як їх широким пропагандистським потенціалом у вигляді клубів, будинків культури, бібліотек і червоних кутків, так і їх можливостями як організації. Для успішної боротьби з організацією, яка знаходилася на стадії зародження, найбільш ефективним могло бути використання можливостей тільки іншого об'єднання громадськості.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, «відлига», історичні джерела, політична боротьба, пропаганда, профспілки.

Viktor DOKASHENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Native and Foreign History, Horlivka Institute of Foreign Languages of the State Higher Educational Institution "Donbass State Pedagogical University", Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2769-7197>
e-mail: v.m.dokashenko@ukr.net

TRADE UNIONS IN THE ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN "THAW" (based on the materials of the Ukrainian SSR)

Abstract. The purpose of the article is to identify the political reasons for the anti-religious campaign of the "thaw" times in the activities of a mass public organization, as well as to determine the influence of the trade unions on its course in the context of the political transformations of the era. **The scientific novelty.** The political reasons for the anti-religious campaign are traced based on the analysis of a wide range of sources in the three-dimensional plane of their analysis. It is assumed that its real motives lay in the concern of the ruling party about the political potential of religious communities, which in the future threatened the loss of political monopoly. **The conclusions.** Firstly, the method of three-dimensional analysis of the subject of the study has allowed identifying not direct, but only indirect features of the specified threat, which requires further expansion of the tools of scientific research. Secondly, it is proven that representatives of the ruling party and state authorities objectively could not officially acknowledge their caution regarding the political threat posed by religious communities due to the real risk of losing political authority in society. The latter shifts the search for the evidence base of the study towards its latent manifestations. Thirdly, the involvement of the trade unions in the anti-religious campaign was determined both by their broad propaganda potential in the form of clubs, houses of culture, libraries, and the so-called "red corners" and by their capabilities as the organization. To successfully struggle with this organization that was in its infancy, it was necessary to use the potential of another organization.

Keywords: anti-religious campaign, "thaw", historical sources, political struggle, propaganda, trade unions.

Постановка проблеми. Понад сімдесят років історії СРСР, незважаючи на всю свою ретельну ідеологічну виваженість, метою якої було полірування щонайменшої шорсткості в її розвої, все ж таки залишали певну кількість контраверсійних компонентів. Запропонована тема наукової розвідки є одним із них. Предмет її дослідження становлять три компоненти: профспілки, антирелігійна кампанія і, власне, сама «відлига» як етап тоталітарних відносин. Усі три складові тісно пов'язані між собою й є однаково важливими. Втім останнє не усуває дискусійності у

визначенні того, яка з частин є предметом першого, другого чи третього порядку. На нашу думку, на перше місце варто поставити професійні спілки. Вивчаючи діяльність масової громадської організації, ми поглиблюємо свої знання щодо суті та політичних причин антирелігійної кампанії, а через неї виходимо на значно ширші уявлення про «відлигу».

Виключення хоча б одного з чинників зужує дослідницький діапазон, що не дозволяє з достатньою аргументованістю пояснити причини закладених у проблему катаклізмів. А відтак може залишитися не до кінця зрозумілим питання, чому класичний сталінізм, який знищив тисячі людей та створив в країні атмосферу суцільного жаху, виглядав для вірян мало не добрим татком. Водночас, коли ліберальна «відлига», яка масово реабілітувала незаконно засуджених і наполегливо намагалася засвідчити світу свою належність до лібералізму, навіть до демократії якогось нового, вищого ґатунку, по суті перетворилася для релігійних громад на злу мачуху.

З огляду на зазначене, **аналіз останніх досліджень** пропонуємо здійснити у призмі політичного взаємозв'язку та взаємозалежності в зрізі профспілкової діяльності, антирелігійної кампанії та «відлиги». Безперечно, всі окреслені питання певною мірою вже знайшли висвітлення в науковій літературі. Почнемо з історіографії антирелігійної кампанії. Поручуючи хронологічний принцип та деякі канонічні норми історіографічного аналізу, почнемо його не з ґрунтовних монографічних видань, а зі статті маловідомого автора М. Аксюка, опублікованої в попередньому номері університетського «Вісника». Автор висловив не принципово нову, а скоріше дещо забуту думку про причини антирелігійної кампанії, які він побачив у сфері політичного життя. Точніше, в існуванні потенційної загрози перетворення релігійних організацій на політичні. Останнє, враховуючи наполегливі намагання ініціаторів «відлиги» вписатися в загальносвітовий ліберальний тренд, а також у зв'язку з суттєвим зменшенням впливу силових структур на суспільство, вже не виглядає геть примарним. Реалізація такої перспективи позбавляла правлячу партію монополії на політичну владу, до якої вона вже встигла звикнути після повного знищення всіх паростків опозиції.

Не можна не погодитися з дослідником щодо того, що вірогідність подібного розвитку ходу подій збільшувалася по мірі зростання спектру зумовлюючих чинників, таких як збільшення чисельності вірян, удосконалення релігійної структури, модернізація фінансової, ідеологічної, кадрової та інших сфер релігійного життя [1, с. 89], що, загалом, виглядає досить логічним. Від себе зауважимо, що міжнародний досвід такої можливості теж не виключав. Так, наприклад, у 1949 р. завершилося формування Християнсько-демократичного союзу. Фундаментом для партії стали ті ж християнські цінності й той самий ліберальний тренд розвитку, який наполегливо пропагувався в СРСР. Можливо, щось подібне майже 20 років тому передбачав інший дослідник – В. Войналович. Причину зміни державної релігійної політики, хоч і у вужчому значенні, він вбачав у прагненні партійної еліти «покінчити з будь-яким виявом ідейної опозиції, насамперед, духовної» [2, с. 83]. Скоріше за все, до утворення політичної партії навряд чи дійшла б справа, але потенційна загроза ставала все більше помітною, чого, на нашу думку, було цілком достатньо для того, щоб під різними приводами почати антирелігійну кампанію.

Інший дослідник – П. Бондарчук, враховуючи думки зарубіжних авторів, підходить до цієї проблеми з іншого, так би мовити, зворотного боку. Йдеться не про можливість отримання додаткових політичних переваг церквою від держави, а навпаки, – про спроби держави використати святиню у своїх політичних інтересах. «Церковне керівництво і його радники, – наголошував він, – мали стати беззастережними інструментами для виконання усних вказівок чиновників Ради в справах РПЦ» [3, с. 109]. Для того, щоб побачити в цьому політичний бік питання, мабуть, не варто називати інституцію, яка ці вказівки продукувала. Наявність зворотного напрямку – від держави до церкви, що, безумовно, теж є дійством глибоко політичним, підтверджував у своїх «Споминах» і митрополит Йосиф Сліпий. У зв'язку з цим, користуючись нагодою хочемо висловити нашу глибоку повагу і вдячність Українському католицькому університету за видання його спогадів. Повернемося до думки про зворотний зв'язок. Опальний митрополит продиктував секретареві спогади про наполегливі спроби представників спецслужб, спрямовані спочатку на те, щоб залучити його до унормування відносин із Ватиканом. Після усунення Л. Берії, вони, обіцяючи митрополитові високі посади та всілякі преференції, вже навпаки схилили його виступити проти Папи [4]. Зрозуміло, що в обох випадках це були дії політичного змісту.

Тепер стосовно наукової літератури, що висвітлює ту частину предмета нашого дослідження, що пов'язана з профспілками. Тут виокремимо монографії В. Цвиха та Л. Тупиці, які дають можливість ознайомитися з наймасовішою громадською організацією в теоретико-методологічному

ракурсі [5]. З погляду розбудови структурної композиції компетенцій радянських тред-юніонів та їхньої адаптації до умов «відлиги», певну зацікавленість може викликати й наша стаття [6].

Характеристика третьої частини предмета найбільш повно подана в працях В. Даниленка, Н. Лаас, М. Смольницької [7]. Отже, кожна з частин предмета, що розглядається нами, достатньо повно репрезентована у вітчизняній історіографії. Разом із тим, не з'єднані воедино спільною ідеєю вони залишають доволі місця для подальшого поглиблення проблеми. Остання обставина й зумовлює мету цього дослідження.

Метою дослідження є виявлення в діяльності масової громадської організації політичних причин підтримки антирелігійної кампанії в часи «відлиги», а також визначення профспілкового впливу на її перебіг у контексті змін політичної парадигми.

Починаючи **виклад основного матеріалу** наголосимо: ми далекі від думки про те, що очільники «відлиги» самотійно, добровільно, привселюдно й тим більше щиро висловлять свої побоювання щодо потенційної загрози формування політичної опозиції, згуртованій на релігійній основі. Такі «одкровення», звичайно, не могли залежати від волі чи бажання чиновників навіть найвищого рівня. Вони унеможливлювалися багатьма чинниками, не останню роль серед яких відігравав зміст партійної ідеології, що впроваджувалася впродовж багатьох років і була націлена на переконання суспільства в неухильній правильності обраного партією курсу та в чіткому розумінні владою перспектив розвитку суспільства. Офіційне визнання такої загрози, хай навіть і потенційної, зводило нанівець усі ці зусилля, піддавало сумніву виправданість тих втрат, яких зазнав народ у передвоєнний, воєнний і повоєнний періоди, і врешті-решт ставило під сумнів доцільність існування соціалізму як суспільно-економічної формації.

Отже, зазначене вище вказує на те, що таку «сповідь» годі було шукати в офіційному сегменті джерел, що, в свою чергу, викликає необхідність удосконалення й методів дослідження. Іншими словами, оскільки визнання політичних побоювань носить яскраво виражений латентний характер, то й виявити їх можна буде хіба що в якихось опосередкованих деталях. Наприклад, у тих, що знаходяться між рядками партійних настанов. Остання обставина, звичайно, значно ускладнює вирішення поставленої мети. Тому під цим кутом зору виглядає цілковито виправданим розділення предмета наукового пошуку на три відносно самотійних частини, що дозволяє поглянути на проблему вже у тристоронньому вимірі. З урахуванням цієї обставини, не скасовується необхідність визначення порядку їх впливу на хід дослідження. Оскільки професійні спілки постають у ролі інструмента, який має підтвердити або навпаки – спростувати політичну занепокоєність влади в ході чергового наступу на релігію, то вони в цій тріаді набувають значення ваги першого порядку. Через них має відкритися вихід на предмет другого порядку, саму антирелігійну кампанію, її хід і характер. І, нарешті, з допомогою останньої виникає можливість доповнити наші знання про «відлигу» як черговий етап тоталітарних відносин. Іншими словами, якщо вдасться довести, що профспілки здійснювали відповідний політичний тиск на релігійні громади саме з метою блокування процесу формування опозиції на релігійному ґрунті, то політичний характер самої антирелігійної кампанії стає майже очевидним.

Що ж саме у цій тріаді висуває професійні спілки на рівень предмета першої величини? Розглянемо ці чинники у тезовому порядку, без внутрішнього аналізу їх складових. По-перше, ця масова громадська організація, з огляду на чисельність свого складу, кількість функціональних компетенцій (а їх за статутом 1963 р., згідно з нашими підрахунками, було біля 70) та, зрештою, статутне визнання нею керівної та спрямовуючої ролі партії, просто не могла мати якогось іншого впливу, крім політичного. По-друге, для проведення цієї роботи радянські тред-юніони мали добре розвинуту матеріальну базу у вигляді бібліотек, клубів, будинків культури та червоних кутків. По-третє, в УРСР (як у СРСР загалом), мав місце надзвичайно високий рівень юніонізації. Саме це дозволяло протиставити організаційно об'єднаним релігійним громадам, які гуртували навколо себе чисельну паству, не менш потужну та керовану партією громадську організацію. Боротьба проти організації могла бути ефективною лише за сприяння іншої організації. Профспілки в цьому відношенні були ідеальним інструментом. Так, за даними статистичного звіту про підсумки виборів фабрично-заводських та місцевих комітетів по УРСР (1960 р.), до новообраних керівних органів увійшло понад 850 тис. активістів [8], що розглядається нами як могутній резерв партії. Відносно малочисельна партія не могла розраховувати на серйозні результати в кампанії боротьби з релігією без участі наймасовішої організації. Остання обставина, з урахуванням концепції «привідного паса», явно схилила шальку терезів на користь партії.

Отже, потенціал професійних спілок був достатньо високим для того, щоб підключити їх до антирелігійної боротьби. Втім саме в цьому й мала місце цікава заковика, яка підтверджує їх

реальну залежність від партії. Справа в тім, що в жодному зі статутів професійних спілок часів «відлиги» антирелігійна боротьба як форма діяльності не була прописана. Так, у Статуті 1954 р. про їх антирелігійну діяльність можна здогадатися хіба що з огляду на таку констатацію: вони (профспілкові організації) «допомагають членам профспілок підвищувати свій ідейно-політичний рівень, розповсюджують політичні та наукові знання [9, с. 6], без змін залишилося це положення і в їх Статуті редакції зразка 1959 р. [10, с. 9]. В редакції Статуту 1963 р. участь спілок в антирелігійній боротьбі теж не передбачалася. На нашу думку, тут партія продемонструвала своє дивовижно зневажливе ставлення до громадської організації. В її партійних постановах профспілки будуть зобов'язані вести антирелігійну боротьбу. Проте, ставлячи це їм в обов'язок, автори постанов навіть не спроможуться кинути оком на статuti, в яких ця компетенція була відсутня.

Тепер визначимося з часом початку цієї широкомасштабної кампанії. Повної однастайності в цьому питанні серед дослідників дотепер так і не досягнуто. Хоча, тут, на нашу думку, варто погодитися з Н. Шліхтою, яка виокремлює два етапи цієї кампанії: до 1958 р. і після [11, с. 258]. Втім, більшість авторів цілком справедливо схилиються до думки, що її витoki беруть свій початок з 7 липня 1954 р., від часу прийняття постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходах з її покращення» [12]. Уже 24 липня підключилася і «важка артилерія». Газета «Правда» спалахнула редакційною статтею «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду», в якій дорікала партійним, профспілковим і комсомольським органам у тому, що їхня агностика не носить «войовничого, наступального характеру, відірвана від життя» [13].

Однак чи є в самій Постанові якісь ознаки заклику до чергового наступу на віру? Формально – ні. Водночас, поділивши текст на смислові частини, побачимо, що він все ж таки мав місце. Перше, що звертає на себе увагу, – це сама назва. В ній ідеться не про «недоліки» взагалі, а про «значні недоліки», що, відповідно, передбачає необхідність якихось рішучих і масштабних дій. По-друге, це характеристика діяльності релігійних громад, які з метою досягнення своєї мети, як зазначається в документі, «намагаються розширити і зміцнити свій вплив на населення». Не варто, мабуть, тут наголошувати на тому, що єдиноборство за «вплив» на суспільство є характерною ознакою боротьби за владу будь-якої партії чи навіть окремої політичної групи. Тому, очевидно, тут не можна не визнати наявності принаймні слідів політичних застережень. І, врешті-решт, третє. Це – хибне розуміння на місцях комуністичної сентенції про те, що «з ліквідацією в нашій країні класової бази церкви та у зв'язку з запобіганням її контрреволюційної діяльності відпала необхідність в активній атеїстичній пропаганді».

На наш погляд, це принципова постановка акценту. Класова база відсутня, церква веде себе смиренно, але активна атеїстична пропаганда має продовжуватися. У зв'язку з цим виникає запитання до ініціаторів «відлиги»: чому і навіщо? Якщо «база відсутня», то релігія як світоглядна система має сама себе невдовзі вичерпати. Тоді навіщо потрібна ця активна пропаганда, яка незабаром переросте в цілу антирелігійну кампанію? А може все ж таки тут має місце поспішність висновку про «відсутність бази»? Якщо так, то партійні перестороги щодо трансформації релігійних громад у політичні осередки не виглядають вже такими божевільними. Тим більше, що значущість силових структур у суспільстві, покликаних контролювати ці процеси, чим далі, тим більше обмежувалася. На користь наявності політичних причин, які межують з боротьбою за владу, свідчить і те, що в тексті аналізованої Постанови до недоліків роботи з релігією віднесено навіть поняття «нейтральність» і «пасивність» партійних і профспілкових організацій. Причому останній термін вживається двічі. Недбалість? З урахуванням ретельності підготовки партійних документів, для такої «недбалості» треба було мати дуже серйозні підстави. Саме такою, на наш погляд, і була перспектива перетворення релігійних громад у політичні. Партія двічі попередила, що ніякої пасивності в цьому відношенні не потерпить. Це звучало більш ніж суворою пересторогою тим, хто міг зайняти якусь іншу, м'якшу позицію.

Для аналізу коротко сформулюємо основні посили Постанови. Отже, перший – наявність значних недоліків в атеїстичній роботі; другий – посилення боротьби священнослужителів за населення; третій – відсутність класової бази релігії – не підстава для відмови провадження активної атеїстичної діяльності. Перші два посили носять явно констатуючий характер, а третій – наслідковий. Він логічно випливав із попередніх і за своєю суттю був добре замаскованою вказівкою до дії. У перекладі з мови чиновників партійного апарату це означає: в атеїстичній роботі є суттєві недоліки, церква продовжує активний вплив на суспільство. Тому ніякої «пасивності» і «нейтралітету» допускати не можна. Відсутність класової бази для релігії не може бути підставою для того, щоб припиняти атеїстичну роботу. Так який же висновок з цього

напрошується? Треба посилити антирелігійну боротьбу через атеїстичну роботу! Її безмірна активізація якраз і призведе до антирелігійної кампанії.

Водночас у самій Постанові відсутні щонайменші натяки на необхідність боротьби з релігією. Хоча нічого дивного в цьому ми не бачимо, розцінюючи цю латентність як тактику ставлення діячів «відлиги» до релігії. На цю обставину звертали увагу, до речі, й інші дослідники. Н. Шліхта, наприклад, з цього приводу наголошувала: «жоден офіційний документ найвищого партійного керівництва не вказував на конкретні завдання цієї антирелігійної боротьби» [11, с. 253]. Завуальованість дійсного ставлення влади до релігії значно ускладнює визначення справжніх причин проведення антирелігійної кампанії.

Повернемося однак до наслідків використання терміну «пасивність», який своєю редакційною правкою додатково підсилила «Правда». Внаслідок цього її почали «долали» з такою завзятістю, що невдовзі ЦК, щоб дещо остудити запал, під загрозою серйозних протистоянь змушений був прийняти нову постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Безпрецедентний випадок. Фактично через чотири місяці з одного й того ж самого питання приймається повторна Постанова ЦК. Дослідники схиляються до того, що це є результатом протистояння двох політичних угруповань в ЦК. Одна, очолювана Г. Маленковим, ратувала за повернення до сталінської тактики взаємовідносин із церквою. Інша, на чолі з М. Хрущовим, навпаки, стояла на позиції рішучої боротьби з нею.

Навряд чи хтось із сучасників колись підтвердить або спростує це припущення і, таким чином, стане на бік якоїсь із протиборчих сторін. На нашу думку, цю безплідну дискусію взагалі слід залишити осторонь. Нікого в живих з цієї компанії вже не лишилося і, з вірогідністю, що наближається майже до ста відсотків, можна зробити припущення, що відсутні також документи, які могли б пролити світло на ці обставини. Інакше, враховуючи напруженість тогочасних політичних стосунків, вони вже давно були б оприлюднені кимось із «співтоваришів». Між тим, питання визначення причини такого нечуваного випадку було надзвичайно важливим і, як нам здається, навіть небезпечним для самої партії. Погодьмося, ухвалення через чотири місяці з того ж питання нової Постанови, яка по суті відміняла стару, з професійної точки зору партійних функціонерів багато про що могла сказати. Наприклад, хоча б про несвоєчасність прийняття, або її первісну надуманість. А, можливо, про невміння організувати виконання? Чи, врешті, про найстрашніше – несприйняття цих накреслень народом, що повністю дискредитує весь ЦК. Чим це могло загрожувати її укладачам ще в недавньому минулому не важко здогадатися.

Проте спочатку давайте звернемося до документа й довіримося тексту Листопадової постанови, в преамбулі якої називаються причини її підготовки. Серед них упорядники називають «образливі випадки проти духовенства і віруючих» з боку офіційних осіб. У ній наводиться факт, коли служителів релігійних культів «зображують людьми, які не заслуговують на політичну довіру», згадуються в цій партійній грамоті також «факти адміністрування та грубого ставлення до духовенства» [14, с. 168–169]. Тобто, за визнанням самих партійців, сліпа, бездумна реалізація партійних накреслень, а також надмірна «активність» її виконання разом із зверхнім ставленням до вірян, стали причинами видання повторного партійного акту.

Тепер порівняємо новий документ з Постановою від 7 липня. Оразу ж кидається в очі агресивно-наступальний характер останньої. Він не допускав навіть нейтрального, а тим більше пасивного ставлення. Це й зумовило відповідний характер дій з боку ярих прихильників атеїзму. Причиново-наслідкові зв'язки лежать на поверхні. По суті, Постанова від 7 липня 1954 р. своєю агресивною тональністю спровокувала протиправні дії посадовців і активістів, що викликало негативний резонанс у суспільстві й, як наслідок, ЦК змушений був виправляти ситуацію.

Нарешті, не на користь владників складалася і конкретно-історична ситуація. Минуло трохи більше року від часу смерті Й. Сталіна та пів року від часу страти Л. Берії, що, звичайно, не могло залишитися непоміченим. З таборів почали звільнятися тисячі амністованих. Окрім тих, що звільнялися з місць позбавлення волі в Україні, на територію республіки прибувало багато амністованих з інших регіонів СРСР. За даними П. Бондарчука, станом на 25 травня 1953 р. було звільнено 93263 особи. Більшість із них осіла у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Київській та Запорізькій областях, тобто там, де в повоєнний період спостерігався стабільно високий рівень злочинності. Серед тих хто прибув, понад 64% свого часу були засуджені за кримінальні злочини, такі як розкрадання державної власності, хуліганські дії, крадіжки, спекуляція, розбійні напади та зґвалтування [15, с. 58], що додатково створювало напругу серед мешканців цілих регіонів.

Значно «розхитала» суспільство і «справа московських лікарів», яка була вибудована на засадах ярого антисемітизму на державному рівні, що значно підстебнула його вияви на побутовому рівні. На його вершині у всесоюзному гумористичному журналі «Крокодил», який користувався неабиякою популярністю серед населення, з'явилася стаття В. Арнаутського, яка своєю антисемітською спрямованістю теж неабияк сколихнула радянський простір, хоча й незмірно «прославила» маленьке українське містечко Жмеринка, що на Вінниччині [16, с. 13]. Третього квітня 1954 р. було звільнено всіх фігурантів сумнозвісної «справи лікарів». І хоча 6 квітня «Правда» вже вибухнула претензійною редакційною статтею «Радянська соціалістична законність недоторкана» [17], вона не могла позбавити загаль від гіркої осад, який лишався після сумнозвісного «процесу». На його тлі передовиця виглядала не чим іншим, як гіркою міною за поганою гри. В ній вияв дикого беззаконня з боку владних структур вищий друкований партійний орган намагався безсовісно подати як вираження непохитності устоїв радянської демократії. Продовжувати в цих умовах і далі «розвінчувати реакційну сутність релігії» [12, с. 163], як вимагала того партійна ухвала від 7 липня 1954 р., з позиції інтересів партії було б вершиною необачності. Тому тайм-аут, який ЦК взяв Листопадовою ухвалою, був абсолютно виправданим тактичним ходом у світоглядному наступі партії.

Може скластись дещо оманливе враження, що все сказане не має прямого стосунку до предмета нашого дослідження. Дійсно, в документі жодним словом не згадуються профспілки, які постають у нашій розвідці предметом дослідження першого порядку. Втім, на нашу думку, в цьому й не було нагальної необхідності. Тут була своя, партійна логіка. Оскільки спілки діяли під керівництвом КПРС, то піддавати їх жорсткій критиці за грубу, навіть брутальну роботу з вірними означало б визнання власного прорахунку не лише в проведенні антирелігійної кампанії, а ще й у керівництві профспілками, які об'єднували понад 90% усього працюючого населення. Це виглядало б так, що партія не може впоратися з управлінням масами. Тому менш травматичною з усіх можливих опцій та найбільш вдалою було виведення громадської організації з-під прямої критики. Не викликає сумніву те, що укладачі в такий спосіб захищали не професійні спілки. Так вони намагалися применшити провину самої партії за провальне проведення антирелігійної кампанії. Ця деталь змістить профспілки у нашому дослідженні з предмета першого порядку на друге місце. Їх місце посідає антирелігійна кампанія.

На основі аналізу її документів виникає можливість зробити важливий висновок про те, що антирелігійний похід не був якоюсь спонтанною світоглядною акцією влади проти релігії, обумовленої суб'єктивним ставленням до неї з боку перших осіб. Наприклад, того ж М. Хрущова, як у цьому намагаються переконати нас деякі автори. Насправді ж вона постає перед нами як ретельно спланована, вдумлива, цілеспрямована та довготривала політична операція. В її ході змінювалися тактичні прийоми, але незмінним залишався засіб досягнення мети – придушення волі навіть потенційного ідеологічного суперника. В цей час щойно народжена «відлига», значною мірою втративши силовий ресурс, що залишився їй у спадок, можливо вперше відчула політичну загрозу з боку релігійних громад. Але, здійснивши тактичний маневр у листопаді та завоювавши в такий спосіб перепочинок для власного становлення, її ініціатори далі вже будуть міцно тримати політичні перспективи релігійних утворень під своїм невсипущим контролем. Тому вони не просто не відмовилися від пролонгації цієї добре завуальованої під народне благо війни. Вони не могли допустити цього априорі, а отже, її продовження було лише питанням часу.

Нового витка антирелігійної істерії довго чекати не довелося. Вже 4 жовтня 1958 р. ЦК КПРС прийняв нову, на цей раз таємну постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”». Її утаємниченість не дозволяє провести ретельний текстовий аналіз змісту, але вже сам факт надання їй грифу «таємно», хай хоч і побіжно, але допускає підтвердження нашої гіпотези щодо попередження можливої політичної боротьби. Хоча при цьому не можна виключати й значно вірогіднішого припущення. За грифом могли приховуватися якісь конкретні та масштабні дії влади проти церкви, які не повинні були стати відомі широкому загалу. Судячи з назви відділу ЦК, в якому вона готувалася, то стосувалися вони передусім союзних республік. І в цьому переліку УРСР явно не могла займати останнє місце. Цієї думки, зокрема, дотримувався І. Меркатун, який, посилаючись на українські архіви стверджував, що за допомогою адміністративного тиску в 1958 р. у республіці було вилучено 64 церковних споруди, в той час як за попередній, 1957 р. – лише 10 [18, с. 71].

Втім наведені цифри невдовзі будуть затьмарені новими рішеннями владників. Вони будуть легко перекриті Постановою Ради Міністрів УРСР від 14 червня 1961 р., на 27 додатках до якої

будуть виключені із списків пам'ятників архітектурних об'єктів, які мають визначні цінності, близько 146 церков, 32 костели, 7 синагог і 4 монастирі [19, с. 48–67]. Проте навіть це не стане останньою крапкою в цій трагічній історії. Через пів року (5 січня 1962 р.) Рада Міністрів УРСР прийме Постанову за № 28 «Про додаткове виключення з списку пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності». На цей раз такими буде визнано 71 церкву, 14 костелів, 4 монастирі та 2 синагоги [20, с. 35–48]. Залишається лише додати, що процес ліквідації в більшості випадків ретельно готувався, до нього залучалися значні сили. М'яко кажучи, він також не завжди спирався на норми моралі. Наприклад, у 1958 р. для ліквідації жіночого скиту Святої Богородиці в с. Іза Хустського району Закарпатської області була проведена мало не ціла операція з залученням усіх родів пропагандистської рати. Обласна газета «Советское Закарпатье» опублікувала дві досить сумнівні статті під нищівною назвою «Розсадник зарази та мракобісся». Лікарі, як ми зрозуміли з цитованого джерела, були працівниками районної санстанції, розказали про тяжкі умови праці насельниць, про антисанітарний стан помешкань, де вони жили, врешті-решт, про масові інфекційні хвороби, які їх мало не зводили зі світу. Очевидно, на цій підставі голова сільради від імені жителів села вимагав закриття обителі. Після чого й буде зроблено останній крок. Коли ж багато років потому один із дослідників спробував підтвердити цей факт, то з'ясувалося, що лист дійсно був, але в ньому йшлося не про закриття скиту, а навпаки, – про прохання селян зберегти його [21].

Очевидно, тут не варто коментувати ані моральний бік питання, ані вияв дивовижного безпам'ятства у формі масової загибелі українських святинь. Залишимо це на суд релігієзнавців і краєзнавців. Хоча, змушені при цьому наголосити на важливій для нашого дослідження деталі. Окреслена вище тенденція стосувалася всіх без винятку релігійних громад, але чи не найбільш боляче вона вдарила по общинах неправославного, зокрема, римо-католицького віросповідання. В 1958 р., наприклад на Волині, заборонили діяльність усіх римо-католицьких храмів, а в костелі, що знаходився в Острозі, розмістили спортивну школу [22, с. 104]. В цьому ж році, з метою спрощення зняття з реєстрації громад і, відповідно, скорочення кількості священиків, уповноважений Ради у справах релігійних культів (РСРК) в УРСР П. Вільховий пропонував заборонити об'єднання малих громад у більші. Боротьбу з релігією пропонувалося вести як за допомогою науково-атеїстичної пропаганди, так і позбавленням «організованого керівництва, шляхом *гнукого підсікання їх*» (виділено нами, редакція документа) [23, с. 298].

Очевидно, що за цим витіюватим словесним виявом радянської інквізиції проглядається нестримне бажання владників зменшити чисельність духівництва. За всіх інших рівних обставин це теж розглядається нами як застереження влади щодо утворення навіть контурів можливої політичної опозиції. Хоча, водночас слід визнати, що з точки зору партійних інтересів, ці дії й виглядають виправданим. Адже далеко не факт, що у відкритій, рівній та, тим більше, чесній виборчій боротьбі партійцям, незважаючи на все їх красномовство та лукаві обіцянки найближчим часом досягти світлого майбутнього, вдалося б отримати перемогу над скромними, але високоморальними душпастирями, які, попри весь адміністративний тиск, неухильно продовжували проповідувати споконвічні цінності. Разом із тим, крім можливої політичної конкуренції з кліром священиків, яка сама по собі була справою вторинною, в партії була загроза зіткнутися ще й з іншою реальністю. Вона могла надійти з надр, скажімо, того ж самого гегемона, встановлення диктатури якого було оголошено як велике завоювання. Та й «звільнене» селянство перевагу в своїх поглядах могло віддати не комуністичним ідеалам, а вічним ціннісним орієнтирам. Останнє зруйнувало б не тільки існуючу при цьому укладі життєву програму дій окремої особистості, а ще й принципово змінило б загальний напрямок розвитку, який нав'язувався суспільству вже понад 40 років. Отже, поєдинок із релігією набув усіх ознак ідеологічної боротьби і набрав особливої гостроти, що й виявилось в суті самої антирелігійної кампанії.

В її центрі опинився священик як носій іншої ідеології та як потенційний політичний суперник. Тому всі форми боротьби з релігією – від зняття церков з реєстрації, ліквідації монастирів, перебудови управління парафіями і аж до посилення економічного тиску через обмеження світського виробництва чи збільшення податків, що було характерно для цього етапу антирелігійного протистояння, – спрямовувалися безпосередньо на духівництво. Усунення цієї соціальної верстви населення від впливу на суспільство, навіть на релігійному ґрунті рубежу 1950–60-х рр., перетворилося для радянської влади мало не на нав'язливу ідею. Значною мірою цьому сприяли політичні пертурбації, затіяні нею й пізніше штучно зведені до рівня теоретичних висновків. Саме до таких належать конклюдії М. Хрущова про дві фази розвитку комуністичного суспільства та про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР [24, с. 93; 107].

Тут і далі предмет нашого дослідження знову переміщується, але на цей раз у площину предмета третього порядку, якою постає «відлига» як етап тоталітарних взаємин. Сентенції Першого секретаря, що прозвучали в промові на ХХІ з'їзді, мали безпосереднє відношення до проблеми антирелігійної боротьби, оскільки її сутність набуває цілковито іншого звучання. Якщо до 1959 р. її причини ще можна було, хоча й з певною часткою перестороги, виводити з побоювань влади про ймовірне виникнення політичної опозиції, то після висновку партійного лідера про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР, парадигма цієї версії кардинально змінюється. На перший план виходить ідея побудови комунізму. Задум зрозумілий: із «замороженим» релігією суспільством його побудова просто унеможливиється, або, щонайменше, розтягується в часі. Таким чином, вустами свого лідера становлення цієї ефемерної політичної конструкції партія поставила в залежність від її успіху в боротьбі з релігією. Іншими словами, суспільству була дана команда на відверте цькування всього, що хоч якось торкалося релігійних уявлень.

Якщо ж додати, що КПРС мала для цього колосальні організаційні можливості, включаючи й добровільних помічників у вигляді професійних спілок, то масштаби цього етапу антирелігійної боротьби виглядають просто разючими. Хизуючись потужністю професійних спілок, тогочасна статистика наводить вражаючу кількість культурно-освітніх закладів, що перебували в їх підпорядкуванні. Так, станом на 1960 р. профспілки республіки в пропагандистській діяльності могли розраховувати на 2260 клубів, будинків та палаців культури, 5807 бібліотек із книжним фондом понад 32 млн примірників, в яких обслуговувалося 4,5 млн читачів, 23663 червоних кутків та стаціонарних кіноустановок. Останні мали річний план надання послуг для 130 тис. осіб. При всіх закладах працювало понад 91 тис. суспільно-політичних, загальноосвітніх, технічних і художніх гуртків, в яких займався більше як 1 млн робітників, службовців та членів їхніх сімей [25, арк. 12]. І це без урахування пересувних кіноустановок, так званих вагон-клубів, які з метою демонстрації художніх фільмів доїжджали до найменших залізничних станцій. Однак, думається, що не їх демонстрація була основною метою вояжів пересувних клубів. Справа в тім, що перед початком фільму обов'язково показували документальне кіно, що тривало біля 15 хвилин. Воно могло бути повністю антирелігійного спрямування, або містило лише його фрагмент.

Отже, антирелігійний тиск на спільноту був просто шаленим. За цих обставин ідея побудови комунізму, яка проступала на перший план, затіняла собою істинну мету кампанії – блокування потенційного виникнення опозиції на релігійному ґрунті. Якщо висновки щодо двох фаз розвитку та переходу від соціалізму до комунізму, висловлені на партійному форумі в 1959 р., ще можна було, хоч і з певною натяжкою, віднести до глибоко суб'єктивних, пов'язаних із особистими рисами характеру і менталітету самого М. Хрущова, то з прийняттям ХХІІ з'їздом партії Програми будівництва комунізму, названі положення одразу ж набули всіх ознак загальнопартійних і загальнонародних завдань. Водночас, у самій Програмі ставлення до релігії прописується в найлояльніших тонах. У ній, зокрема, стверджувалося, що для подолання релігійних забобонів партія використовує виключно засоби ідейного впливу. Щоправда укладачі душею все ж таки покривили, заперечивши можливість виникнення релігійних вірувань на нинішньому етапі розвитку. Вони віднесли їх появу виключно до минулого, коли люди були «притиснуті стихійними силами природи та соціальним гнітом» [26, с. 319].

Однак дотримання благопристойності в партійній риторичі не повинно приховати справжніх намірів укладачів Програми будівників. Незважаючи на весь її «солодкий» смак і багатообіцяючий тон, насправді вона лише ретельніше приховувала партійні наміри недопущення формування інституту політичного суперництва. Зрозуміло, що в документі, який мав доктринальне значення не лише для СРСР, а й для всіх країн так званої соціалістичної співдружності, навряд чи можна було прописати щось інше й тим більше щось інакше. Ця доброзвичайність була наперед обумовлена, оскільки всі дії партійної влади знаходилися в полі зору світової ліберальної демократії, якій вона безуспішно намагалася довести свою перевагу в розвитку демократичних засад, видаючи їх за особливий, вищий тип демократії.

З огляду на побіжність наведених доказів нової фази антирелігійної боротьби, виникає невідкладна необхідність їх прямого документального підтвердження. Для цього нам потрібний був документ, хай навіть нижчого гатунку, але який би і ззовні, і зсередини не розглядався б так прискіпливо, як, скажімо, партійна програма. Бажано також було, щоб він мав якомога менше політичне значення. Після тривалого пошуку свій вибір ми, зрештою, зупинили на «Інструкції з використання законодавства про культ», затвердженої постановою Ради Міністрів СРСР. Вона явно не мала такого резонансного розголосу серед загалу, хоча її поява й була зумовлена партійною ініціативою. Йдеться про Постанову ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації

порушень радянського законодавства про культи». Її основним лейтмотивом було повсюдне посилення позицій церкви. Церковнослужителі, зазначалося в ній, зосередили все керівництво приходами в своїх руках і використовують цей стан в інтересах зміцнення і поширення релігії. Тут ми опускаємо конкретні зміни в керуванні парафіями, які стали наслідком названої Постанови уряду та спричинили ініційовану владою реформу управління церковними громадами. Вона викликала багато заперечень серед релігійного керівництва. З-поміж її противників були також і три українські ієрархи: Архієпископи Симферопольський Лука та Вінницький Симон, а також Єпископ Чернігівський Андрій. Однак назване переформування системи управління, хоч і має безпосереднє відношення до кола піднятих нами питань, але заслуговує на окреме самостійне дослідження, тому зараз не розглядатиметься.

Повернемося до згаданої вище «Інструкції з використання...», де звернемо увагу на вимоги, що висувалися до релігійних об'єднань. Перелік їх дуже широкий і починається із заборони використовувати молитовні збори для політичних виступів, чим одразу відсікалася можливість політичної пропаганди. Не можна було також спонукати вірян до невиконання громадянських зобов'язань, що в контексті предмета нашого дослідження не допускало передвиборчої та виборчої пропаганди. Те ж саме передбачав і наступний пункт, яким заборонялася пропаганда, спрямована на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і громадсько-політичному житті країни», що, по суті, забороняло критику та викриття помилок партії влади. Не можна також було здійснювати обряди в державних, кооперативних і громадських установах і підприємствах. Звернімо увагу, що представникам партійних, комсомольських і профспілкових організацій це не заборонялося. Фактично ж у кожному цеху будь-якого підприємства були виділені для зборів спеціальні приміщення, які отримали назву червоні кутки. Громади також були не вправі організовувати каси взаємодопомоги та санаторії. Не могли вони надавати й медичну допомогу, проводити екскурсії для дітей, створювати бібліотеки та читальні, організовувати збори та гуртки, які не мали стосунку до відправи культу. Більше того вони не мали навіть права користуватися з благочинною метою коштами, які знаходилися в їх розпорядженні для допомоги церквам і монастирям, що перестали користуватися підтримкою населення [27, с. 78–81].

Кожен, хто уважно перечитає навіть цей суттєво скорочений перелік заборон, неодмінно побачить безхитрісне намагання укладачів Інструкції максимально обмежити політичний потенціал релігійних громад. Власне кажучи, вона наклала табу навіть на їх дуже мало ймовірну політичну трансформацію. Нею блокувалися всі форми роботи, які могли хоч якось сприяти цій метаморфозі. Сповна розуміючи невинуватість історичних аналогій, все ж таки наголосимо на тому, що та ж сама більшовицька партія, яка на той час перебувала біля владного керма в бутність свого становлення, примудрялася використовувати всі ці форми партійної діяльності навіть за часів царського режиму. Хіба вона не вела пропаганду своїх ідей серед робітництва? Не створювала хати-читальні та каси взаємодопомоги? Не створювала для захисту інтересів робітників робітничі організації та партійні осередки? І це ще не йдеться про програмні заклики до повалення самодержавства. Хоча релігійні громади в часи «відлиги» демонстрували свою максимальну лояльність до влади. Дія Інструкції, яка тривала до самої відставки М. Хрущова, на думку деяких авторів, перетворила «відлигу» на прохолодну та затяжну весну.

Між тим, якщо «Інструкцію з використання законодавства про культи» розглядати з позиції її цінності як історичного джерела, то тут не можна не визнати того, що вона підводить нас до розуміння причин державних гонінь на церкву значно ближче, ніж інші державні акти. Хоча, знову ж таки, значення цього документа опосередковане. Хай так, але в ній простежується фактично неприховане визнання керівництвом країни існуючої загрози трансформації релігійних громад на політичні осередки. За такого перебігу подій можливість їх подальшої консолідації з наступним політичним перевтіленням могла знаходитися в межах недалекого майбутнього. Зрозуміло, що поглиблення досліджуваної проблеми вимагає вивчення документів, які не відбиваються в дзеркалі прямих політичних впливів, а фокусують увагу дослідника на конкретних видах діяльності. Це, наприклад, можуть бути документи економічного гатунку. Ще привабливіше та перспективніше виглядає аналіз джерел, які походять із структур спеціальних служб. Відомі дослідники Д. Веденєєв і О. Лисенко з цього приводу, зокрема, зазначають: «Системне, ідеологічно незаангажоване дослідження оперативної діяльності спецслужб відкриває значні пізнавальні можливості для вивчення історії церкви» [28, с. 106]. Отже, ставити остаточну крапу в дослідженні питань прямої залежності антирелігійної кампанії від політичної перестороги влади часів «відлиги» ще зарано.

Все ж таки, на основі вище зазначеного видається можливим зробити деякі прикінцеві **висновки**. До них нами віднесено наступне: по-перше, під час вивчення джерел ми переконалися

в тому, що офіційне визнання партією влади об'єктивної загрози перетворення релігійних громад на політичні унеможлиблювалося з огляду на ризик реальної втрати нею свого авторитету. Його багаторічне утвердження грубими методами радянської пропаганди, яке тут же заперечувалося реаліями життя, не могло бути гарантією його непорушності. Ця обставина об'єктивно переміщує акценти дослідження в площину пошуку латентних форм вираження його доказової бази.

По-друге, слід визнати, що використання методу трибічної проєкції у вивченні предмета дослідження виправдав себе частково. Це дозволило виявити лише певні ознаки політичних причин антирелігійної кампанії. Спираючись на нього вдалося, зокрема, знайти нові, але знову ж таки опосередковані, а то й побічні докази правомірності цього припущення. Разом із тим, він не засвідчив і зворотного – його повної відсутності. Останнє, при подальшому опрацюванні теми, об'єктивно вимагає розширення інструментарію наукового пошуку.

По-третє, залучення наймасовішої громадської організації до боротьби з церквою об'єктивно впливало не лише з її матеріальних можливостей, що, загалом, є достатньо передбачуваним. Маючи в своєму розпорядженні значну кількість будинків культури, клубів, бібліотек і червоних кутків, вона могла надати для цього потужну антирелігійну пропагандистську базу. Однак основну роль у цьому відношенні все ж відіграв її організаційний потенціал, що опосередковано підтверджує політичний ресурс общин. Якщо все ж таки він дійсно мав місце, тим більше якщо це загрожувало трансформацією розрізнених релігійних громад на політичну організацію, то для успішної боротьби з такою тяж слід було використовувати арсенал заходів іншої організації. Професійні спілки в цьому відношенні були майже ідеальним інструментом і за чисельністю, і за кількістю статутних компетенцій, врешті-решт, через визнання керівної ролі партії. Подальший розвиток дослідження вбачається нам достатньо перспективним через пошук політичних елементів в ідеологічних, організаційних, структурних, матеріальних і фінансових можливостях релігійних формувань, а також їх кадрового потенціалу.

Список літератури

1. Аксук М. Антирелігійна кампанія «відлиги» в політичному аспекті. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2024. № 2. С. 91–99.
2. Войналович В. О. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
4. Сліпий Й. Споми́ни. Львів; Рим: Вид-во УКУ, 2014. 608 с. URL: <http://flibusta.site/b/397773/read#t28>.
5. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.; Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 352 с.
6. Докашенко В. М. «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок. *Грані історії: зб. наук. пр.* Артемівськ: Вид-во Горлівський інститут іноземних мов. 2015. Вип. 8. С. 46–67.
7. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до Хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. 296 с.; Лаас Н. О. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 3 ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 2605. Українська республіканська рада професійних спілок (УРРПС). Оп. 8. Спр. 2453. 150 арк.
9. Устав профессиональных союзов. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 5 июня 1954 г. Москва: Профиздат, 1955. 31 с.
10. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 47 с.
11. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.246>.
12. О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения. Постановление ЦК КПСС. [7 июля 1954 г.]. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/9.pdf>.
13. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. Редакционная статья. *Правда*. 1954. 24 июля.
14. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. Постановление ЦК КПСС. [10 ноября 1954 г.]. URL: [Religyna_Polityka_P:Layout 2.qxd](#).
15. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 3 ч. Ч 3 / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.

16. Ардаматский В. Пиня из Жмеринки. *Крокодил. Всесоюзный литературно-художественный сатирический журнал*. 1953. № 20.
17. Советская социалистическая законность неприкосновенна. Редакционная статья. *Правда*. 1954. 6 апр.
18. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
19. Про виключення із списків пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності. Постанова Ради Міністрів Української РСР. 14 червня 1961 року. № 835. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки*. 1962. № 1. 3–30 січня 1962 року. Київ: Політвидав, 1962. С. 48–67.
20. Про додаткове виключення з списку пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності. Постанова Ради Міністрів Української РСР. 5 січня 1962 року. № 28. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки*. 1962. № 1. 3–30 січня 1962 року. Київ: Політвидав, 1962. С. 35–48.
21. Данилец Ю. Антирелигиозная пропаганда в периодике Закарпатской области УССР в 1950–1960 гг. *История. Электронный научно-образовательный журнал*. 2016. Выпуск № 9 (53). Религиозная традиция и историческая память. URL: <https://bit.ly/4bE2X2E>.
22. Кобетяк А. Реалізація антирелігійної кампанії на Острозщині у 50-х – 80-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 99–110.
23. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. Римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 2 (52). С. 295–309.
24. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы. Доклад товарища Н. С. Хрущева. *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*. Т. 1. Москва: Политиздат. С. 12–120.
25. ЦДАВОУ. Ф. 2605. УРРПС. Ор. 8. Спр. 2673 Доклад председателя Укрсовпрофа на сессии Верховного Совета УССР. Июнь 1960 г. 11 арк.
26. Программа коммунистической партии Советского Союза. *XXII съезд Коммунистической партии Советского союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет*. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1962. С. 229–335.
27. Инструкция по применению законодательства о культах. Утверждена постановлением Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и постановлением Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР от 16 марта 1961 г. *Законодательство о религиозных культах*: сб. мат. и док. Москва: Юридическая литература, 1971. С. 77 – 87. URL: <https://surl.li/qchlng>.
28. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 104–126.

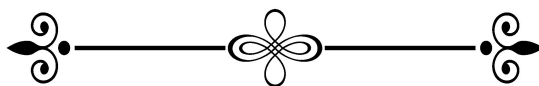
References

1. Aksyuk, M. (2024). The anti-religious campaign of the “thaw” in the political aspect. *Bulletin of Cherkasy University. Series Historical Sciences*, 2, 91–99. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-91-99> [in Ukrainian].
2. Voynalovych, V. (2005). Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine 1940–1960s: political science discourse. Kyiv [in Ukrainian].
3. Bondarchuk, P. (2019). Religious trends in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s) Historical and religious studies. Kyiv [in Ukrainian].
4. Slipyy, Yo. (2014) Memories. Lviv; Rome. Retrieved from: <http://flibusta.site/b/397773/read#t28> [in Ukrainian].
5. Tsvyh, V. (2002). Trade Unions in Civil Society: Theory, Methodology, Practice. Kyiv; Tupytsia, O. (2008). Trade Unions in the Political System of Modern Civil Society in Ukraine: Dimensions of Functioning. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
6. Dokashenko, V (2015). “Thaw” in the context of expanding the rights and obligations of trade unions. *Facets of History*, 8, 46–87. Artemivsk [in Ukrainian].
7. Danylenko, V., Laas, N., Smolnitska, M. (2014). Ukrainian Society: From Late Stalinism to Khrushchev’s “Thaw”. *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*. Issue 19. Kyiv [in Ukrainian]; Laas, N. (2010). Post-war Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s): in 3 parts. Kyiv [in Ukrainian].
8. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 2605. Ukrainian Republican Council of Trade Unions. File. 8. Inv. 2453 [in Ukrainian].
9. (1955). Charter of trade unions. Approved by the XI Congress of Trade Unions of the USSR on June 5, 1954 [in Russian].
10. (1959). Statute of Trade Unions of the USSR. Approved by the XII Congress of Trade Unions of the USSR on March 27, 1959. Kyiv [in Ukrainian].

11. Shlikhta, N. (1999) The Church under the Conditions of Khrushchev's Anti-Religious Campaign: The Situation in Ukraine and Its Polish Parallel. Retrieved from: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.246> [in Ukrainian].
12. About a major deficiency in scientific-atheistic propaganda and measures to improve it. Resolution of the Central Committee of the CPSU. [July 7, 1954]. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/9.pdf> [in Russian].
13. (1954). Scientific and atheistic propaganda will be deployed more widely. Editorial article. *Pravda [Truth]*, July, 24 [in Russian].
14. On errors in conducting scientific-atheistic propaganda among the population. Resolution of the Central Committee of the CPSU. [November 10, 1954]. Retrieved from: *Religyna_Polityka_P:Layout 2.qxd* [in Russian].
15. Danylenko, V. (ed.) (2010). Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s). Part 3. Kyiv [in Ukrainian].
16. Ardamatsky, V. (1953). Pinya from Zhmerinka. *Krokodil [Crocodile]*, 20, 13 [in Russian].
17. (1954). Soviet socialist legality is inviolable. Editorial article. *Pravda [Truth]*, April, 6 [in Russian].
18. Merkatun, I. (1991). Anti-religious campaign of the 50s – 60s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 10, 70–76 [in Ukrainian].
19. (1961). On the exclusion from the lists of architectural monuments of objects that do not have significant value. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, June, 14, No. 835. *Collection of resolutions and orders of the government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*, 1 [January, 3–30], 48–67 [in Ukrainian].
20. (1962). On the additional exclusion from the list of architectural monuments of objects that do not have outstanding value. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, January, 5, No. 28. *Collection of resolutions and orders of the government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*, 1 [January, 3–30], 35–48 [in Ukrainian].
21. Danilets, Yu. (2016). Anti-religious propaganda in the periodicals of the Trans Carpathian region of the Ukrainian SSR in the 1950–1960s. *Istoria [History. Electronic scientific and educational journal]*, 9(53). Religious tradition and historical memory. Retrieved from: <https://bit.ly/4bE2X2E> [in Ukrainian].
22. Kobetyak, A. (2011). Implementation of the anti-religious campaign in the Ostroh region in the 50s – 80s of the 20th century. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostrozka akademiya". Seriya: Istorychne relihiyeznavstvo [Scientific notes of National University "Ostroh Academy". Ser.: Historical Religious Studies]*, 4, 99–110. Ostroh [in Ukrainian].
23. Baydych, V. (2011) The anti-religious campaign of the Soviet government in 1958–1964. The Roman Catholic Church in Ukraine. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny [Scientific notes. IPIEND im. I.F. Kurasa NAS of Ukraine]*, 2(52), 295–309 [in Ukrainian].
24. (1959). On control figures of the development of the national economy of the USSR for 1959–1965. *Extraordinary 21st Congress of the Communist Party of the Soviet Union. January 27 – February 5. Stenographic report*, 1, 12–120 [in Russian].
25. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 2605. Ukrainian Republican Council of Trade Unions. Inv. 8. File. 2673. Report of the Chairman of Ukrsovprom at the Session of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR. June 1960 [in Ukrainian].
26. (1961). Program of the Communist Party of the Soviet Union. *XXII Congress of the Communist Party of the Soviet Union. October 17–31. Verbatim report*, 1, 229–335 [in Russian].
27. (1961). Instructions for the application of legislation on cults. Approved by the Resolution of the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR and the Resolution of the Council for the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the USSR of March 16, 1961. Retrieved from: URL: <https://surl.li/qchlng> [in Russian].
28. Vedenev, D., Lysenko, O. (2012). Religious denominations of Ukraine as an object of operational development of German and Soviet special services (1943–1945). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 4, 104–126 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:355.257 (470:477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-121-126

Андрій ТАРАСОВ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького
державного педагогічного університету, м. Кривий Ріг, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0029-2923>

e-mail: ironcity-coins@ukr.net

ГЕОГРАФІЯ РОЗМІЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ-УКРАЇНЦІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1917–1918 рр.)

Анотація. *Мета* – з'ясувати географію розміщення військовополонених-українців Австро-Угорської армії на території Російської імперії, зокрема поза межами України. **Наукова новизна.** Комплексно розглянуто територіальний розподіл військовополонених-українців австро-угорської армії в межах російських губерній імперії Романових, охарактеризовано зміни що відбулись протягом 1917–1918 рр. на території російських губерній з українцями, визначено базові запити до Української Центральної Ради від полонених-українців. **Оригінальність дослідження.** Робота спирається на неопубліковані архівні документи та листи військовополонених, що дозволяє реконструювати особливості їхнього розташування в таборах Російської імперії. Досліджено відмінності між утриманням полонених слов'янського походження, зокрема українців, та представників інших національностей. **Висновки.** Географічний аналіз показав, що військовополонені-українці, попри загальну політику щодо слов'янських народів, розміщувалися як у європейській, так і в азійській частинах Російської імперії. Виявлено значний вплив політичних подій 1917 року на становище військовополонених, а також їхні спроби повернутися до України. Центральна Рада намагалася поліпшити їхні умови перебування та сприяти їхньому переведенню. Окремлено наявність «штрафних таборів» для військовополонених-українців що перебували на території Російської імперії.

Ключові слова: військовополонені, Російська імперія, Українська Центральна Рада, російські губернії, географія розміщення.

Andrii TARASOV

Candidate of Sciences (History), Associate Professor at the Department of History,
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0029-2923>

e-mail: ironcity-coins@ukr.net

GEOGRAPHY OF THE PLACEMENT OF UKRAINIAN PRISONERS OF WAR FROM THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY IN THE TERRITORY OF THE RUSSIAN EMPIRE (1917–1918)

Purpose. The study aims to determine the geography of the placement of Ukrainian POW's from the Austro-Hungarian army within the Russian Empire, particularly beyond the borders of Ukraine. **Scientific novelty.** The research comprehensively examines the territorial distribution of Ukrainian prisoners of war from the Austro-Hungarian army across the provinces of the Romanov Empire. It characterizes the changes that occurred in 1917–1918 within Russian provinces with Ukrainian prisoners and identifies the key requests made to the Ukrainian Central Rada by these prisoners. **Originality.** The study is based on unpublished archival documents and letters from prisoners of war, which allow for the reconstruction of their placement in camps across the Russian Empire. It explores the differences in the treatment of Slavic prisoners, particularly Ukrainians, compared to representatives of other nationalities. **Conclusions.** A geographical analysis revealed that Ukrainian prisoners of war, despite the general policy toward Slavic peoples, were placed in both the European and Asian parts of the

Russian Empire. The study identifies a significant impact of the political events of 1917 on the condition of the prisoners, as well as their attempts to return to Ukraine. The Ukrainian Central Rada sought to improve their living conditions and facilitate their transfer. The existence of "penal camps" for Ukrainian prisoners of war within the Russian Empire has also been outlined.

Keywords: *prisoners of war, Russian Empire, Ukrainian Central Rada, Russian provinces, geography of placement.*

Постановка проблеми. Однією з особливостей розміщення військовополонених Центральних країн в роки Першої світової війни стало врахування національності полоненого. Етнічна строкатість армій, особливо австро-угорської, визначала таку ж етнічну строкатість й середовища військовополонених. До категорії «неблагонадійних» народів зараховувалися, в першу чергу, німці, австрійці й угорці. Більш надійними, з погляду російського уряду, були представники слов'янських народів, румуни. В 1917 р., з появою Української Центральної Ради, у військовополонених-українців з'явився певний центр до якого можна було звертатись з проханнями та за допомогою. З іншого боку, Центральна Рада теж мала можливість шукати висококваліфіковані кадри серед військовополонених, особливо серед офіцерського складу. Певна частина військовополонених-українців знаходилася на території України, разом з тим чимало українців перебували у полоні у віддалених регіонах імперії. Попри декларований підхід з відправки «неблагонадійних» народів вглиб території Російської імперії, чимало українців також перебували в таборах разом з німцями чи угорцями.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія питання щодо розміщення таборів військовополонених доволі широка. Слід відзначити, що однією з провідних тенденцій дослідження проблеми військовополонених Центральних держав на території Російської імперії стало зростання інтересу дослідників до тематики. Так, відкриття доступу до архівосховищ для іноземних дослідників визначило й появу нових спеціальних робіт з питань військового полону в зарубіжній історіографії [1–4; 6–7; 11]. Спостерігається поживання інтересу до питання військового полону й серед російських дослідників. Це стосується як регіональних аспектів розміщення військовополонених [8], так і окремих їх категорій, наприклад турецьких військовополонених [5]. Більшість цих робіт торкаються питання військовополонених на території сучасної Росії та написані на російській архівній базі. Водночас перебування українців у таборах на території російської глибинки не стала предметом спеціального дослідження.

Мета статті – проаналізувати географію розміщення військовополонених-українців на території Російської імперії поза межами України.

Виклад основного матеріалу. Джерельною базою, що розкриває географію розміщення військовополонених у таборах, з виділенням серед них саме українців, є документи Центральної Ради. Очевидно, що недосконалий облік військовополонених що здійснювався російським урядом й неповні данні самої Центральної Ради дає похибки та різниці за кількістю військовополонених, залежно від часу обліку [10, арк. 336]. Особливо це стосується подій після лютого 1917 р. Цілковито неймовірними, порівняно з Другою світовою війною, видаються історії про втечі з таборів військовополонених. Тут слово «втечі» потрібно брати в лапки для розуміння суті цих процесів. Якщо юридично це були дійсно втечі, то фактичний бік міг виглядати як «залишення» табору та переміщення територією Російської імперії громадським транспортом.

Другим важливим джерелом для дослідження географії розміщення військовополонених-українців на території Російської імперії є листи окремих військовополонених чи їх груп, що дійшли до Центральної Ради. Велику роль у процесі збирання інформації відіграв Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді. Справа полягає в тому, що значна частина військовополонених утримувалася поза таборами, наприклад, на деяких підприємствах чи у сільській місцевості. Уряд міг розподіляти військовополонених для проведення сільськогосподарських робіт через земства. Майже завжди ці військовополонені не концентрувалися в певних таборах, а проживали у селах, подібно до місцевих мешканців. Більше того частина з них контактувала з місцевим населенням аж до утворення сімей. Аналогічно до сільської місцевості послаблення в утриманні військовополонених, що працювали на промислових підприємствах, відбувалися в 1917 р.

В узагальненому документі про розміщення військовополонених станом на вересень 1917 р. зафіксовано 80 великих за кількістю місць утримання, з яких у 47 був хоча б один військовополонений-українець. Перше, що привертає увагу в документі, є поділ на «австро-германські» та «слов'янські» місця утримання військовополонених. При тому добре видно, що цей фактор визначав профіль, але не однозначно виключав перебування слов'ян в австро-німецьких

таборах чи навпаки. Так, серед австро-німецьких таборів в документі фіксується 45 позицій та 35 позицій «слов'янських» [10, арк. 336].

Водночас у цій же архівній справі наведено й інші встановлені місця утримання, що відомо з листів військовополонених. Хоч цей документ є одним із найбільш узагальнених на той час, матеріалів про перебування військовополонених-українців австро-угорської армії, на жаль, його не можна використовувати як підсумкову роботу щодо з'ясування географії розміщення українських військовополонених. Так, наприклад, відомо що значна кількість українських офіцерів утримувалася в Ташкенті [10, арк. 315]. При нанесенні на карту, добре спостерігається, що «слов'янські» місця утримання розміщувались ближче до західної частини Російської імперії, натомість «австро-германські» тяжіють до її східної, азійської частини.

Таблиця перебування військовополонених-українців фіксує 1275 осіб: 280 офіцерів та 995 солдат. Найбільшу кількість українців поза межами України було зафіксовано в м. Царицин Саратовської губернії (сучасне м. Волгоград) – 255 осіб. Найбільшу кількість офіцерів зафіксовано також в Самарській губернії: 59 осіб – м. Самара, 52 особи – м. Царицин, у Сибірську та Тоцькому таборі (Оренбурзька губернія) – по 33 особи [10, арк. 336]. Зокрема, у Царицині та посаді Дубовка (поряд з містом) утримувалися відомі учасники українських визвольних змагань. Дуже добре аспект перебування у Царицині Є. Коновальця висвітлено в роботі К. Науменка. Саме в посад Дубовка (сучасне м. Дубовка, Волгоградської обл.) із Царицина було переведено в березні 1917 р. 32 українські офіцери [12, с. 15].

Українські офіцери мали цілком прийнятні умови не лише для проживання, але й для проведення культурної діяльності. Це особливо рельєфно видно наприкінці Першої світової війни й у місцях концентрації українського населення на території Російської імперії, й звісно на території українських губерній. Повною мірою це стосується й солдат, особливо з добровольчого підрозділу – Українських січових стрільців. Цей факт є не випадковим. Певна частина українських військовополонених (як офіцерів, так і солдат) мала гарну освіту та професійні навички для виконання розумової праці. Це ще один пункт який визначав інтерес Центральної Ради, а рівно й самих військовополонених про переведення на різного роду роботи, зокрема й на території України. В 1917 р. територія України була також місцем де функціонував один з найбільших транзитних розподільчих таборів Російської імперії часів Першої світової війни – Дарницький, на території сучасного Києва. Функціонування цього табору досить докладно зображено у статті Р. Нахтігала [9].

Центральна Рада в 1917 р. намагалася не допустити переміщення з території України військовополонених, що там перебували. Так, за 27 червня 1917 р. в архівній справі міститься документ, що фіксує такий намір, а також «щоб їх звільнено на поруку Української Центральної Ради, а на кожний випадок, щоб на разі користувались тою свободою якою користуються полонені бранці Чехи в Дарницькому лягрі» [13, арк. 3]. Дійсно, друга половина 1917 р. – це той час, коли мало місце послаблення вимог до утримання військовополонених, а означене прохання про їхнє залишення в Україні відображає одне з типових прохань полонених-українців, які перебували на території російських губерній імперії – «переведення до України». Хоча листи, що надходили до Центральної Ради, насправді, мали різні прохання: про надання матеріальної допомоги, про відпустку додому, про надання української літератури [16, арк. 69–70], про обмін на «російського військовополоненого» [15, арк. 14]. Є також доволі цікаве прохання у частини військовополонених-українців – відправка додому на літні місяці для роботи вдома на полі [14, арк. 94]. Насправді, це боліло багатьом військовополоненим-селянам – необроблені поля та неможливість допомогти своїм родинам по роботі на землі.

Нехай читача не дивують такі, начебто, фантастичні й нереальні прохання «з полону». Такі прохання надходили переважно з території українських губерній й полягали в тому, що полонені перебували на території Російської імперії й їх землі були вже окуповані на той час російськими військами. Тобто, український військовополонений перебував на території України в полоні, звертався до українського органу про прохання працювати влітку. В такому прочитанні це вже виглядає дещо по іншому. Проте типовим і найбільш поширеним проханням було переведення в місця утримання полону на територію України й подекуди «в українську армію».

Якщо проаналізувати найбільш емоційно забарвлені фрази в цих листах, то ми побачимо широкий пласт страждань військовополонених-українців на чужій території. Досить часто ми бачимо нарікання на суворий клімат російських губерній. Так, ми взяли для аналізу емоційної складової одну з архівних справ, яка містить листування військовополонених-українців з Центральною Радою у період з 20 червня по 30 вересня 1917 р. [14]. Листи були надіслані до Центральної Ради з різних частин Російської імперії – від Забайкалля до Труханового острова в

м. Києві. «Легіднійший клімат» і бажання допомогти «Неньці-Україні» – є найбільш типовим мотивом, що зазначається у листах: з 47 проаналізованих листів – 36 містили саме таку мотивацію у переведенні до України. Клімат України, порівняно з російськими губерніями, був дуже бажаною умовою перебування у полоні.

Зрозуміло, що військовополонені покладали великі надії на Центральну Раду у зміні свого становища. Ми бачимо чимало емоційно позитивно забарвлених слів про Україну. Особливо в листах, де автори просять про переведення до «української армії» [14, арк. 25–26 зв.]. Саме у цих листах бачимо й негативне ставлення до Австро-Угорщини. Хоча, загалом, Австро-Угорщина як власна держава в інших листах майже не згадується. В трьох листах взагалі немає жодного слова про Україну, а їхні автори були або самі хворі, або мали хворих в родині й бажали повернення додому, до родин. В цих листах, передусім, спостерігається людське страждання через неможливість бути із родинами, втрату власного здоров'я тощо. Ці листи були від полонених, які вже перебували в українських губерніях. Так, в одному з листів з території Криворіжжя до Центральної Ради йдеться: «Не можу я перетерпіти того болю серця, що до своїх дітей і жінки, котра лежить хорошою і не дасть допомогти дітям» [14, арк. 93].

У цих же листах можна прослідкувати й відповідь на ключове завдання статті – географію розміщення полонених. Звісно, часто військовополонений мав одне місце утримання після потрапляння в полон. Разом з тим чимало полонених переміщували не лише поряд з першим місцем утримання (як-то з офіцерами у м. Царицин, яких перемістили поряд у х. Дубовка) але й на великі відстані. Так, Петро Філіпчак, капрал 33 австрійського полку крайової оборони перебував спочатку у Сибіру, а потім був переміщений до м. Переяслава Полтавської губернії. Мав ревматизм, проблеми із серцем і працював при земській управі [14, арк. 15].

Звернення військовополонених-українців ставило перед Центральною Радою завдання, що необхідно було узгоджувати з Тимчасовим урядом. В першу чергу, це стосувалось зміни умов утримання. Відомі щонайменше два документи підготовлені для делегації Центральної Ради до Петербургу. Перший документ має назву «Доповідь про військовополонених українських солдат». Його укладено двома мовами: українською та російською [17, арк. 3–4 зв.]. У документі висвітлені ключові проблеми українських полонених. Зокрема, зазначається про відсутність нормальних гігієнічних умов, поширення хвороби, високу смертність (особливо в Троїцькому таборі) [17, арк. 3]. Крім того, робиться порівняльна характеристика умов проживання різних національностей. У доповіді відзначаються кращі побутові умови для німців та угорців та більші права для чехів.

Тут слід наголосити на тому, що основні пункти стосувалися тих військовополонених, які перебували поза межами України. Цілком очевидним було бажання Центральної Ради зосередити військовополонених-українців з інших регіонів Російської імперії саме на території України. Так, в резолютивній частині доповіді пропонувалося два заходи для покращення становища українських військовополонених: перше – перевести всіх військовополонених українських солдат з Сибіру, Туркестану та рудників на польові роботи до України; друге – взяти на поруки тих військовополонених, які можуть повернутися для проведення польових робіт на території зайняті російськими військами [17, арк. 4 зв.].

Схожий за структурою й другий документ (готувався також для делегації до Петербургу) – про становище військовополонених українців-офіцерів австро-угорської армії – «Доклад про полонених Українців офіцерів» [19, арк. 8–8зв.]. Укладачі документу відзначили розкиданість по різних таборах українських офіцерів. Так, 22 особи перебували в Семіпалатинську (нині м. Семей, Казахстан), Болхов (Орловська губернія) – 9 осіб, Єгор'євськ (Рязанська губернія) – 2 особи, Биково (Астраханська) – 3 особи, посад Дубовка (Самарська губернія) – 11 осіб, Ардатів (Симбірська губернія) – не вказана кількість, Мули (Пермська) – не вказано, Перовськ (Сирдар'їнська область) – не вказано, Астрахань і Ташкент – не вказано. Варто сказати й про наявність так званих «штрафних таборів» у містах Нікольськ-Уссурійський (нині Усурійськ), Усть-Сисольськ (нині – м. Сиктивкар), в яких розміщали українських офіцерів «тільки за українські переконання» [17, арк. 8].

Перебування військовополонених-українців на території Далекого Сходу впливало й на політичні процеси після лютого 1917 р. Українські дослідники відзначають, зокрема, вплив військовополонених-галичан. Приміром, 24 червня 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд Далекого Сходу в м. Нікольську-Усурійському (нині Усурійськ): «У перший же день його учасники зіштовхнулися з загальною ворожістю російських політиків, незважаючи на політичні розбіжності останніх між собою. Так, зокрема, командування російської армії заборонило відвідувати його засідання військовополоненим українцям-галичанам, які воювали у складі австрійської армії в

ході Першої світової війни. Натомість більшовики пішли ще далі: Владивостоцька Рада робітничих і солдатських депутатів постановила взагалі розігнати з'їзд, оскільки він «вносить розкол у революційний рух». Проте солдати, більша частина яких були українцями, відмовились підкоритися більшовицькій резолюції, а отже, з'їзд, як і передбачалося, працював протягом чотирьох днів» [18, с. 69].

Центральна Рада пропонувала Тимчасовому Уряду чотири рішення: перше – сконцентрувати всіх офіцерів-українців на території України в Харкові, Полтаві; друге – повернення офіцерів зі штраф-таборів (список мав бути доданий Центральною Радою); третє – звільнення з полону офіцерів-українців, відповідно до наказу Генерального Штабу від 22 липня 1916 р. за № 10303; четверте – поширення на українських військовополонених прав, якими користувалися чехи, словаки тощо [17, арк. 8 зв.]. Зрештою, це питання так і не було впорядковано за пропонованими варіантами. Кардинальні зміни, що відбулись протягом другої половини 1917 р., суттєво змінили подальший хід подій, зокрема, й щодо питання військовополонених. Частина з них самовільно залишали місця утримання й діставалася до України.

Як відомо, юридичне розв'язання проблеми військовополонених австро-угорської армії відбулося вже у січні-лютому 1918 р., коли, згідно VI статті Брестського мирного договору та відповідних двосторонніх угод, мав відбутися взаємний обмін полоненими. Разом із тим повернення з полону окремих австро-угорських військовослужбовців, зокрема й українців, значно розтягнулося у часі. Для когось повернення до рідного дому тривало ще роками. Окремі військовополонені могли не повернутися взагалі чи поверталися через десятки років. Так, наприклад, польські газети 22 червня 1938 р. розмістили повідомлення про повернення до рідного дому в м. Делятин через 24 роки військовополоненого австро-угорської армії Міхала Капчука [19, с. 8]. За родинними переказами від п. Ірени Климюк, Капчук мав родину на території колишньої Російської імперії, чим і може пояснюватися настільки довге повернення до рідного дому.

Висновки. Таким чином, у розміщенні військовополонених-українців можна простежити характерну сегрегацію за національною ознакою, що мала й відповідну територіальну прив'язку. Тобто, українці як представники слов'янських народів розміщувалися на території російських губерній в таборах для утримання військовополонених переважно західніше і південніше. Також, за повідомленням Центральної Ради, існували штраф-табори в містах Нікольськ-Уссурийський (нині Усурийськ) та Усть-Сисольськ (нині Сиктивкар). Незаперечним є той факт, що переважання українців у певному типі табору на території Російської імперії (слов'янський чи австро-німецький) не заперечувало факту потрапляння українців до «не свого профілю». Інформація, що її збирала Центральна Рада, фіксує наявність таких прикладів як непоодинокі явище. Серед решти можливих покращень для становища військовополонених-українців доби Центральної Ради стала пропозиція переведення українців на території українських губерній у складі Російської імперії. Для цього велася робота й у Дарницькому таборі на території Києва, який виконував транзитну та розподільчу функції. Власне й самі військовополонені у листах до Центральної Ради часто звертались саме з таким проханням.

Список літератури

1. Nachtigal R. Die Murmanbahn: Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918). Grunbach: Greiner, 2001. 159 p.
2. Wurzer G. Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg: PhD Dissertation. Tübingen, 2000. 589 p.
3. Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Oxford; New York: Berg Publishers, 2002. 259 p.
4. Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätenschaft: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917–1920. Viena: University of Vienna, 1995. 206 p.
5. Познахирев В. В. Турецкие военнопленные и гражданские пленные в России в 1914–1924 гг. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 292 с.
6. Yanikdag Y. Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914–22. *Journal of Contemporary History*. 1999. № 34. P. 69–85.
7. Rossi M. I prigionieri dello Zar, soldati italiani dell'esercito austro-ungarico nei lager della Russia, 1914–1918. Mursia; Milano, 1997. 204 p.
8. Бондаренко Е. Ю. Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке России: 1914–1956 гг.: дис. ... д-ра ист. Наук. Владивосток, 2004. 477 с.

9. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 103–116.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 41. 336 арк.
11. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914–1918. *Journal of Contemporary History*. 1993. Vol. 28. P. 31–52.
12. Науменко К. Царинська доба Євгена Коновальця. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. 36. 8. С. 11–23.
13. ЦДАВО. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 41. 3 арк.
14. ЦДАВО. ф. 1105. Оп. 1 Спр. 1. 94 арк.
15. ЦДАВО. ф. 1105. Оп. 1 Спр. 1. 14 арк.
16. ЦДАВО. ф. 1105. Оп. 1 Спр. 43.
17. ЦДАВО. Ф. 1105. Оп.1. Спр. 57.
18. Щербина Н., Махінла Ю. Державницькі змагання українців Далекого Сходу в 1917–1922 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676–677. С. 68–72.
19. Powrót do domu po 24 latach. *Śląski Kurjer Poranny. Dziennik Niezależny Polityczno-Społeczno-Gospodarczy, Poświęcony Obronie Świata Pracy*. S. 8.

References

1. Nachtigal, R. (2001). The Murmansk Railway: The transport connection of a port of military importance and the labor potential of prisoners of war (1915 to 1918). Grunbach [in German].
2. Wurzer, G. (2000). The prisoners of war of the Central Powers in Russia during the First World War (PhD dissertation). Tübingen [in German].
3. Rachamimov, A. (2002). POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Oxford; New York.
4. Leidinger, H. (1995). Between the Empire and the Soviet Power: The German-Austrian returnees from Russian captivity and the organization of the Austrian prisoner of war and return system 1917–1920. Vienna [in German].
5. Poznakhirev, V. (2014). Turkish prisoners of war and civilian prisoners in Russia in 1914–1924. St. Petersburg [in Russian].
6. Yanikdag, Y. (1999). Ottoman prisoners of war in Russia, 1914–22. *Journal of Contemporary History*, 34, 69–85.
7. Rossi, M. (1997). The Tsar's prisoners, Italian soldiers of the Austro-Hungarian army in the Russian camps, 1914–1918. Milano; Mursia [in Italian].
8. Bondarenko, E. (2004). Foreign prisoners of war in the Russian Far East: 1914–1956 (Doctoral dissertation). Vladivostok [in Russian].
9. Nachtigall, R. (2010). Darnytsia prisoner-of-war camp during the First World War. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 103–116 [in Ukrainian].
10. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 41 [in Ukrainian].
11. Davis, G. (1993). National Red Cross Societies and prisoners of war in Russia, 1914–1918. *Journal of Contemporary History*, 28, 31–52.
12. Naumenko, K. (2006). Tsarytsyn period of Yevhen Konovalets. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh [Ukrainian liberation movement]*, 8, 11–23 [in Ukrainian].
13. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 41 [in Ukrainian].
14. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 1 [in Ukrainian].
15. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 1 [in Ukrainian].
16. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 43 [in Ukrainian].
17. Central State Archives of Supreme Authorities and Administration of Ukraine. Fund 1105. Inv. 1. File 57 [in Ukrainian].
18. Shcherbyna, N., Makhinla, Yu. (2013). Statehood aspirations of Ukrainians in the Far East in 1917–1922. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny [Scientific Bulletin of Chernivtsi University: History. Political Science. International Relations]*, 676–677, 68–72 [in Ukrainian].
19. Returning home after 24 years. (n. d.). *Śląski Kurjer Poranny. Dziennik Niezależny Polityczno-Społeczno-Gospodarczy, Poświęcony Obronie Świata Pracy*, 8 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 21.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94(437.3/6)«1945/1948»:338.24-028.82

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-127-133

Іван ВОВКАНИЧ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, м. Ужгород, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7170-197X>

e-mail: Vovkanych.Ivan@uzhnu.edu.ua

Ігор ШНИЦЕР

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн Ужгородського національного університету, м. Ужгород, Україна,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

e-mail: Ihor.Shnitser@uzhnu.edu.ua

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЛОВАЦЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В ТРЕТІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1945–1948 рр.)

Анотація. Мета – проаналізувати основні партійно-політичні програми розвитку словацької економіки у третій Чехословацькій республіці та висвітлити початок її структурної перебудови в 1945–1948 рр. **Наукова новизна.** Структурна перебудова словацької економіки, яка розпочалася в 1945–1948 рр. на цілі десятиліття визначила пріоритети, принципи та зміст економічної політики Чехословаччини щодо словацьких земель. У статті зроблено спробу комплексного розкриття та аналізу проблем розвитку словацької економіки в третій Чехословацькій республіці, в тому числі початок індустріалізації та перебіг аграрної реформи із залученням наукових напрацювань зарубіжної (словацької та чеської) історіографії з даної проблематики. **Висновки.** Питання повоєнної відбудови словацької економіки знайшли своє відображення у програмі уряду Народного фронту чехів і словаків та політичних програмах партій третьої Чехословацької республіки. З'ясовано, що дві провідні політичні партії Словаччини, комуністи та демократи, мали схожі концептуальні підходи до стратегії повоєнної відбудови словацької економіки. Вони виступали за зміну власності шляхом ліквідації панування великого капіталу у промисловості та сільському господарстві. Реалізація їх партійно-політичних програм привела до початку структурної перебудови словацької економіки в 1945–1948 рр. Її складовими стали індустріалізація та аграрна реформа. Проте досягти усіх поставлених економічних завдань в роки третьої Чехословацької республіки не вдалося через поступове загострення політичної боротьби в державі, яке привело до лютевського державного перевороту 1948 р.

Ключові слова: третя Чехословацька республіка, уряд Народного фронту чехів та словаків, комуністи, демократи, словацька економіка, індустріалізація, аграрна реформа.

Ivan VOVKANYCH

Doctor of History, Professor, Head of the Department of International Studies and Public Communications Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7170-197X>

e-mail: Vovkanych.Ivan@uzhnu.edu.ua

Ihor SHNITSER

PhD (History), Associate Professor, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine,

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

e-mail: Ihor.Shnitser@uzhnu.edu.ua

THE PROBLEMS OF THE SLOVAK ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE THIRD CZECHOSLOVAK REPUBLIC (1945–1948)

Abstract. The purpose is to analyse the main party-political programs for the development of the Slovak economy in the Third Czechoslovak Republic and to highlight the beginning of its restructuring in 1945–1948. **Scientific novelty.** The structural reorganization of the Slovak economy, which began in 1945–1948, determined the priorities, principles, and content of Czechoslovakia's economic policy towards Slovak lands for decades. The article attempts to comprehensively reveal and analyse the problems of the Slovak economic development in the Third Czechoslovak Republic, including the beginning of industrialization and the course of the agrarian reform, with the involvement of scientific findings by foreign (Slovak and Czech) historiography on these issues. **Conclusions.** The issues of the post-war reconstruction of the Slovak economy were reflected in the program of the government of the National Front of Czechs and Slovaks and the political programs of the parties of the Third Czechoslovak Republic. It was found that the two leading political parties of Slovakia, the Communists, and the Democrats, had similar conceptual approaches to the strategy of post-war reconstruction of the

Slovak economy. They advocated a change of ownership by eliminating the dominance of big capital in industry and agriculture. Implementing their party-political programs led to the beginning of the structural reorganization of the Slovak economy in 1945–1948. It comprised industrialization and agrarian reform. However, it was impossible to achieve all the economic tasks set during the years of the Third Czechoslovak Republic due to the gradual aggravation of the political struggle.

Keywords: *Third Czechoslovak Republic, government of the National Front of Czechs and Slovaks, Communists, Democrats, Slovak economy, industrialization, agrarian reform.*

Постановка проблеми. Друга світова війна стала справжнім випробуванням для економіки Словацької держави 1939–1945 рр. Спочатку заходи влади в економічній сфері принесли позитивний результат, які офіційна людацька пропаганда презентувала як «економічне диво». Проте тимчасовий ріст словацької економічної кон'юнктури у воєнних умовах не мав нічого спільного з тривалим розвитком національної економіки. Абсолютна залежність Словаччини у зовнішньоекономічних зв'язках від гітлерівської Німеччини, початок розпаду блоку фашистських держав та союзницькі бомбардування промислових об'єктів краю поклали край позитивним економічним результатам. Станом на 1945 р. промислове виробництво в Словаччині складало лише 58,8% від довоєнного рівня, необробленими залишалось близько 100 тис. га орних земель, пошкоджено було приблизно 36% від загальної довжини залізниць, з 665 локомотивів справними залишилися лише 22, повністю зруйнованими були 21 тис. житлових будинків, ще 72 тис. – частково [17, с. 199]. Загальні матеріальні збитки Словаччини за підсумками Другої світової війни склали 114 млрд 641,4 млн крон [15, с. 193]. Відтак першочерговим завданням нової чехословацької влади стала повоєнна відбудова Словаччини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії структурна перебудова словацької економіки в третій Чехословацькій республіці ще не стала предметом спеціального дослідження. Її окремі аспекти досліджували І. Вовканич [15], О. Свеженцева [18] та Є. Пугач [17]. Водночас вагомими є здобутки зарубіжних (словацьких та чеських) істориків у вивченні згадуваної теми. Партійно-політичні програми розвитку словацької економіки у третій Чехословацькій республіці вивчали М. Сирни [14] та М. Сабол [12]. Особливості повоєнної аграрної реформи в Словаччині висвітлено у працях Я. Рихліка [11], М. Фіамової [3–4] та В. Главової [5]. Початок словацької індустріалізації досліджено у працях М. Барновського [1], М. Лондака [9–10] та ін. Зарубіжні історики сходяться в думках про те, що саме в 1945–1948 рр. розпочалася масштабна структурна перебудова словацької економіки, яка на довгі десятиліття визначили головні тенденції її розвитку в складі Чехословаччини.

Мета статті – проаналізувати основні партійно-політичні програми розвитку словацької економіки у третій Чехословацькій республіці та висвітлити початок її структурної перебудови в 1945–1948 рр., в тому числі шляхом проведення індустріалізації та аграрної реформи.

Виклад основного матеріалу. Підсумки Другої світової війни вплинули на зростання авторитету комуністів у відродженій Чехословацькій республіці. Їх лідер К. Готвальд під час конференції партійного активу Комуністичної партії Словаччини (КПС) у квітні 1945 р. заявляв: «Ми ще не у мети, але ми на вірному шляху... і тільки втручання чорта може завадити нашій партії використати сприятливі умови, щоб досягти найближчим часом тих кінцевих цілей, за які ми боролися усе життя» [2, с. 595]. Кінцевою метою комуністів було утвердження в Чехословаччині соціалізму радянського взірця. Проте питання наскільки швидко їм вдасться досягти поставленої мети залишалось відкритим. Офіційна позиція СРСР у цьому питанні полягала в наступному – чехи і словаки повинні самостійно стати на шлях радянзації, а тому завданням місцевих комуністів було підготувати їх до цього політично та ідеологічно.

Політика уряду Народного фронту чехів і словаків у перші повоєнні місяці загалом відповідала стратегії та тактиці чехословацьких комуністів. Доказом цьому можна вважати її Кошицьку програму від 5 квітня 1945 р. У статті I Програми відзначалося, що «новий уряд вважає своїм обов'язком пліч-о-пліч з Радянським Союзом... зробити перші кроки на шляху будівництва нового щасливого життя у звільненій Чехословаччині» [8]. Стаття III Програми визначала, що «співпраця з Радянським Союзом здійснюватиметься за всіма напрямками: військовим, політичним, економічним, культурним» [8]. Отже, документ декларував всебічну співпрацю Чехословаччини з СРСР, в тому числі й в економічній сфері, що дозволяло комуністам розраховувати на відносно легкий перехід до політики радянзації.

Важливим у контексті нашого дослідження є те, що Програма чехословацького уряду Народного фронту чехів і словаків визначила головні напрями повоєнних економічних трансформацій в третій Чехословацькій республіці. Стаття XI Програми передбачала проведення

нової земельної реформи, яка мала за мету «раз і назавжди відібрати чеську і словацьку землю з рук німецько-угорської шляхти, а також у зрадників народу і передати її в руки чеського і словацького селянства та сільськогосподарських робітників» [8]. Уряд Народного фронту чехів і словаків підтримував конфіскацію землі ворогів та зрадників, яку на завершальному етапі війни проводив Словацький національний комітет (СНК), з подальшим її розподілом серед безземельного та малоземельного селянства. Подібну практику влада, згідно з Програмою, планувала поширити на територію всієї Чехословацької республіки.

У промисловості згідно зі статтею XII Програми Народного фронту чехів і словаків наголос робився на відбудові та введенні в дію всіх підприємств, приватних та комунальних, відновленні роботи пошти, телеграфу, телефонного і радіозв'язку, транспорту тощо. Стаття XIV передбачала заходи з подолання безробіття та визначала соціальні гарантії для працівників. Зокрема, влада обіцяла піклуватися про трудящих у випадку «безробіття, хвороби, трудового каліцтва, інвалідності» [8].

Таким чином, Кошицька програма від 5 квітня 1945 р. передбачала помірковані соціально-економічні перетворення в державі, в тому числі й в Словаччині. Мова йшла про конфіскацію землі та іншої власності німецьких і угорських землевласників та колаборантів з метою їх подальшої передачі безземельним і малоземельним селянам, запровадження національного (державного) управління на заводах, шахтах, банках, які належали німецьким і угорським власникам і колаборантам. Проте деталей майбутніх соціально-економічних перетворень в третій республіці Програма уряду Народного фронту чехів і словаків не містила.

Словацький історик М. Сабол вважає, що це було наслідком відсутності серед нової політичної еліти Чехословаччини фахівців, здатних швидко проаналізувати економічну ситуацію в державі та розробити узгоджений план реформ [12, s. 677]. Наприклад, КПС спромоглася презентувати власну економічну програму тільки у жовтні 1945 р. В її основі лежали заходи, спрямовані на індустріалізацію краю, а саме – прискорений соціально-економічний перехід від традиційної аграрної економіки до господарювання з переважанням промислового виробництва. З багатьох варіантів індустріалізації комуністи обрали підтримку та розвиток деревообробної промисловості, оскільки ліс був чи не найбільшим сировинним багатством Словаччини. До деревообробної промисловості мали бути долучені суміжні галузі, такі як виробництво меблів, целюлозно-паперова промисловість, виробництво хімічних волокон, текстильна промисловість тощо [12, s. 678].

У сфері сільського господарства комуністи планували розвивати модель, яка передбачала гармонійне поєднання тваринництва і рослинництва з виробництвом харчових продуктів. Це мало відбуватися шляхом технічної модернізації сільського господарства. Велику увагу в повоєнній економічній стратегії комуністів було приділено ліквідації диспропорцій у рівнях розвитку чеських і словацьких земель.

Впливова на словацьких землях Демократична партія (ДП) мала власне бачення на процес повоєнної відбудови краю [13]. Її керівництво запропонувало альтернативу комуністичній концепції індустріалізації. На думку демократів, Словаччині варто було в першу чергу розвивати ті галузі промисловості, які б опиралися на висококваліфіковану робочу силу та мали низьку залежність від сировини і матеріалів. За підсумком з'їзду економістів Демократичної партії в лютому 1947 р. було сформовано концепцію під назвою «економічний федералізм». Вона містила вимогу децентралізації управління економічними процесами в Чехословаччині та розширення прав Словаччини у сфері економіки [9, s. 28–29]. Крім того, програма демократів закликала «припинити період революційного втручання до економіки» [5, s. 133].

Варто відзначити, що демократи в 1945 р. співпрацювали з комуністами у вирішенні словацького питання шляхом реалізації ідеї федеративного устрою у відродженій Чехословацькій республіці [19, с. 435]. На той час їх концептуальні підходи до стратегії розвитку повоєнної словацької економіки теж принципово не відрізнялися. Обидві партії виступали за зміну форм власності, оскільки були прихильниками ліквідації панування великого капіталу у промисловості, сільському господарстві та банківсько-фінансовому секторі. КПС та ДП виступали за розширення державного сектора та посилення державного регулювання економічними процесами в Чехословаччині. Головним економічним завданням керівництво двох партій вважало зміну аграрного характеру словацької економіки на індустріальний та ліквідацію диспропорцій в рівнях розвитку чеських і словацьких земель. Відмінність у поглядах на розвиток словацької економіки полягала у тому, що ДП відстоювала інтереси дрібних і середніх власників, у той час, як КПС виступала за тотальне усуспільнення власності та посилене втручання держави в економічні процеси. Крім того, керівництво Демократичної партії спробувало сформулювати раціональну

програму індустріалізації Словаччини. Проте вона, навіть всередині самої партії, залишилася на рівні ідей та закликів, а не економічно обґрунтованих пропозицій чи конкретного плану дій. Через цю причину комуністам зрештою вдалося перехопити ініціативу в демократів у питаннях повоєнної відбудови Словаччини.

Основою повоєнної відбудови Словаччини в третій Чехословацькій республіці стала індустріалізація. До уваги не були взяті застереги чеських політиків, які попереджали про недоречність прискореної «штучної» індустріалізації, яка приведе до пролетаризації населення краю. Словацькі політики доводили, що край має умови для розвитку багатогалузевої промисловості – деревообробної, хімічної, текстильної, металургійної тощо. Також ними передбачалася можливість спорудження в Словаччині підприємств, не пов'язаних зі словацькою сировиною, а орієнтованих на імпорт, передусім з СРСР.

Відзначимо, що формування державного сектора в промисловості розпочалося ще під час Словацького національного повстання 1944 року, коли на територіях, контрольованих повстанцями, було конфісковано власність і майно від ворожих елементів та запроваджено режим тимчасового управління державними представниками підприємств, які були відібрані у німців, угорців чи колаборантів [15, с. 190].

Влітку 1945 р. комуністи спільно з Револьюційним профспілковим рухом розпочали мітинги на підприємствах краю з вимогою націоналізації ключових галузей промисловості та усієї фінансової системи. Їх вимоги були підтримані урядом Народного фронту чехів і словаків та президентом Чехословаччини Е. Бенешем. Останній, як відомо, називав одержавлення економіки «соціалізацією» [18, с. 168]. Чотири декрети про націоналізацію ключових галузей промисловості й фінансової системи та п'ятий декрет про заводські комітети були підписані президентом Е. Бенешем 24 жовтня 1945 р. Реалізація декретів Е. Бенеша дозволила до кінця 1946 р. передати до рук держави 99% підприємств енергетики, 77% – металообробки, залізниці та радіомережу [18, с. 168].

Індустріалізація в Словаччині до лютого 1948 р. базувалася передусім на розвитку деревообробної промисловості, оскільки ліс був головним сировинним багатством краю [10, с. 129]. Паралельно з 1945 р. розпочалося переміщення надлишкових виробничих потужностей, підприємства німців-вигнанців та колаборантів, з прикордонних чеських земель. До початку 1948 р. у Словаччину було передислоковано 260 промислових об'єктів [15, с. 198]. Переважно це були невеликі підприємства із середньою чисельністю зайнятих в 60–70 осіб. Проте у сукупності вони дозволили створити нові робочі місця майже для 20 тис. словацьких робітників [6, с. 455].

Процес індустріалізації в Словаччині в 1945–1948 рр. зіткнувся з низкою проблем. По-перше, зберігалася низька концентрація виробництва, адже понад 2/3 промислових об'єктів краю складали малі підприємства, головним чином ремісничого типу. Великі підприємства існували переважно в оборонній та нафтопереробній промисловості. Наприклад, на заводах по виробництву зброї в Дубніці-над-Вагом працювало 15 тис. робітників. Це було майже стільки, скільки працювало на 750 підприємствах з чисельністю працюючих від 11 до 50 робітників. Другою проблемою була велика диференціація в розміщенні промислового виробництва в Словаччині. Наприклад, якщо в Кошицькому краї кількість зайнятих в промисловості на 1 000 жителів складала 33,5 осіб, то в сусідній Пряшівщині – тільки 5 осіб [16, с. 63–65].

Схвалений чехословацьким парламентом в 1946 р. Дворічний план розвитку економіки на 1947–1948 рр. передбачав перехід до форсованої індустріалізації в Словаччині [12, с. 693]. Найбільші інвестиції держави були спрямовані в енергетику, машинобудування, хімічну та продовольчо-переробну галузі промисловості. Це дозволило досягти зростання промислового виробництва в краї порівняно з 1937 р. майже у 2 рази, а чисельності зайнятих у промисловості зросла на 77%. Проте цей показник все ще залишався у 2 рази нижчим, ніж у чеських землях [15, с. 199]. Крім того, кількість зайнятих в аграрному секторі Словаччини й надалі переважала над промисловими робітниками. Тому не дивно, що у повоєнні роки продовжилася традиція залучення словацької робочої сили на чеські заводи. Зокрема організовані набори робітників зі Словаччини в Чехію на рівні приблизно до 10 тис. осіб в рік продовжувалися навіть у 1950-х рр. [15, с. 201].

Після закінчення Другої світової війни Словаччина залишалася напіваграрною країною. Землеробське населення становило майже половину (48,1%) населення краю [1, с. 56]. Тож аграрний сектор залишався важливим напрямом повоєнної відбудови Словаччини. Як відзначає історикиня М. Фіамова, станом на 1945 р. аграрне питання в Словаччині не було вирішене. Аграрна реформа авторитарного режиму Й. Тісо «не виправдала очікувань, які словацька громадськість і політики на неї покладали» [3, с. 116] й з 1 млн 618 тис. га, які були визначені для реалізації реформи, фактично було перерозподілено тільки 45,739 тис. га [15, с. 193]. У підсумку це не

дозволило істотно змінити структуру сільського господарства на словацьких землях. Станом на 1945 р. 310 тис. селян, або 58% від їх загальної кількості, володіли ділянками в розмірі до 5 га, що складало тільки 15% всіх сільських угідь. Іншими словами, середній розмір наділів дрібного селянства в Словаччині складав 2,3 га. При цьому, 4 800 великих землевласників, що складали 1% населення села, володіли 42% землі. Середній розмір їх одного господарства – 410 га [15, с. 195].

Більшість великих сільськогосподарських маєтків в Словаччині перебували у руках угорських власників. Відтак аграрну реформу було розпочато з конфіскації земель угорців, німців чи колаборантів з подальшим її розподілом між словацькими селянами [3, с. 16]. 27 лютого 1945 р. Президія СНР законодавчим рішенням № 4 постановила конфіскувати землю німців, угорців, зрадників та ворогів словацького народу з подальшим її розподілом між безземельними і малоземельними селянами [11, с. 395]. Першочергове право на отримання конфіскованої землі мали активні учасники антифашистського руху в роки війни. Безземельним і дрібним селянам планувалося надавати до 8 га орної землі чи до 12 га загалом, а для багатодітних – відповідно 10 чи 13 га [15, с. 195].

Після завершення війни конфіскація землі в Словаччині регулювалася низкою нормативних документів, зокрема Постановою СНР № 64 від травня 1946 р. Вона поширювала конфіскацію на всі німецькі та угорські землі, за винятком власності осіб, які брали активну участь у Русі опору. При цьому їхня земельна власність не мала права перевищувати площу 50 га [15, с. 195].

Розподіл конфіскованих земель між безземельними і дрібними селянами в Словаччині проходив швидше, ніж у Чехії та Моравії. Не в останню чергу це було зумовлено тим, що проведення земельної реформи підтримала впливова в Словаччині Демократична партія. Її представник Я. Урсні очолював відомство з сільського господарства та земельної реформи. Водночас ДП була змушена протистояти закликам словацьких комуністів до «загальної» аграрної реформи. Її неможливість в Словаччині пояснювалася низкою причин. По-перше, у Словаччині через відсталу структуру місцевої економіки з переважанням сільського господарства і особливі фізико-географічні природні умови об'єктивно існувала нестача сільськогосподарських угідь. При цьому навіть станом на 1948 р. частка зайнятих у сільському господарстві складала 60,6% загальної чисельності осіб, що працювали в народному господарстві краю [15, с. 197]. По-друге, словацьке населення проживало в регіонах з найменшим запасом земель. По-третє, впродовж 1945–1946 рр. до Чехословаччини переселилося майже 100 тис. осіб з Угорщини, України, Румунії та Югославії. Серед них було чимало словаків, які здебільшого осідали у сільській місцевості, що вело до наростання проблеми аграрного перенаселення краю. Конфісковані в угорців у південній Словаччині землі, спочатку були обіцяні словацьким репатріантам з Угорщини, а також Румунії, Югославії та Болгарії. Однак через їх нестачу ці особи були направлені на чеські землі, куди зрештою прибували й інші незадоволені результати реформи словаки.

У липні 1947 р. в Чехословаччині розпочався другий етап аграрної реформи, в рамках якої було націоналізовано 270 тис. га сільськогосподарських угідь та 599 тис. га лісів. Власникам пообіцяли компенсувати втрачене майно коштом держави з розрахунку середньої ціни землі за останні десять років, зменшеної на 20% [4, с. 114]. Окрім лісів, держава також націоналізувала більшу частину сільськогосподарських угідь та виділила частину землі муніципалітетам. У Словаччині було конфісковано близько 100 тис. га церковної землі, більшість з якої належала католицькій церкві [3, с. 23]. Євангелістська та реформатська церкви втратили майже 1000 га [3, с. 23]. Розподіл землі проводився за символічною ціною та без чітко визначених критеріїв відповідно до місцевих умов. Проте до 1948 р. в Словаччині було перерозподілено тільки 72 тис. га [11, с. 411]. Як наслідок в словацькому селі й надалі переважав дрібний господар та відчувався земельний голод, а частка зайнятих в сільському господарстві Словаччини на 1948 р. складала 60,6% загальної чисельності осіб, що працювали в народному господарстві, у той час, як в Чехії – 33,1% [15, с. 197]. Це свідчило про те, що Словаччина все ще залишалася переважно аграрним краєм. На думку чеського історика Я. Рихліка, аграрна реформа в Чехословаччині другої половини 1940-х рр. не виконала поставлених перед нею завдань, оскільки так і не зуміла розв'язати проблему безземелля та малоземелля селян [11, с. 412].

Водночас представники КПЧ ще з 1947 р. розмірковували над поглибленням аграрної реформи. Керівництвом партії було сформовано аграрну програму, головною вимогою якої було проведення нового етапу реформи шляхом скорочення максимального розміру приватної земельної власності до 50 га [11, с. 404]. Дана програма отримала назву Градецької, від міста, де вона була вперше оприлюднена. У формі закону вона була затверджена 21 березня 1948 р., тобто незабаром

після лютневого державного перевороту. Відтак реалізація нового етапу аграрних перетворень відбувалася вже в нових політичних реаліях – становленні комуністичного тоталітарного режиму.

Висновки. Після завершення Другої світової війни Словаччина повернулася до складу Чехословацької республіки та зіткнулася з проблемою повоєнної відбудови. Вибір правильної стратегії повоєнного відновлення міг стати базисом для її подальшого успішного розвитку. Дві провідні політичні партії Словаччини, комуністи та демократи, мали схожі концептуальні підходи до стратегії повоєнної відбудови місцевої економіки. Вони виступали за зміну власності шляхом ліквідації панування великого капіталу у промисловості та сільському господарстві. Це привело до структурної перебудови словацької економіки в 1945–1948 рр. Її складовими стали індустріалізація та аграрна реформа. Індустріалізація мала за мету змінити аграрний характер місцевої економіки на індустріальний та паралельно домогтися ліквідації диспропорцій в рівнях соціально-економічного розвитку чеських і словацьких земель. Аграрна реформа мала розв’язати проблему безземелля та малоземелля словацьких селян. Проте досягти усіх поставлених завдань в роки третьої Чехословацької республіки не вдалося. На заваді стали не тільки окремі економічні прорахунки, але й загострення політичної боротьби в державі, що привело до лютневого перевороту та встановлення комуністичного тоталітарного режиму в 1948 р. Проте саме в 1945–1948 рр. була розпочата структурна перебудова словацької економіки, яка на довгі десятиліття визначила пріоритети, принципи та зміст економічної політики комуністичного режиму щодо словацьких земель. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у детальному вивченні завершального етапу структурної перебудови словацької економіки, який припав на період побудови соціалізму в Чехословаччині.

Список літератури

1. Barnovský M. Industrializácia Slovenska a životné prostredie v období komunistického režimu. *Acta Oeconomica Pragensia*. 2007. Roč. 15, č. 7. S. 55–71.
2. Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu do února 1948. 2 svazek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965. S. 457–795.
3. Fiamová M. Cesta k socializácii československého poľnohospodárstva. *Pamäť národa*. 2009. 02. S. 16–31.
4. Fiamová M. Zmeny v pozemkovom vlastníctve na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. *Historický časopis*. 2017. Roč. 65, č. 1. S. 99–117.
5. Hlavová V. Rok 1948 – rok zlomu v agrárnej politike štátu. *Kapitolami najnovších slovenských dejín*. Bratislava, 2006. S. 131–143.
6. Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století. Praha: Svoboda, 1974. 530 s.
7. Janišová M., Kaplan K. *Katolícká cirkev a pozemková reforma 1945–1948: dokumentace*. Brno: Doplněk, 1995. 499 s.
8. Košícký vládní program, 5. dubna 1945. URL: <https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/04/labyrint-1945-Kosicky-vladni-program.pdf>.
9. Londak M. K formovaniu koncepcie industrializácie Slovenska v druhej polovici 40. rokov. *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992)*. Bratislava, 1994. S. 26–32.
10. Londak M. Zmena ekonomického systému v Československu a na Slovensku po februári 1948. *Kapitolami najnovších slovenských dejín*. Bratislava, 2006. S. 115–130.
11. Rychlík J. Pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. *Historický časopis*. 1993. Roč. 41, č. 4. S. 394–413.
12. Sabol M. Konštituovanie povojnovej ekonomickej sústavy a príprava dvojročného hospodárskeho plánu. *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948*. Trnava, 2015. S. 676–696.
13. Šutaj Š. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948). Košice, 2002. 564 s. URL : <https://svusav.sk/storage/uploads/publikacie/pdf/sops.pdf>.
14. Syrný M. Slovenskí demokrati ‘44–48. Kapitoly z dejín Demokratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948. Banská Bystrica, 2010. 403 s.
15. Вовканич І. Чехословаччина в 1945 – 1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 352 с.
16. Капішовський В. Східна Словаччина вчора і сьогодні. Братіслава-Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во, Відділ української літератури в Пряшеві, 1982. 246 с.
17. Пугач Е. П. История Словакии: монография. Харьков: ХНУ, 2013. 344 с.
18. Свеженцева О. Особливості соціалізації чехословацької економіки наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*. 2011. Вип. 26. С. 167–173.
19. Шніцер І. Словацьке питання в політиці Демократичної партії (1944–1948 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 434–439.

References

1. Barnovský, M. (2007). Industrialization of Slovakia and the environment during the communist regime. *Acta Oeconomica Pragensia*, 15/7, 55–71 [in Slovak].
2. The Road to May. The Emergence of People's Democracy in Czechoslovakia until February 1948. Vol. 2. (1965), 457–795. Prague [in Czech].
3. Fiamová, M. (2009). The path to the socialization of Czechoslovak agriculture. *Pamäť národa [Memory of the nation]*, 2, 16–31 [in Slovak].
4. Fiamová, M. (2017). Changes in land ownership in Slovakia in the years 1939–1945. *Historický časopis [Historical Journal]*, 65/1, 99–117 [in Slovak].
5. Hlavová, V. (2006). The year 1948 – a turning point in the state's agrarian policy. *Chapters of the latest Slovak history*, 131–143. Bratislava [in Slovak].
6. Economic History of Czechoslovakia in the 19th and 20th Centuries (1974). Prague [in Czech].
7. Janišová M., Kaplan K. (1995). *The Catholic Church and the Land Reform 1945–1948: Documentation*. Brno [in Czech].
8. Košice government program (1945). Retrieved from: <https://www.nacr.cz/wp-content/uploads/2021/04/labyrint-1945-Kosicky-vladni-program.pdf> [in Czech].
9. Londak, M. (1994). On the formation of the concept of industrialization of Slovakia in the second half of the 1940s. *The Slovak question in the history of Czechoslovakia (1945–1992)*, 26–32. Bratislava [in Slovak].
10. Londak, M. (2006). The change of the economic system in Czechoslovakia and Slovakia after February 1948. *Chapters of the latest Slovak history*, 115–130. Bratislava [in Slovak].
11. Rychlík, J. (1993). Land reform in Slovakia in the years 1945–1950. *Historický časopis [Historical Journal]*, 41/4, 394–413 [in Slovak].
12. Sabol, M. (2015). The establishment of the post-war economic system and the preparation of a two-year economic plan. *The years of the breakthrough. Slovakia in the years 1945–1948*, 676–696. Trnava [in Slovak].
13. Šutaj, Š. (2002). Slovak civic political parties in documents (1944–1948). Košice. Retrieved from: <https://svusav.sk/storage/uploads/publikacie/pdf/sops.pdf> [in Slovak].
14. Syrný, M. (2010). Slovak Democrats '44-48. Chapters from the history of the Democratic Party in Slovakia in the years 1944–1948. Banská Bystrica [in Slovak].
15. Vovkanych, I. (2000). Czechoslovakia in 1945–1948: A sketch of the history of the transitional period. Uzhhorod [in Ukrainian].
16. Kapišovský, V. (1982). Eastern Slovakia Yesterday and Today. Bratislava-Presov: Slovak Pedagogical Publishing House, Department of Ukrainian Literature in Presov [in Ukrainian].
17. Pugach, E. (2013). History of Slovakia. Kharkiv [in Russian].
18. Svezhentseva, O. (2011). Peculiarities of the socialization of the Czechoslovak economy in the late 40s – early 50s of the 20th century. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo universitetu. Seriya: Istoriya [Scientific bulletin of the Uzhgorod University. Series: History.]*, 26, 167–173 [in Ukrainian].
19. Schnitser, I. (2018). The Slovak Question in the Politics of the Democratic Party (1944 – 1948). *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University]*, 50, 434–439 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.02.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 93/94

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-134-141

Aydin Boyukkishi MIRZAZADE

*PhD in Political Science, Associate Professor of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, Republic of Azerbaijan*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2283-5420>

e-mail: aydinmir25@hotmail.com

IMPLEMENTATION OF ENERGY AND COMMUNICATION PROJECTS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI NAGORNO-KARABAKH CONFLICT (1993–2013)

Abstract. Purpose. The article is devoted to the implementation of energy and communication projects in the South Caucasus. **Scientific novelty.** The mutual influence of regional conflicts and energy issues cannot be denied. Especially in such a complex region as the South Caucasus, existing and ongoing conflicts are among the main factors hindering the integration of the countries of the region into the world political and economic system. In particular, the Nagorno-Karabakh conflict, which lasted from 1988 to 2020 and eventually ended with the restoration of the territorial integrity of Azerbaijan, has long hampered the effective use of Azerbaijan's energy resources for economic and social development, as well as active participation in ensuring global energy security. After Heydar Aliyev returned to power for the second time in 1993, he put an end to the political crisis and economic decline in the country, launching deep reforms for the welfare of his country. Despite the unresolved conflict, in May 1994 Heydar Aliyev was able to conclude a ceasefire agreement with Armenia and for this purpose developed a well-thought-out oil strategy, which he successfully implemented. The basis of this strategy was the conclusion of contracts with foreign companies for the use of Caspian oil, the construction of pipelines for the export of oil and gas, and an increase in investment in the country's economy. After 2003, Ilham Aliyev successfully continued this strategy. **Conclusions.** As a result, by 2013, Azerbaijan became one of the leading countries in the world in terms of economic development. The commissioning of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, the implementation of such international projects as the Southern Gas Corridor, TANAP, TAP, and the deepening of economic reforms gave a new impetus to the development of the country. Azerbaijan has become an important and reliable partner in ensuring Europe's energy security. All this has ultimately allowed Azerbaijan to increase its military power, overtake Armenia in all development parameters and, finally, liberate its territories, ensuring sovereignty over its entire territory.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Republic of Armenia, Nagorno-Karabakh conflict, energy issues, oil pipeline, gas pipeline, economic development, reforms.

Айдин Бююккіші оглу МІРЗАЗАДЕ

*доктор філософії з політичних наук, доцент Академії державного управління
при Президенті Республіки Азербайджан, м. Баку, Республіка Азербайджан*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2283-5420>

e-mail: aydinmir25@hotmail.com

РЕАЛІЗАЦІЯ ЕНЕРГЕТИКО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ПРОЄКТІВ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ У КОНТЕКСТІ ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОГО НАГІРНО-КАРАБАХСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1993–2013 рр.)

Анотація. Мета. Статтю присвячено реалізації енергетико-комунікаційних проєктів на Південному Кавказі. **Наукова новизна.** Взаємний вплив регіональних конфліктів та енергетичних питань неможливо заперечити. Особливо в такому складному регіоні, як Південний Кавказ, де конфлікти, що існують і тривають, є одними з основних факторів, які перешкоджають інтеграції країн регіону у світову політичну й економічну систему. Зокрема, нагірно-карабахський конфлікт, який продовжувався у 1988–2020 рр. і, зрештою, завершився відновленням територіальної цілісності Азербайджану, тривалий час перешкоджав ефективному використанню енергетичних ресурсів останнього для економічного та соціального розвитку, а також активній участі у забезпеченні світової енергетичної безпеки. Після того як у 1993 р. Г. Алієв повернувся до влади вдруге, він поклав край політичній кризі й економічному спаду в країні, розпочавши глибокі реформи заради добробуту населення. Незважаючи на неврегульованість конфлікту, у травні 1994 р. Г. Алієв зміг укласти з Вірменією угоду про припинення вогню і для цього розробив продуману нафтову стратегію, яку успішно реалізував. Основою цієї стратегії було укладання контрактів з іноземними компаніями на використання каспійської нафти, будівництво трубопроводів для експорту нафти та газу, а також збільшення інвестицій в економіку країни. Після 2003 р. І. Алієв успішно продовжив цю стратегію. **Висновки.** У результаті, до 2013 р. Азербайджан став однією з провідних країн світу за темпами економічного розвитку. Введення в експлуатацію нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, газопроводу Баку-Тбілісі-Ерзурум, реалізація таких міжнародних проєктів, як Південний газовий коридор, TANAP, TAP, поглиблення економічних реформ дало новий імпульс розвитку країни. Азербайджан став важливим і надійним партнером у забезпеченні енергетичної безпеки Європи. Це дозволило Азербайджану підвищити свою військову міць, обігнати Вірменію за всіма параметрами розвитку та звільнити свої території, забезпечивши суверенітет на всій території.

Ключові слова: Республіка Азербайджан, Республіка Вірменія, Нагірно-Карабахський конфлікт, енергетичні питання, нафтопровід, газопровід, економічний розвиток, реформи.

The problem statement. The collapse of the USSR and the end of the Cold War, as well as the formation of new independent states in the post-Soviet space, have significantly changed the political and economic geography of the modern world. The collapse of the Soviet Union caused national and ethnic conflicts in its former territories, which created the conditions for the expansion of separatism, one of the global modern problems. At the same time, some newly formed independent States made unreasonable territorial and other claims against neighboring States, which also became a reality.

All these changes, along with an increase in the number of international and regional conflicts, have also led to a change in the policy of major States towards the region. However, the fundamental changes that took place in the 1990s were not only of a military-political nature or an exclusively negative impact. One of the most important features of these years was the accelerated development of economic integration processes in the world, and in the 2000s favorable conditions were created for further strengthening of this process. The military and political changes that occurred as a result of the collapse of the USSR, especially national and ethnic conflicts, reflected the negative aspects of this era, but the positive aspects of this process also, paradoxically, stemmed from these events. Thus, one of the major sources of international tension — the disappearance of the USSR from the political map of the world — on the one hand, led to military conflicts, but on the other, contributed to the weakening of the threat of nuclear war, the disappearance of irreconcilable hostility between the two ideological blocs, the restoration of the independence of peoples who had been deprived of it for decades, and their full-fledged entry into the world community. These countries have been given the opportunity to pursue an independent foreign policy, which has had a direct positive impact on the speed of global integration processes (whether political, economic or cultural). One of the most important areas of modern integration processes is economic integration, which includes international and regional energy and communication projects. Many political processes in the world are characterized by economic aspects.

The main purpose of the article is to show the impact of regional conflicts on the implementation of energy and communication projects in the South Caucasus.

Presentation of the basic material. The restoration of Azerbaijan's independence, which has large energy resources and a convenient geographical location, as well as the possibility of stable political and economic development by the end of the 1990s, created conditions for the republic's active participation in regional energy and communication projects. It should be noted that even on the eve of the collapse of the USSR, it was known that Azerbaijan would become a potential participant in global energy and communication projects. So, in 1989, the chairman of the board of the famous Scottish company Remko, S. Remp visited Baku and got acquainted with the possibilities of using Azerbaijan's oil reserves. In 1990-1991, intensive negotiations were already held between the government of Azerbaijan and several well-known world oil companies on cooperation issues [13, pp. 145–146].

In October 1991, with the restoration of Azerbaijan's independence, there were opportunities to turn these negotiations into real cooperation. However, the difficult military and political situation in the republic, the growing civil conflict, as well as the undeclared war and aggression from Armenia have significantly limited these opportunities. As a result, Azerbaijan's real participation in major energy and communication projects in Western countries became impossible in the early 1990s. In his book "Oil of Azerbaijan", President Ilham Aliyev correctly links the main reasons that these projects were not signed at that time with a number of factors:

1. Adoption by the U.S. Congress of Article 907 of the Freedom Protection Act;
2. Increasing interest in the idea of combining production at all fields;
3. Poor level of economic analyses conducted by Azerbaijani specialists working on the project;
4. The weak level of economic analysis of Azerbaijani specialists, as well as the participation of the representative of the Oman oil company, D. Jones, in negotiations with the ARNDF. D. Jones was in favor of laying the Azerbaijan-Novorossiysk oil pipeline, while the government of Elchibey preferred the route through Turkey. Therefore, D. Jones created tension between ARNDF and Western companies" [13, p. 150].

The most dangerous side of the issue was that at that time, the participation of the Republic of Azerbaijan in international energy and communication projects was closely linked to the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan. Thus, the leadership of the Russian Federation at that time, not wanting to lose its interests in the region, including natural resources, considered it important to support Armenia in this conflict in order to restore its position. It is no coincidence that it was during the negotiations on oil contracts between the Republic of Azerbaijan and Western companies, namely in 1992 and early 1993, that Armenia's military aggression against the Republic of Azerbaijan became intense. In April

1993, the Armenian armed forces occupied the Kelbajar region of Azerbaijan, in June — the Agdera region, and in July — two thirds of the territory of Agdam. In August 1993, the Armenians occupied most of the Fusuli and Jabrayil districts, including the centers of both districts, and on August 31, the advancing Armenian troops captured the Kubadli district. In October of the same year, the offensive of the Armenian troops ended with the occupation of the Zangelan region, as well as the coastal settlements of the Jabrayil and Fusuli regions along the Araz River [11, pp. 474–476].

The seizure of a large part of its territory and the serious violation of the territorial integrity of the country, as a result of the indifference of the international community, have raised serious questions about the existence of Azerbaijan's statehood. At such a moment, the return to power of the great politician and outstanding statesman Heydar Aliyev (June 1993) led to drastic changes both inside the country and in the region in the military, political and economic situation.

Since June 1993, the principled struggle of the new leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev, for a peaceful solution to the Nagorno-Karabakh conflict, the liberation of the Azerbaijani territories occupied by Armenian troops and the spread of Azerbaijani truth in the world began. On May 10, 1994, the Bishkek Protocol on the ceasefire on the front line between the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan was signed. After that, a favorable opportunity arose for the painless transition of the Republic of Azerbaijan from one political and economic system to another, for socio-economic development in peaceful conditions, the country's active participation in bilateral and multilateral relations, in protecting its national interests in the international community and in the implementation of major projects. Under the leadership of Heydar Aliyev, a clear economic concept was formed for the Republic of Azerbaijan, which included the development of the oil industry — exploration and development of oil fields, oil production and refining, as well as the democratization of society [13, p. 152].

At the time when Ilham Aliyev was the first vice-president of the State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR) and now the President of the Republic of Azerbaijan, he wrote the following in his book "Oil of Azerbaijan": "As a result of the development of the socio-economic development plan of the Republic of Azerbaijan and a powerful oil strategy, as well as through the effective use of the country's internal resources, including energy resources, the negative impact of the conflict with Armenia on the implementation of this strategy was minimized..." [13, p. 153].

Negotiations with foreign companies on the exploitation of Azerbaijan's oil fields began during the period of the Popular Front's rule, and the signing of the oil contract was scheduled for July 21, 1993. However, the terms of this contract, which were more in line with the interests of foreign companies, were extremely unprofitable for Azerbaijan, and if the contract was implemented, the country could become completely dependent on foreign investment.

A number of organizational steps were taken in the second half of 1993 and early 1994 to determine the state's oil strategy and develop a new oil contract with foreign companies. During this period, a commission consisting of special experts from various fields was established to address these issues. By the decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, dated January 10, 1994, the new management structure of the State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR) was approved: the production associations Azneft, Azerigaz, Azerkimiya, and Geology and Engineering Geology were established in the company. In addition, SOCAR's structure included trusts and enterprises with production rights in the oil and gas industry. In May 1994, Ilham Aliyev, a graduate and former lecturer at the Moscow State Institute of International Relations, an expert on international relations, was involved in the work of the commission [3]. Then, from February to June 1994, during this period, intense work was carried out on the terms of the contract and mutual obligations, and as a result of intensive negotiations, all disagreements with Western financial structures and oil companies were eliminated. Thanks to this large-scale activity, the oil strategy of the Republic of Azerbaijan was formulated in a short period of time. After preparation and a large preliminary stage, on September 20, 1994, a contract was signed in Baku between the State Oil Company of Azerbaijan (SOCAR) and 11 major oil companies in the world on joint development and distribution of oil production at the Azeri-Chirag-Guneshli fields in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea. This contract, which has been called the "Contract of the Century" since its signing, was ratified by the National Assembly of the Republic of Azerbaijan on December 12, 1994.

The main terms of the contract were as follows: the contract period was 30 years, the fields under development were Azeri, Chirag and Guneshli. Oil reserves in these fields were estimated at 511 million tons (4 billion barrels), Azerbaijan's share in the contract was 258 million tons of oil, the share of foreign companies was 64 million tons, and the volume of repairs, operation and transportation amounted to 194

million tons. The U.S. investments amounted to \$ 7.4 billion, the income of the Republic of Azerbaijan — \$ 34 billion, the income of companies – \$ 8 billion. The parties to the contract agreed on the following distribution of shares: 80% goes to Azerbaijan, 20% to companies. According to the contract, a bonus of \$300 million was allocated to the Republic of Azerbaijan, and a foreign consortium was to allocate \$5 million to the Presidential Fund for healthcare and \$50 million for social security. In accordance with the terms of the contract, the Republic of Azerbaijan retained ownership of the oil and gas produced at these three fields, while the participation of foreign oil companies in the exploration of these fields was at their expense [13, p. 175].

In his book *The Contract of the Century*, Ilham Aliyev highlights the economic benefits that the implementation of this contract has brought to the Republic of Azerbaijan and groups them as follows:

1. The implementation of the project allowed Azerbaijani oil to enter the European market, which, in turn, created conditions for more efficient development of other promising industries using already developed and proven mechanisms.;

2. The Republic of Azerbaijan has significantly strengthened its position in the eyes of international investment and credit organizations, which has given the republic advantages in implementing strategic projects;

3. Access to more investments in oil and related industries has been opened up;

4. The Republic has been given the opportunity to create its own foreign exchange reserves and pursue an independent investment policy;

5. The integration of the Republic of Azerbaijan into the world economic community has accelerated [13, p. 178].

The Contract of the Century was not only a victory in the oil sector, but also created significant opportunities for the development of all other sectors of the economy of the young Republic of Azerbaijan, including agriculture, in which a significant part of the population works and lives, as well as science and education, which made it possible to strengthen social protection of the population. This, in turn, created ample opportunities to minimize the social tension that arose as a result of the occupation of part of the Azerbaijani territories by the Armenian side.

The “Contract of the Century” was not only an economic, but also a diplomatic victory for the Republic of Azerbaijan, which, after gaining independence, was experiencing severe political upheavals, had just ended a civil conflict and had territorial losses. For a country that has not yet managed to establish the necessary international relations and had not very strong relations with most States, this contract was an important step towards a future development strategy. Unlike the occupied territories of Armenia, which had strong support abroad, Azerbaijan, at that time, faced a negative opinion of itself in international politics, which was supported by the Armenian diaspora.

It is no coincidence that shortly after the signing of the contract, the Republic of Azerbaijan became one of the key participants in the energy and communication projects of the European Union, and cooperation between the countries strengthened not only in the energy sector, but also in other areas.

Back in 1991, within the framework of the TACIS program, created by the European Union (at that time the European Economic Community) to assist the republics of the South Caucasus and Central Asia, the TRASECA project was adopted, aimed at creating highways and new transport infrastructure in the South Caucasus and Central Asia. This draft was adopted at the Conference of Ministers of Trade and Transport in Brussels in May 1993.

As a continuation of the implementation of the TRASECA project, on September 8, 1998, a “Conference on the Historical Silk Road” was convened in Baku on the initiative of the Presidents of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Georgia. Representatives of 32 States and 13 international organizations took part in this important event. A document entitled “Multilateral agreement on the development of the Europe-Caucasus-Asia Transport and Communication Corridor” was signed at the conference. The agreement defined the following main objectives of TRASECA for the European, Black Sea and Caspian basins and Asian regions: 1. Development of economic relations, commercial relations and transport; 2. Creation of opportunities for freight transportation by highway, air, rail and water transport to international markets; 3. Ensuring traffic safety, passenger and freight transportation, as well as environmental protection; 4. Expansion of international freight transportation; 5. Coordination of transport policy; 6. Creating equal conditions for healthy competition between different modes of transport [2]. After the Baku conference, the TRASECA project became known in the international community as the Great Silk Road project. It should be noted that due to the convenient geographical location of the

Republic of Azerbaijan, its rich natural resources and, most importantly, the establishment of political and social stability in the country in a short period of time, the European Union was able to focus its key energy and communication projects in the South Caucasus region, which, in turn, contributed to the expansion of investments in Azerbaijan.

The next project of the European Union was the INOGATE program (interstate oil and gas pipelines to Europe), developed in 1995. The main goal of the program was to ensure the safe transportation of gas and oil from the South Caucasus to Europe. In addition to the Republic of Azerbaijan, countries such as Albania, Belarus, Bulgaria, Croatia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Macedonia, Moldova, Romania, Serbia, Slovakia, Tajikistan, Turkey, Turkmenistan, Ukraine, Uzbekistan, and Greece participated in the implementation of this project, all of which expressed interest in its implementation.

With conferences held in Baku in 2004 and in Astana in 2006, INOGATE has become an important tool for expanding energy partnership between the European Union and post-Soviet countries. The program participants decided to focus its activities on four areas: energy security, convergence of energy markets of the European Union member states, attracting investments in energy projects, and support for sustainable energy development [10]. The INOGATE project supported energy policy cooperation in partner countries in four areas of cooperation with the European Union. From 1996 to 2015, approximately 61 projects were implemented in SOME countries. The next historic step towards the implementation of international energy and communication projects in the South Caucasus was the signing of the Ankara Declaration on October 29, 1998 by the U.S. Secretary of Energy and the Presidents of Azerbaijan, Georgia, Turkey, Kazakhstan and Uzbekistan in support of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. The Ankara Declaration laid the foundation for the implementation of the Baku-Ceyhan project [12].

Then, during the OSCE summit in Istanbul, on November 18, 1999, a historic agreement was signed on the transportation of oil through the territory of Azerbaijan, Georgia and Turkey. The agreement was signed by President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, President of Georgia Eduard Shevardnadze and President of Turkey Suleiman Demirel. In 2002, the expected agreement was signed between the Governments of the Republic of Azerbaijan and the participating states on the design and financing of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline [13, p. 495]. On August 1, 2002, the parties to the agreement established the BTC Co company for the construction and operation of the pipeline. Already on September 18 of the same year, the foundation of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline was laid [13, p. 509]. In April 2003, construction work began on the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline project. In July 2006, the first transportation of Azerbaijani oil through BTC took place. Thus, a project was implemented to transport oil from the Caspian Sea to Europe [3].

The filling of the BTC pipeline with oil began on May 10, 2005, and the raw materials reached the terminal in Ceyhan on May 28, 2006. It took about 10 million barrels of oil to fill the pipeline. The first tanker loaded with export oil was launched on June 4, 2006 [7].

In addition, crude oil from Turkmenistan is also transported through this pipeline, and since October 2013, Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC Co) has begun transporting some of the crude oil produced in Kazakhstan at the Tengiz field through the BTC pipeline. Thus, the BTC oil pipeline has become an international energy project that transports the ever-increasing volumes of oil produced in the region to world markets.

In March 2022, the BTC oil pipeline marked the dispatch of the 5,000th tanker with oil exported through the Sangechal terminal in Azerbaijan, Georgia and Turkey to the Ceyhan Terminal. From the moment of commissioning in June 2006 until the end of the second quarter of 2023, more than 546 million tons (4.1 billion barrels) of oil were transported through the BTC oil pipeline with a total length of 1,768 km, which was loaded into 5,402 tankers in Ceyhan and shipped to world markets. A notable milestone was the achievement of 4 billion barrels of exported oil, which was marked on January 18, 2023 [14].

Since the mid-1990s, the South Caucasus has become a region where energy and communication projects have been actively developed. By the end of that decade, these projects began to be implemented, and in the shortest possible time, Azerbaijan, becoming one of the most active participants in these projects, turned into a leading country in the region. Along with the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, economic reforms, the introduction of a new development model in the manufacturing and investment sectors, as well as more efficient use of domestic resources have played a major role in this process. The success of the oil strategy developed and implemented by Azerbaijani President Heydar Aliyev, as well as the high viability of the socio-economic development model of Azerbaijan, were confirmed by the achievements achieved in the late 1990s and 2000s.

These changes led to significant changes in the economic life of the country, preventing the high inflation rate observed in the early 1990s. As a result, financial stability was achieved, which created the conditions for ending the practice of financing the budget deficit by the National Bank. Azerbaijan's state budget deficit has been reduced to 1–2% of gross domestic product. Since 1997, dynamic economic growth has begun in Azerbaijan, as expected. Overall, gross domestic product (GDP) grew by 1.3% in 1996 compared to the previous year, by 5.8% in 1997, and by an average of 10% in 1998–2003. In 2004–2011, this growth increased threefold. Thanks to privatization and the development of entrepreneurship, the share of the private sector in GDP increased significantly from 29% in 1994 to 81% in 2011 [9].

From 1993 to 2013, 15,338.5 million manats were invested in the development of socio-economic sectors. 78.8% of these investments were domestic investments, while 21.2% were external investments. Of the total investments in fixed assets, 11,690.5 million manats (76.2%) were directed to the development of the oil industry, and 3,648 million manats (23.8%) were directed to the development of the non—oil sector [4].

The establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan in 1999 is assessed by economists as a positive result of the country's economic development strategy. The transportation of Azerbaijani gas to Georgia and Turkey has also become an important element of Azerbaijan's energy strategy. On March 12, 2001, an agreement was signed in Ankara between Azerbaijan and Turkey on the supply of natural gas from Azerbaijan to Turkey. On September 29 of the same year, an agreement was signed in Baku between Azerbaijan and Georgia on the transit, transportation and sale of natural gas through the territory of Georgia.

Six years later, in 2007, the natural gas produced at the Shah Deniz field as part of the first stage of its development was supplied to the Turkish gas pipeline system along the Baku-Tbilisi-Erzurum route. In fact, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline became the foundation and the first part of the Southern Gas Corridor. The construction of this gas pipeline in 2007 was a historic event. After that, Azerbaijan became one of the countries exporting natural gas.

On September 20, 2014, the construction of the Southern Gas Corridor began, and on May 29, 2018, the official opening ceremony took place. To date, the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline, the expanded Southern Gas Pipeline Complex (SGBK), TANAP and TAP are working smoothly and safely, playing an important role in ensuring Europe's energy security. Especially in light of the war between Russia and Ukraine, when the transportation of Russian gas to Europe was suspended, Azerbaijan's oil and gas undoubtedly became a decisive factor in the regional security system.

From the start of operation until the end of 2013, 214 million tons of oil were exported through the Heydar Aliyev export oil pipeline, and 24 billion cubic meters of gas were exported through the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline [1, p. 7]. The "Long-term Oil and Gas Revenue Management Strategy (2005–2025)" approved by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan in 2004 was of great importance and was a continuation of the country's overall oil strategy. By the way, in the fourth paragraph of this important document, broad tasks were defined to solve all the problems that arose as a result of the Armenian-Azerbaijani conflict in Nagorno-Karabakh. It notes that: "... 2. The long-term strategy for managing oil and gas revenues covers the main areas based on maintaining macroeconomic stability; 3. Development of the non-resource sector of the economy; 4. Large-scale development of infrastructure sectors; 5. Reducing poverty and solving other social problems; 6. Stimulating the economy and the technological base; 7. Development of human capital; 8. Strengthening the country's defense capability; 9. Carrying out measures to restore the liberated territories and return internally displaced persons to their homeland" [6].

The strategy, calculated until 2025, determined the prospects for the development of the economy and social life of Azerbaijan for the next 10 years. At the same time, this course testified to the solid foundation of the leadership of the Republic of Azerbaijan in the region. Azerbaijan has already become an active participant in global processes. The participation of the Republic of Azerbaijan was necessary for holding important events in the region and Europe, and without it, holding political, economic, transport, cultural and other events in the region would have been impossible [5].

The strategy of turning the Republic of Azerbaijan into the economic leader of the South Caucasus, of course, depended on the successful implementation of a carefully developed state strategy. This strategy, on the one hand, provided for the economic development of the country at the expense of domestic resources, and on the other, active participation in investment projects that ensure integration into the global economy.

In this regard, President Ilham Aliyev stressed that positive processes within the country, economic growth, social issues, as well as programs for the socio-economic development of regions strengthen the economy of Azerbaijan, and as a result, the country's economy is growing rapidly. Today, Azerbaijan is one of the countries attracting attention in the world due to these achievements [5].

President Ilham Aliyev, emphasizing the importance of energy and communication projects implemented by the European Union and the United States in the South Caucasus for the economy of the Republic of Azerbaijan, noted that the launch of the BTC NBK (Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline) was an important milestone. According to the President, the launch of the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, followed by the construction of the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline and the implementation of other major projects, such as the construction of the Kartal-Tbilisi-Baku railway, determine the long-term development strategy of Azerbaijan and will be factors that will strengthen the country's economic potential for decades to come [5].

The data on Azerbaijan's economic development during the period under review confirm that the energy strategy has played an important role in the success achieved. In the period from 2003 to 2013, Azerbaijan's economy grew 3.4 times in real terms, non-oil sectors – 2.7 times (industry – 2.8 times, agriculture – 1.5 times, construction – 7 times, transport and ICT – 3.2 times, foreign trade – 8.8 times). The state budget has increased 19 times. 110 billion manats have been invested in the economy over the years. For the development of the economy and social sectors, 84 billion manats were allocated to fixed assets, of which 49% were public investments, and 51% were private [1, pp. 7–8].

During the decade, 5 international airports, 4 bus terminals, 4 metro stations were built and put into operation, 14 passenger and cargo ships, 27 passenger aircraft were purchased, 31 bridges and new highways with a length of 726 kilometers were built, gas pipelines with a total length of 8.4 thousand kilometers were laid. As a result of the construction of 14 power plants, the capacity of power plants increased by 21% [1, pp. 7–8].

All these achievements have become possible due to the improvement of the business environment in the country. The share of private enterprises in the total volume of production exceeded 81%. In 2013, the country's gross domestic product (GDP) increased by about 6%. If we take into account that in most countries of the world this figure was 0.5–1.5%, then this was certainly a significant achievement. During the study period, an average of \$20–22 billion was invested in the country's economy annually, and in 2013 this figure reached a record of \$28 billion, of which \$17.5 billion was domestic investment. Another important indicator was the 9.8% increase in the volume of the non-oil sector [8, vol. 61, p. 38].

One of the key indicators of the country's development was foreign exchange reserves, which grew annually and reached \$50 billion in 2013, accounting for 70% of GDP. According to this indicator, Azerbaijan occupied one of the leading positions in the world. The country's external debt was only 8% of GDP. The World Economic Forum in Davos ranked Azerbaijan's economy 39th in terms of competitiveness. The unemployment rate in the country was 5%, and the poverty rate was 5.3% [8, Volume 61, pp. 38–39].

During the period under study, work was carried out to expand the transport sector, kilometers of new roads were built, construction of such large transport facilities as the Baku-Tbilisi-Kars railway, a shipyard and a port in Aliyat, and aviation transport was being upgraded. Azerbaijan has also played a key role in the implementation of the Southern Gas Corridor, thus ensuring its crucial role in ensuring Europe's energy security.

Thanks to a focused and comprehensive economic policy, Azerbaijan accounted for three quarters of the economy of the South Caucasus. In the Global Competitiveness Report, Azerbaijan ranked 46th among 144 countries and was ranked first in the CIS four times. In terms of development indicators, Azerbaijan has entered the group of countries with a "high level of human development" and an "above-average income level" [8, vol. 55, p. 44].

During the study period, practical steps were taken to strengthen the country's energy potential, major projects were implemented, especially hydroelectric power plants. The electric energy needed for the Nakhichevan Autonomous Republic, blocked by Armenia, was provided by hydroelectric power plants for almost 100%. In other regions of the country, hydroelectric power plants with a capacity of 25 megawatts were built in Fuzuli, as well as at the Takhtakerpyu reservoir. By the end of the decade, the level of gasification in the country reached 95% [8, vol. 61, pp. 48–49].

Conclusions. There is no doubt that the occupation of 20% of the territory of Azerbaijan by the Armenian armed forces, as well as the carrying out of terrorist acts and genocide against Azerbaijanis in the late 1980s and early 1990s by the Armenian side created great problems for the socio-economic

development of the Republic of Azerbaijan. However, despite this difficult legacy, the successful economic policy pursued first by President Heydar Aliyev and then by President Ilham Aliyev, including a carefully calibrated energy policy, has created a socio-economic and military-political basis for liberating the country from occupation and ensuring territorial integrity in the future.

Since 1994, the successful implementation of energy projects has made Azerbaijan's economy one of the fastest growing in the world. Previously, the country was heavily dependent on external financial sources for the implementation of projects, but since the mid-2000s, Azerbaijan itself has become a lending state, and even provided a loan to the International Finance Corporation. The most important result of the implemented energy policy was the growing advantage of Azerbaijan over Armenia. By the end of the study period, the state budget of Azerbaijan was 10 times larger than the state budget of Armenia, the gross domestic product was 8 times, and the population was 6 times [8, vol., p. 36]. Azerbaijan's potential in all areas was significantly strengthened, while the severe economic and demographic crisis in Armenia was deepening. Revenues from the implementation of energy projects have significantly accelerated economic development, created a national defense industry, and established the production of various types of weapons within the country.

Reforms in the military sphere have strengthened the country's defense potential and increased the combat capability of the armed forces, which, in turn, has led to a completely new situation in the Armenian-Azerbaijani military confrontation. During this period, Azerbaijan significantly increased purchases of modern weapons, ammunition and equipment, which significantly increased the combat capability of the army, and all this created the conditions for a Great Victory in the 44-day Second Karabakh War in 2020, the liberation of the territories occupied by Armenia, and ensuring Azerbaijan's sovereignty throughout its territory.

References

1. Azərbaycan 2013-2003: əsrə bərabər illər. İqtisadiyyat inkişaf və tərəqqi amili kimi (2013). Bakı: Şərq-Qərb [in Azerbaijan].
2. Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin tarixi. Retrieved from: <https://mfa.gov.az/az/content/332/avropa-qafqaz-asiya-traceca-beynelxalq-neqliyyat-dehlizi> [in Azerbaijan].
3. ARDNŞ-in rəsmi web sahifəsi. Retrieved from: <http://www.socar.az> [in Azerbaijan].
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi web sahifəsi. Retrieved from: <http://www.economy.gov.az/index.php?lang=az> [in Azerbaijan].
5. Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin ikinci müşavirəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi, 14 avqust 2006-cı il. Retrieved from: <http://www.mfa.gov.az/index.php> [in Azerbaijan].
6. Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il Fərmanı. Retrieved from: <http://www.e-qanun.az/framework/6336> [in Azerbaijan].
7. Bakı Tbilisi Ceyhan (BTC) Neft İxrac Boru Kəməri. Retrieved from: www.socarmidstream.az. Archived from the original on 2023-03-30 [in Azerbaijan].
8. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. Elektron külliyyat. 125 kitab. Retrieved from: <https://ilhamaliyev.preslib.az/#> [in Azerbaijan].
9. İqtisadi islahatlar. Retrieved from: http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/Reforms/reforms_a.html [in Azerbaijan].
10. İNOGATE Proqramının rəsmi web sahifəsi. Retrieved from: www.inogate.org [in Azerbaijan].
11. Mirzəzadə, A. (2012). Qarabağ düşünü. Bakı: Azərbaycan [in Azerbaijan].
12. Yeni neft strategiyasının uğurları. Yeni şirkət əsas ixrac boru kəmərinin çəkilişini həyata keçirəcək (2002). *Azərbaycan*. 4 avqust [in Azerbaijan].
13. Aliyev, I. (2003). Caspian oil of Azerbaijan. *Izvestia*, 2003 [in Russian].
14. Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. Retrieved from: https://www.bp.com/az_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/pipelines/btc.html.

Надійшла до редакції / Received: 08.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 94:332.025.7(560.8)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-142-147

Оксана МЕМІШ

кандидат історичних наук, викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1838-4877>

e-mail: okcana_82@ukr.net

ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРОЄКТУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АНАТОЛІЇ (GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ): ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ ТРАНСФОРМАЦІЮ ПІВДЕННО-СХІДНОГО РЕГІОНУ ТУРЕЧЧИНИ

Анотація. Мета – аналіз ефективності реалізації Проєкту Південно-Східної Анатолії (Güneydoğu Anadolu Projesi; далі – GAP) у контексті його впливу на соціально-економічну трансформацію Південно-Східного регіону Туреччини, оцінці досягнутих результатів, виявленню ключових проблем та перспектив подальшого розвитку регіону. Акцентовано увагу на ефективності GAP як багатогалузевого інструменту соціально-економічної трансформації регіону, розглянуто основні його цілі та завдання, зокрема розвиток інфраструктури, покращення рівня життя населення та стимулювання економічного зростання. Проаналізовано вплив GAP на зниження рівня безробіття, покращення умов для сільськогосподарської діяльності та урбанізаційні процеси в регіоні, визначено роль іригаційних проєктів та енергетичних ініціатив у зміні економічної структури Південно-Східної Туреччини. Визначено, що позитивний соціально-економічний ефект від реалізації проєкту GAP у Південно-Східній Туреччині переважає над негативним. Створено нові робочі місця, промислові кластери, збільшено виробництво сільськогосподарських культур, а регіон став важливим виробником електроенергії. Водночас соціальні аспекти проєкту недостатньо розвинені: безробіття залишається високим, ВВП на душу населення не зростає, а рівень дитячої смертності перевищує середній у країні. Вказано, що додатковими викликами є затоплення пам'яток через будівництво гребель і труднощі з отриманням компенсацій. Доведено, що, не зважаючи на низку проблемних питань, загалом GAP є масштабним інфраструктурним проєктом, спрямованим на розвиток регіону та покращення рівня життя його мешканців. **Наукова новизна.** Авторкою обґрунтовано, що GAP став не лише засобом усунення диспропорцій у соціально-економічному розвитку Південно-Східного регіону Туреччини, але й інструментом несилового врегулювання проблем, пов'язаних з населенням даного регіону. **Висновки.** Таким чином, Проєкт GAP як масштабний інфраструктурний проєкт, спрямований на розвиток регіону та покращення життя населення, загалом має позитивний соціально-економічний ефект для Південно-Східної Туреччини, водночас є і додаткові виклики, пов'язані із затопленням культурних пам'яток і труднощами у виплатах компенсацій.

Ключові слова: Проєкт Південно-Східна Анатолія (GAP), регіональний розвиток, інфраструктурні зміни, модернізація, соціально-економічний ефект.

Oksana MEMISH

PhD (History), the lecturer of the Department of Archaeology and Auxiliary Historical Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1838-4877>

e-mail: okcana_82@ukr.net

THE EFFECTIVENESS OF THE SOUTHEAST ANATOLIA PROJECT (GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJECT): IMPACT ON THE SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SOUTHEASTERN REGION OF TURKEY

Abstract. The purpose is to analyze the effectiveness of the implementation of the Southeastern Anatolia Project (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP) in the context of its impact on the socio-economic transformation of the Southeastern region of Turkey, to assess the achieved results, to identify key problems and prospects for the further development of the region. The focus is on the effectiveness of GAP as a multi-sectoral instrument of the socio-economic transformation of the region, to consider its main goals and objectives, in particular the development of infrastructure, improving the living standards of the population and stimulating economic growth. The impact of GAP on reducing unemployment, improving conditions for agricultural activities and urbanization processes in the region is analyzed, and the role of irrigation projects and energy initiatives in changing the economic structure of Southeastern Turkey is determined. It is determined that the positive socio-economic effect of the implementation of the GAP project in Southeastern Turkey outweighs the negative. New jobs, industrial clusters have been created, crop production has increased, and the region has become an important producer of electricity. At the same time, the social aspects of the project are not sufficiently developed: unemployment remains high, GDP per capita is not growing, and the infant mortality rate is above the national average. It is indicated that additional challenges include the flooding of monuments due to the construction of dams and difficulties in obtaining compensation. It is proven that, despite a number of problematic issues, GAP is generally a large-scale infrastructure project aimed at developing the region and improving the living standards of its residents. **Scientific novelty.** The author substantiates that GAP has become not only a means of eliminating the imbalance in the socio-economic development of the South-Eastern region of Turkey, but also a tool for non-violent resolution of problems related to the population of this region. **Conclusions.** Thus, the GAP Project as a large-scale infrastructure project aimed at the development

of the region and improving the lives of the population generally has a positive socio-economic effect for South-Eastern Turkey, but at the same time there are additional challenges associated with the flooding of cultural monuments and difficulties in paying compensation.

Keywords: *South-Eastern Anatolia Project (GAP), regional development, infrastructure changes, modernization, socio-economic effect.*

Постановка проблеми. Регіональні диспропорції в соціально-економічному розвитку Туреччини, зокрема, відставання Південно-Східного регіону від промислово розвинених західних регіонів, є важливою проблемою, що впливає на стабільність країни. У цьому контексті Проєкт Південно-Східної Анатолії (GAP) став однією з наймасштабніших державних ініціатив, спрямованих на економічну модернізацію та покращення якості життя в регіоні. Враховуючи значення GAP для соціально-економічної трансформації Південно-Східної Туреччини та його вплив на регіональну політику Туреччини, дослідження ефективності цього проєкту є надзвичайно актуальним. Попри реалізацію численних інфраструктурних, аграрних та економічних програм у межах GAP, питання соціально-економічного ефекту проєкту залишається дискусійним. Неоднозначні оцінки його впливу викликають необхідність поглибленого аналізу результатів реалізації ініціативи та виявлення її сильних і слабких сторін. Важливо дослідити, наскільки GAP сприяв зменшенню рівня безробіття, покращенню умов життя населення, зростанню інвестиційної привабливості регіону та вирівнюванню міжрегіональних диспропорцій у Туреччині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі основна увага до GAP зосереджена в турецько- та англійській науковій спільноті. Важливими для комплексного аналізу проблематики є напрацювання західних і турецьких дослідників, зокрема, А. Більгена [1], М. Балата [2], К. Озкахрамана, М. Гюнтера [3], К. Кушпера, Л. Робертсона, С. Кірджі [4], К. Кайгусуза [5], І. Юкселя [6] та ін. Маємо відзначити, що в наукових публікаціях детальна увага приділена всебічному осмисленню проєкту в контексті сталого розвитку, оцінці його ефективності у зменшенні економічних диспропорцій між регіонами Туреччини та його ролі у боротьбі з бідністю. Значна частина досліджень присвячена впливу GAP на сільське господарство, іригацію та розвиток інфраструктури, а також аналізу змін у структурі зайнятості населення. Висвітлюють науковці й політичний та соціокультурний вимір реалізації проєкту, зокрема його значення для урегулювання «курдського питання» та внутрішньополітичної стабільності. В українських публікаціях тема GAP залишається малодослідженою, проте зростає інтерес до питання державних регіональних стратегій та їхнього впливу на соціально-економічну трансформацію. Це свідчить про необхідність подальших комплексних досліджень, які дозволять об'єктивно оцінити результати та перспективи реалізації GAP у контексті регіональної політики Туреччини.

Мета статті – проаналізувати ефективність реалізації проєкту GAP у контексті його впливу на соціально-економічну трансформацію Південно-Східної Туреччини, оцінити досягнуті результати, виявити основні проблеми та перспективи подальшого розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Нестабільна політична ситуація та брак інвестицій довгий час гальмували промисловий розвиток курдських районів Туреччини. У 1960–90-х рр. слабка інфраструктура не сприяла створенню робочих місць, а промислова відсталість підтримувала традиційні суспільні структури, що ускладнювали асиміляцію. Основними економічними проблемами залишалися дефіцит інвестицій, неефективне управління та високе безробіття, яке сягало 20%, причому більшість працевлаштованих працювали сезонно. Обмежений доступ до іригації та електроенергії посилював економічну кризу, спричиняючи масову міграцію курдів до великих міст і за кордон, де вони часто опинялися в умовах маргіналізації.

Одним із ключових несилових механізмів вирішення «курдського питання» стало впровадження проєкту GAP, спрямованого на сталий розвиток регіону. У 1990–2010-х рр. реалізація GAP допомогла скоротити економічні диспропорції, підвищити рівень життя та доходи місцевого населення. Проєкт базується на концепції сталого розвитку, що включає збалансоване економічне зростання, охорону довкілля, покращення інфраструктури та створення робочих місць. Ефект від реалізації проєкту GAP можна оцінити, проаналізувавши деякі економічні та соціальні показники розвитку Південно-Східної Туреччини. Так, у період із 1990 по 2018 рр. населення Південно-Східної Туреччини збільшилося майже вдвічі: з 5 млн 157 тис. – до 8 млн 976 тис. осіб [7]. У період з 2004 по 2018 рр., при номінальному збільшенні ВВП регіону, зросла частка Південно-Східного регіону у ВВП Туреччини. Підтвердженням цього слугують статистичні дані таблиці 1.

Таблиця 1

Частка Південно-Східної Анатолії у ВВП Туреччини (2004–2018 рр.) [7]

<i>Рік</i>	<i>Номінальне значення ВВП Південно-Східної Анатолії (млрд. лір)</i>	<i>Частка у ВВП Туреччини (%)</i>
2004	22	4,51
2008	37	4,38
2011	59	5,17
2018	181	5,44

Структура ВВП регіону змінилася на користь збільшення в ній частки промисловості та зменшення частки сільського господарства, як і замішлювалось у рамках плану. Частка сфери послуг мало змінилася. Внесок у кожен із трьох секторів ВВП Туреччини збільшився приблизно на 1%. Незважаючи на початок реалізації Проєкту GAP, упродовж 2000-х – 2010-х рр. ВВП на душу населення в Південно-Східній Анатолії у середньому залишався на рівні вдвічі нижчому від ВВП на душу населення Туреччини. Невтішними є й показники безробіття: за даними Інституту статистики Туреччини, при незначному його підвищенні на всій території Туреччини (з 8,4% у 2004 р. – до 11,5% у 2019 р.), у регіоні Південно-Східної Анатолії цей показник зріс майже вдвічі (з 10,7% у 2004 р. – до 19,1% у 2019 р.). Рівень неписьменного населення віком понад 15 років у регіоні знизився з 12,4% (2008 р.) – до 4,7% (2019 р.), що є успіхом. Проте регіон все ще відстає від середнього показника по країні: 6% у 2008 р. та 2% у 2019 р. [8].

Показник дитячої смертності (на тисячу осіб) змінився в рамках загальної для всієї Туреччини тенденції до зниження. З іншого боку, останніми роками розрив між загальним рівнем по країні та рівнем по регіону збільшився не на користь Південно-Східних провінцій. За 19 років перше місце за цим показником перейшло від Сірта до Газіантепа, а в провінції Шанлиурфа, де цей показник був найнижчим у регіоні на 2000 р., дитяча смертність знижується набагато повільніше, ніж в інших мулах. Найнижчий рівень за цим показником у 2019 р. спостерігався у Діярбакирі [9].

Відповідно до даних перепису 1990 р., на території Східної та Південно-Східної Туреччини проживали 9365 тис. осіб. Згідно перепису, уродженцями регіону були біля 13 млн, тобто понад 3,6 млн осіб (близько третини населення регіону) мігрували з рідних місць. У деяких районах мігрувало до половини населення. Наприклад, з Тунджелі виїхали 53% населення, з Ерзінджані – біля 50%, Карса – 45%, Сірта – 42%, Ерзурума – 36%, Мардіна – 35%. Найнижчий рівень міграції спостерігається у Діярбакирі, Урфі, Вані, Батмані, Ширнаку та Хакярі – 15–20 %. Однак тут можна спостерігати внутрішньо-регіональну міграцію – із сільської місцевості до міст, яка значно збільшила навантаження на і без того нерозвинену інфраструктуру останніх, перетворивши їх на величезні зони бідності. Слід наголосити ще раз, що значна частина міграції (як внутрішньо-регіональна, так і за межі курдського регіону) була зумовлена не лише соціально-економічними причинами, а боротьбою проти терористичної діяльності РПК. Зігнали з рідних місць їхніх мешканців численні гідропроекти, що спричинили знищення багатьох населених пунктів тощо. Чисельність населення Діярбакира за сім років зросла майже вдвічі: за переписом 1990 р. вона становила 380 тис. осіб, а за переписом 1997 р. – вже 750 тис., тобто щорічне зростання перевищувало 10% [10, с. 213]. Після незначного підвищення у 2017–2018 рр. чистого коефіцієнта міграції (на тисячу осіб), у 2019 р. знову стався спад. Динаміку еміграції населення з Південно-Східної Анатолії відображено в таблиці 2.

Результати реалізації проєкту, з погляду розвитку сільського господарства регіону, також є суперечливими. Доцент сільськогосподарського факультету Університету Харран Алі Риза Озтюркмен наводить такі приклади: спостерігається сплеск міграції фермерів з далеких від гребель районів у райони нових гребель, що залишає перші без робочої сили, оскільки в зрошуваних регіонах набагато більший потенціал для ведення сільського господарства. Крім того, в деяких районах спостерігається надмірне зрошення, що призводить до загибелі врожаю. Ускладнює ситуацію те, що в багатьох районах досі відсутні дренажні канали, які дають змогу боротися з надлишками води. Справа в тому, що надлишки води створюють сприятливе середовище для розвитку хвороб рослин, що призводить до зниження якості врожаю, що збирається. З цієї причини в районі міста Суруч місцеві жителі навіть перекирили потік води, що йде до сільськогосподарських угідь іригаційними каналами [12].

З іншого боку, спорудження нових іригаційних споруд уже дало певний позитивний ефект: наприклад, зріс асортимент культур, що вирощуються. Як і було заплановано, підвищився експортний потенціал регіону, керівництво наводить такі приклади: експорт з Південно-Східної Туреччини за останні 20 років зріс приблизно в 20 разів, з 500 млн – до 10,5 млрд лір [13]. При цьому зростає і показник частки у загальному експорті Туреччини: з 1,81% у 2000 р. – до 6,16% у 2020 р. [13].

Таблиця 2

Динаміка еміграції населення з Південно-Східної Анатолії (2008–2019 рр.) [11]

<i>Рік</i>	<i>Коефіцієнт чистої міграції по регіону</i>
2008	-7,56
2009	-7,12
2010	-3,8
2011	-4,11
2012	-7,55
2013	-5,7
2014	-6,12
2015	-8,38
2016	-8,66
2017	-3,73
2018	-3,73
2019	-6,15

Завдяки реалізації Проєкту Південно-Східної Анатолії, площа зрошуваних сільськогосподарських угідь Туреччини зросла вдвічі. Виробництво бавовни зросло зі 150 до 400 тис. метричних тон, що перетворило південно-східні райони Туреччини на одного з найбільших виробників бавовни у світі. У 2002 р. загальний обсяг експорту з регіону становив 689 млн дол. Натомість у 2010 р. цей показник сягнув 4,166 млрд дол. Показовим є той факт, що за наявності таких багатих джерел прісної води й активної їх експлуатації останніми роками доступ до каналізації має лише 82% населення регіону, тоді як показник загалом по Туреччині дорівнює 92% (на 2018 р.).

Кількість організованих індустріальних зон (ОІЗ) зросла вдвічі й у 2019 р. склала 18, а кількість працівників на них становить 174170 осіб. Найбільшою з них, як за площею, так і за кількістю задіяних робочих місць, є центральна ОІЗ Газіантепа, її площа складає 4144 га, а у 2019 р. на ній були задіяні 135 тис. осіб. Друге місце за такими показниками займає ОІЗ Шанлиурфа, її площа становить 1713 га, а працювали на ній 13353 особи. Надалі планується створити ще 9 ОІЗ [9]. У рамках промислової складової проєкту також створювалися і малі виробничі майданчики (МВП). Лідерство за кількістю робочих місць на них у 2019 р. знову було у Газіантепа – було задіяно 4211 робочих місць. Для порівняння, у Ширнаку за допомогою МВП було створено лише 248 робочих місць [9].

Успішним аспектом проєкту можна назвати й енергетичну складову: в 2019 р. було завершено будівництво 76% усіх ГЕС, а із греблею Ілісу, що запрацювала 2020 р., цей показник перетнув позначку в 90% [14]. Дійсно, енергетична складова проєкту має особливе значення для Туреччини. Усього в країні на гідроенергетику припадає 25% виробленої електроенергії [15], а електростанції, побудовані в рамках проєкту, на тепер виробляють біля 1/5 електроенергії загальнотурецького обсягу [12]. У ході реалізації Проєкту Південно-Східної Анатолії збудовано каскад із 19 гідроелектростанцій – один із найбільших комплексів у світі, здатний генерувати 8900 гігават-годин. Станом на 2010 р. він забезпечував 22% від загальнонаціонального споживання електроенергії. Водночас потрібно зауважити залежність цього типу виробництва електроенергії від природних умов. Так, у 2021 р., через малу кількість опадів (їх рівень був на 40 % нижчий за середній), рівень води в р. Євфрат знизився, що негативно вплинуло на виробництво. Відтак ГЕС Каракомиш у період з 01.01.2021 по 30.04.2021 рр. виробила на 57% менше електроенергії, ніж за аналогічний період попереднього року [16].

Тривалі літні посухи, звичайні для зони GAP, раніше змушували фермерів вирощувати традиційні культури, які потребували малої кількості води, у тому числі озимі, ячмінь, сочевицю, кунжут. Однак там, де завдяки Проєкту Південно-Східної Анатолії набула поширення іригація, фермери перейшли на культивування бавовни, тютюну та інших більш комерційно вигідних культур.

Проєкт спирається на філософію сталого розвитку людського потенціалу, що спрямована на створення умов, за яких майбутні покоління зможуть отримати вигоду та розвиватися. Основні стратегії проєкту включають справедливість у розвитку, охорону навколишнього середовища, створення робочих місць, територіальне планування та розвиток інфраструктури. При досягненні цих цілей основною метою розриву є нормалізація рівня розвитку, доходів та рівня життя між південно-східним та іншими регіонами Туреччини. GAP повністю трансформує регіон, створюючи

економічні та соціальні можливості й розвиваючи бізнес. З метою сприяння розвитку регіону, ведеться будівництво таких найважливіших об'єктів інфраструктури, як аеропорти й автомобільні шляхи. GAP забезпечить роботою, за оцінками експертів, 3,5 млн людей.

GAP переслідує й явну політичну мету: зменшити привабливість Робітничої партії Курдистану. Плани економічного розвитку регіону, як складова частина спільної кампанії проти «курдського тероризму», включені до «Плану дії боротьби з тероризмом», який вперше було обговорено на Національній Раді Безпеки 29 грудня 2005 р. План дії, слідуючи шляхом «тотальної війни» з тероризмом, в той же час включає і пакет «мирних дій» для «зменшення міжрегіональної диференціації в розвитку» у сферах освіти, охорони здоров'я, спорту, міграції, релігії й використовує можливості GAP для зростання зайнятості.

На жаль, успіхи проєкту GAP в галузі будівництва спричинили серйозні негативні наслідки для пам'яток культури. Так, будівництво греблі Ілісу в рамках проєкту GAP спричинило затоплення стародавнього міста Хасанкейф, що призвело до втрати археологічних пам'яток шумерського, асирійського та вавилонського періодів. Європейський суд з прав людини відхилив скаргу і навесні 2020 р. затоплення розпочалося. Деякі місцеві жителі, що залишили місто, не потрапили до списків переселенців, яким гарантували нове житло, інші місцеві жителі повідомляли, що уряд виплатив їм добрі компенсації за втрачену нерухомість [17]. Як бачимо, попри позитивний вплив проєкту, зокрема на енергетичний сектор, він стикається з викликами щодо управління водними ресурсами та впливу на довкілля. Недосконалою виявилась й процедура врахування потреб місцевого населення для підвищення ефективності ініціативи.

Висновки. Таким чином, GAP як масштабний інфраструктурний проєкт, спрямований на розвиток регіону та покращення життя населення, загалом має позитивний соціально-економічний ефект для Південно-Східної Туреччини, сприяючи створенню робочих місць, розвитку промисловості та енергетики. Водночас залишаються чималі проблеми – високий рівень безробіття, повільне зростання ВВП, підвищена дитяча смертність. Додаткові виклики пов'язані із затопленням культурних пам'яток і труднощами у виплатах компенсацій.

Список літератури

1. Bilgen A. Güneydoğu Anadolu Projesi'ni beklerken: projenin tamamlanmasını geciktiren faktörler üzerine bir inceleme. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2019. № 37(2). P. 41–270.
2. Balat M. Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and regional development applications. *Energy Exploration & Exploitation*. 2003. Vol. 21, № 5/6. P. 391–404.
3. Ozkahraman C., Gunter M. The Southeastern Anatolia Project (GAP): an obstacle to Turkish accession to the European Union? *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies Villanova University*. 2016. Vol. 40, № 1. P. 26–45.
4. Cushner K., Robertson L., Kirca S., Cakmak M. A cross-cultural material development project to train Turkish development personnel in the Southeastern Anatolia regional development project (GAP). *International Journal of Intercultural Relations*. 2003. Vol. 27, Issue 6. P. 609–626.
5. Kaygusuz K. Energy and water potential of the Southeastern Anatolia Project (GAP). *Energy Sources*. 1999. Vol. 21/10. P. 913–922.
6. Yuksel I. Southeastern Anatolia Project (GAP) For Irrigation and Hydroelectric Power in Turkey. *Exploration & Exploitation*. 2006. Vol. 24, № 4/5. P. 361–370.
7. GAP Bölgesi Nüfusunun İllere Göre Dağılımı (1990, 2000, 2007–2018). *Gap Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*. URL: http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/icerik/istatiski_veriler/nufus.pdf.
8. Eğitim durumuna göre nüfus (15 yaş ve üzeri): okuma yazma bilmeyen. *Türkiye İstatistik Kurumu*. URL: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?d=4326216-e=3&6578706f7274=1>.
9. Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum, 2019. *Gap Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*. URL: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=0645c0cbcc>.
10. Мосаки Н. Курдистан: ресурсы и политика. Ч. II. Москва: ИВ РАН, 2005. 342 с.
11. Göç ve Nüfus. *Türkiye İstatistik Kurumu*. URL: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do>.
12. GAP çiftçisi Türkiye'nin sesi olabilir. *Haber Şanlıurfa*. URL: <https://www.habersanliurfa.net/gap-ciftcisi-turkiye-nin-sesi-olabilir/43060/>.
13. GAP bölgesi il bazında ihracat değerler altyapı istatistiki veriler. *Gap Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*. URL: http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdfler/icerik/istatiski_veriler/ihracat_ithalat.pdf.

14. GAP 2019 yılı faaliyet raporu. *GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı*. URL: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=84fca877f0>.
15. Türkiye elektrik üretimi. *Enerji Atlası*. URL: <https://www.enerjiatlası.com/elektrik-uretimi>.
16. Güneydoğu'daki kuraklık elektrik üretimini de etkiledi, 07.05.2021. *Enerji Atlası*. URL: <https://www.enerjiatlası.com/haber/guneydogu-daki-kuraklik-elektrik-uretimini-de-etkiledi>.
17. Hasankeyf'in son hali görüntülendi! Görmek isteyenlerin sayısı her gün artıyor. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/galeri-hasankeyfin-son-hali-goruntulendi-gormek-isteyenlerin-sayisi-her-gun-artiyor-41470606>.

References

1. Bilgen, A. (2019). Waiting for the Southeastern Anatolia Project: an investigation on the factors that delay the completion of the project. *Hacettepe University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 37(2), 41–270 [In Turkish].
2. Balat, M. (2003). Southeastern Anatolia Project (GAP) of Turkey and regional development applications. *Energy Exploration & Exploitation*, 21/5–6, 391–404.
3. Ozkahraman, C., Gunter, M. (2016). The Southeastern Anatolia Project (GAP): an obstacle to Turkish accession to the European Union? *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies Villanova University*, 40/1, 26–45.
4. Cushner, K., Robertson, L., Kirca, S., Cakmak, M. (2003). A cross-cultural material development project to train Turkish development personnel in the Southeastern Anatolia regional development project (GAP). *International Journal of Intercultural Relations*, 27/6, 609–626.
5. Kaygusuz, K. (1999). Energy and water potential of the Southeastern Anatolia Project (GAP). *Energy Sources*, 21/10, 913–922.
6. Yuksel, I. (2006). Southeastern Anatolia Project (GAP) For Irrigation and Hydroelectric Power in Turkey. *Exploration & Exploitation*, 24/4–5, 361–370.
7. Distribution of GAP Region Population by Provinces (1990, 2000, 2007–2018). *GAP Regional Development Administration*. Retrieved from: http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdf/icerik/istatiski_veriler/nufus.pdf [In Turkish].
8. Population (ages 15 and over) by educational status: illiterate. *Turkish Statistical Institute*. Retrieved from: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do?d=4326216-e=3&6578706f7274=1> [In Turkish].
9. Southeastern Anatolia Project Latest Status, 2019. *GAP. Regional Development Administration*. Retrieved from: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=0645c0cbcc> [In Turkish].
10. Mosaky, N. (2005). Kurdistan: resources and politics. Part II. Moscow [in Russian].
11. Migration and Population. *Turkish Statistical Institute*. Retrieved from: <https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do> [In Turkish].
12. GAP farmers can be the voice of Turkey. *News Şanlıurfa*. Retrieved from: <https://www.habersanlıurfa.net/gap-ciftcisi-turkiye-nin-sesi-olabilir/43060> [In Turkish].
13. Export values infrastructure statistical data on a provincial basis for the GAP region. *GAP Regional Development Administration*. Retrieved from: http://www.gap.gov.tr/upload/dosyalar/pdf/icerik/istatiski_veriler/ihracat_ithalat.pdf [In Turkish].
14. GAP2019 activity report. *GAP Regional Development Administration*. Retrieved from: <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=84fca877f0> [In Turkish].
15. Türkiye's electricity production. *Energy Atlas*. Retrieved from: <https://www.enerjiatlası.com/elektrik-uretimi> [In Turkish].
16. Drought in the Southeast also affected electricity production. (2021). *Energy Atlas*. Retrieved from: <https://www.enerjiatlası.com/haber/guneydogu-daki-kuraklik-elektrik-uretimini-de-etkiledi> [In Turkish].
17. The latest version of Hasankeyf has been viewed! The number of people who want to see it is increasing every day. Retrieved from: <https://www.hurriyet.com.tr/seyahat/galeri-hasankeyfin-son-hali-goruntulendi-gormek-isteyenlerin-sayisi-her-gun-artiyor-41470606> [In Turkish].

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК94(44)“13”:[726:27-523.41:748.5]
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-148-156

Світлана ГАЛЬЧЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3068-439X>
e-mail: svetlanagalchenko76@vu.cdu.edu.ua

Андрій КАСЯН

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВІТРАЖІ СОБОРУ ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

Анотація. Мета. У статті розкривається історія та особливості створення унікальних вітражів Собору Паризької Богоматері, описується їх значення у формуванні європейської культури та здійснюється семантичний аналіз середньовічних вікон-розеток Нотр-Даму. **Наукова новизна.** Тема набула актуальності у зв'язку з загрозою втрати цих безцінних пам'яток історії, культури та мистецтва внаслідок пожежі, що сталася в Соборі в квітні 2019 р. Для України, яка бореться з російською агресією, проблема охорони, реставрації та відновлення знакових символів національної ідентичності та культурної спадщини є надзвичайно гострою. Приклад стратегії порятунку з попелу, продемонстрований в Нотр-Дамі, показує, що одним з найбільш важливих елементом, що гарантував успішність кампанії – стало ретельне вивчення та опис пам'яток. **Висновки.** Готичні собори вважаються одними з найбільш вражаючих у світі. Одним із символів європейської цивілізації, неперевершеної майстерності давніх ремісників та досягнень людського розуму є Нотр-дам-де-Парі, будівництво якого розпочалося ще у XII ст. Протягом восьми з половиною століть Собор був свідком та співучасником багатьох знакових подій Франції та Європи. Його вітражі й досі вражають відвідувачів та дослідників, адже вони є не тільки витворами мистецтва, але й важливими пам'ятками історії та культури.

Ключові слова: Собор Паризької Богоматері, вітраж, готична архітектура, середньовіччя, культурна спадщина, охорона пам'яток історії.

Svitlana GALCHENKO

PhD (History), Assistant Professor, Department of World History and International Relations, Bogdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3068-439X>
e-mail: svetlanagalchenko76@vu.cdu.edu.ua

Andriy KASYAN

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of Archaeology and Auxiliary Historical Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>
e-mail: kasyan_andriy@ukr.net

MEDIEVAL STAINED-GLASS WINDOWS OF NOTRE DAME CATHEDRAL

Abstracts. The purpose. The article reveals the history and features of the creation of the unique stained-glass windows of Notre Dame Cathedral, describes their significance in the formation of European culture, and carries out a semantic analysis of the medieval rose windows of Notre Dame. **The scientific novelty.** The topic has become relevant due to the threat of losing these priceless monuments of history, culture, and art as a result of the fire that occurred in the Cathedral in April 2019. For Ukraine, which is fighting Russian aggression, the problem of protecting, restoring, and restoring iconic symbols of national identity and cultural heritage is extremely acute. An example of the strategy of saving from the ashes, demonstrated in Notre Dame, shows that one of the most important elements that guaranteed the success of the campaign was a thorough study and description of the monument. **Conclusions.** Gothic cathedrals are considered to be among the most impressive in the world. One of the symbols of European civilization, the unsurpassed skill of ancient craftsmen and the achievements of the human mind is Notre Dame de Paris, whose construction began in the XII century. For eight and a half centuries, the Cathedral has witnessed and participated in many significant events in France and Europe. Its stained-glass windows still amaze visitors and researchers alike, as they are not only works of art but also important historical and cultural monuments.

Key words: Notre Dame Cathedral, stained glass, Gothic architecture, Middle Ages, cultural heritage, protection of historical monuments.

Постановка проблеми. Наприкінці 2024 р. відбулося урочисте відкриття відреставрованого Собору Паризької Богоматері, який постраждав внаслідок пожежі 2019 р. Подія привернула увагу не лише вірян, а широкі кола світової громадськості. Резонанс був викликаний, в першу чергу, значенням пам'ятки готичного мистецтва. Пожежа пошкодила власне споруду, зруйнувала шпиль, дерев'яний дах та частину склепіння Нотр-Даму, і тільки дивом не постраждали одні з найстаріших елементів будівлі, свідки середньовічного суспільства – прекрасні вітражі, що датуються XIII ст. Ці шедеври захоплюють своєю величиною та символізмом й сьогодні, проте протягом довгої історії Нотр-Даму вони не раз опинялися під загрозою знищення.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ на територію України питання захисту та реставрації постраждалих об'єктів культурної спадщини є надзвичайно актуальними. Варто підкреслити, що через два тижні після святкування порятунку Паризького Собору, в Києві внаслідок ракетного удару зазнала пошкодження єдина неоготична споруда столиці – Костел святого Миколая. На жаль, від лютого 2022 р. рахунок пошкоджених або повністю знищених пам'яток історії та культури на території України вже перевищив 1000 позицій. Тому збереження культурних надбань, які виступають матеріальним втіленням історичної пам'яті та символами національної ідентичності, вимагає негайних заходів та вироблення відповідної державної стратегії щодо їх відновлення. Боротьба за відродження Собору Паризької Богоматері є чудовим прикладом мобілізації зусиль науковців, держави, міжнародних організацій, меценатів та приватних осіб навколо збереження знакової пам'ятки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Всебічне вивчення історії Собору стало запорукою його успішної реставрації після пожежі. Тисячі сторінок ретельних описів та надзвичайне поширення візуальних джерел безумовно посприяли відтворенню пам'ятки в усіх деталях. Однією з фундаментальних робіт, яка була опублікована до пожежі є «Благодать Собору». Це видання було підготовлено з нагоди 850-річного ювілею Норт-Дам де Парі, що святкувався у 2012 р. Колективна робота 50 авторів (істориків, мистецтвознавців, культурологів, філософів та релігійних діячів) описує багату, сповнену як радісних, так і трагічних моментів, цивільну та сакральну історію пам'ятки. Фоліант має 500 сторінок та містить більше 600 деталізованих зображень та унікальних ілюстрацій. Монографія поділена на три частини: будівництво собору – вісім століть роботи (1163–2013 рр.); чудеса архітектури, скульптури, меблі, вітражі та релігійні предмети Нотр-Даму; місце собору у французькій історії [1].

Після пожежі 2019 р. значно зросла кількість публікацій, присвячених як історії та особливостям готичної перлини, так і методикам її успішної реставрації. Звертає на себе увагу проєкт, реалізований командою з істориків, археологів, антропологів, акустиків та програмістів, які об'єднали зусилля навколо питання змін будівлі в часі та під впливом різних обставин. Варто зауважити, що дослідники безпосередньо брали участь у пошуці, сортуванні, аналізі та каталогізації різноманітних деталей, фрагментів та елементів споруди, які опинилися на згарищі після трагедії квітня 2019 р. Підкреслимо, що йдеться про сотні тон матеріалу, для розміщення якого знадобилося п'ять наукових лабораторій. Власне вже на терені дослідницьких майданчиків зібрані матеріали пройшли процедуру «автопсії», а потім «реанімації». Застосовуючи новітні методи та інструменти вдалося не лише повернути первинний вигляд пошкодженим елементам, але й з'ясувати всі тонкощі техніки їх початкового виготовлення та подальшого ремонтування. Видання супроводжується чудовими ілюстраціями та розповідями про роль та внесок Ежена Віолле-ле-Дюка, Жюль Мішле, Віктора Гюго та Луї Арагона в зведення та життя Собору. Дослідники зуміли, так би мовити, крізь спектральний мікроскоп показати макрозначення Нотр-Дам-де-Парі [2].

Напередодні довгоочікуваного відкриття відреставрованого Собору наприкінці 2024 р. вийшла монографія, присвячена історії будівництва сакральної пам'ятки Франції, починаючи від закладання першого каменю до безпрецедентних заходів щодо порятунку обгорілих та залитих водою експонатів. У передмові видання підкреслюється, що Нотр-Дам-де-Парі, зважаючи на свій поважний вік та кількість загроз, які він пережив, можна вважати безсмертним. Автори віддають належне будівельникам (як середньовічним, так і сучасним) та розкривають особливості середньовічних ремесл. На жаль, з'ясувати імена майстрів XII ст. сьогодні неможливо, та все ж дослідники наводять знайдену інформацію про інженерів, що продовжили реалізацію цього грандіозного проєкту вже наприкінці XIII ст. – Жана де Шеля, П'єра де Монтея та Жана Бутейєра. Значно більше свідчень залишилося про реставраторів XIX ст., завдяки яким можемо бачити Собор в його сучасному вигляді – Жана-Батиста-Антуана Лассу та Ежена Віолле-ле-Дюка [3].

У цьому контексті варто підкреслити, що напередодні урочистої церемонії відкриття відреставрованого Собору, що відбувалася у присутності високопоставлених гостей з усього світу, ще в листопаді 2024 р. Президент Франції провів не менш урочисту зустріч в оновленому Соборі саме з будівельниками.

Метою статті є аналіз процесу створення вітражів Собору Паризької Богоматері, їхнє значення у формуванні європейської культури та семантичний аналіз середньовічних розеток Нотр-Даму.

Виклад основного матеріалу. Шедевральні вітражі Нотр-Даму не можна розглядати відокремлено, без прив'язки до історичного контексту. Тому пропонуємо коротко описати основні віхи історії перлини готичного мистецтва Франції. За більш як 860 років свого існування Собор став свідком не лише повсякдення парижан, а й важливих історичних подій французької та європейської історії. Більше того інколи власне Собор перетворювався з ефектної декорації на головну дійову особу гострих соціальних перепетій. Перший камінь Нотр-Даму було закладено в 1163 р. єпископом Морісом де Сюллі під час правління Людовика VII Юного. Будівництво розпочалося в присутності Папи Римського Олександра III, який благословив зведення Собору. Роботи тривали майже два століття і завершилися вже за Філіпа VI в 1330 р. (за іншими даними – в 1345 р.) [4].

Кам'яний шедевр супроводжував представників королівських династій у символічні моменти їхнього життя та врядування, зокрема, тут проводилися шлюбні церемонії, прощання та відспівування померлих, молебні за укладення миру, а пізніше навіть зібрання генеральних штатів. Нотр-Дам не часто виступав місцем коронації (бо ж традиційно церемонія наслідування престолу відбувалася в Реймсі), але коли траплялося подібне виключення, це знаменувало якусь непересічну подію. Так, у 1431 р., під час Столітньої війни, у самому серці Парижа був коронований Генріх VI Ланкастер – король Англії. І хоча правління англійської династії було нетривалим, цей ляпас французи запам'ятали надовго. В період Ренесансу Собор вважався вже не відповідним часу, його неодноразово намагалися модернізувати, закриваючи гобеленами чи шторами арки та темні вітражі. Деякі з середньовічних вікон просто замінили прозорими шибками [4].

Не менш гучною була знаменита коронація імператора Наполеона I, яка відбулася в стінах Нотр-Даму-де-Парі в 1804 р. Варто вказати, що Собор завдячував Бонапарту своїм поверненням до лона католицизму. Нагадаймо, що під час Французької Революції будівлю, як символ корони та старого режиму, мало не зруйнували, а після невдалих спроб її знищити, святилище перейменували на «Храм Розуму». В контексті досліджуваної теми зазначимо, що 23 жовтня 1793 р. Паризька комуна наказала зафарбувати кольорові готичні вітражі та настінні зображення святих Собору. Висота, розмір та важкодоступність розеток фактично їх врятували. Менше пощастило 95 скульптурам, що прикрашали фронтон та підніжжя Нотр-Даму. Восьмиметрові витвори мистецтва після скидання з висоти просто розбивали молотом. Сам Собор теж намагалися зруйнувати, але, на щастя, тогочасна техніка не дозволила здійснити цей варварський намір [5].

Завдяки знаменитому роману Віктора Гюго, опублікованому в 1831 р., Паризький Собор Богоматері, який на той час перебував у занедбаному стані, знову повернув собі прихильність громадськості. Реставраційні роботи середини XIX ст. повернули велич архітектурного шедеву середньовічних майстрів та зробили його відомим на увесь світ [5].

Під час двох світових воєн стіни Нотр-Даму укріплювали мішками з піском. Відомо, що Гітлер, дізнавшись про висадку союзників у Нормандії, наказав знищити Париж разом з його головними символами. На щастя, німецький комендант свідомо не виконав розпорядження фюрера і вже наприкінці серпня 1944 р. Собор дзвонами сповістив парижан про звільнення від окупантів.

Протягом другої половини XX ст. Собор залишався незмінною візитівкою Франції: тут приймали високопоставлених гостей, на його тлі відбувалися найважливіші події політичного та культурного життя не лише Європи, а й світу. Дійсно, чи то мітинги, маніфестації та протести, чи то дипломатичні візити, чи то арт-проекти, здійснені в стінах або поблизу Собору, відразу ж набували вагомості та масштабності [6].

Зведений для подиву та захоплення, як свідчення генію людського розуму, багатства та побожності королівського двору, Нотр-Дам і досі вражає своєю величчю. За даними Міністерства культури Франції, щороку (до пожежі 2019 р.), його відвідували біля 14 млн осіб [7]. Його образ супроводжує як гравюри «темних віків», картини модерного часу, так і сучасні фото-інспірації, що робить його одним з найбільш впізнаваних символів готичного мистецтва й європейського середньовіччя. З 1862 р. Паризький Собор Богоматері введено до переліку історичних пам'яток, що охороняються державою, а згодом його було включено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

15 квітня 2019 р. увесь світ завмер, спостерігаючи за моторошною картиною нищення вогнем восьмисторічної будівлі, що символізує собою серце Парижа. Будівля, що пережила складні часи і вистояла, незважаючи на те, що була створена простими інструментами та матеріалами, гідно витримала й це випробування. Варто зазначити, що не дивлячись на довготривалу історію, це була перша пожежа у стінах Нотр-Даму. Спеціалісти переконані, що якби полум'я охопило Собор раніше – сто чи більше років тому, то врятувати його б не вдалося. Вже наступного дня після пожежі розпочалися роботи з гідроізоляції та зміцнення каркасу будівлі, забезпечення його арок, демонтаж пошкоджених елементів тощо. Французьке суспільство, як і небайдужі до долі Собору товариства з усього світу, почали збір фонду на «зразкову реставрацію» пам'ятки архітектури, мистецтва, історії та культури [7]. Перший етап відновлювальних робіт тривав до кінця 2024 р. і вже 7 грудня відбулася офіційна церемонія відкриття реставрованого Нотр-Даму за участі 50 світових лідерів. Повне завершення відновлювальних робіт заплановано до кінця 2028 р. При цьому відродження Собору розцінюється як свідчення його сакральності [8].

На щастя, внаслідок пожежі не постраждала власне конструкція храму, його найдавніші елементи та його визначальна окраса – середньовічні вітражі. Звичайно, старовинне скло покритися гаром і не пропускало світло, та все ж вітражі витримали жар від вогню. Вікна довелося демонтувати та передати на реставрацію спеціалізованим закладам. Частина середньовічних вітражів була відправлена до Кельнського Собору для відновлення їхнього первинного вигляду. Процес тривалий і делікатний: реставраторам необхідно було очищати вітражі не лише від кіптяви пожежі, але й від століть повсякденного пилу та бруду. Загалом, у Соборі нараховується 110 вікон із вітражами (із початково запроєктованих 200), які займають близько тисячі квадратних метрів площі. Проте до шедеврів готичної архітектури XIII ст. відносяться лише вітражі трьох великих троянд (круглі вікна над входом), решта ж була створена чи відреставрована пізніше [9, с. 19].

Величезні вітражі, виконані з кольорових скелець, з'єднаних за допомогою олов'яних двотаврів, стали невід'ємною частиною архітектури готичних споруд. Виникнення мистецтва вітражу простежити важко, проте відомо, що перші віконця з різнокольорового скла виготовляли ще у VI ст. у Франції (Тур), а найдавнішими збереженими повними вітражами є вікна кафедрального собору Аугсбурга (Німеччина), що датуються XI ст. Саме перехід до нової каркасної системи, яка докорінно змінила конструкцію будівлі в готичній архітектурі уможливило широке застосування в плануванні вікон. На відміну від романського стилю, для якого були характерні маленькі віконця, для готики були властиві величезні скляні полотна, які заповнювали ажурні простори соборів. Готичні будівлі мали високі, масивні та водночас легкі зводи, вирізнялися неймовірними кам'яними формами, що візуально сприймалися немов тонка павутинка. Величезні вітражі, делікатно обрамлені кам'яними зводами, мов парували у повітрі. Проте саме ця «кам'яна шафа» рятувала їх протягом століть [10, с. 541].

У відповідь на збільшення попиту на скляні картини, на межі XI–XII ст. з'явився посібник Теофіла Пресвітера «*Diversarum atrium schedula*» [11]. В ньому не лише детально розкрито техніки виготовлення вітражів середньовічними майстрами, а й висловлено початковий замисел, закладений в це сакральне мистецтво. Так, повсякдення мало залишатися за дверима храму, що уособлював собою абсолютно інший світ – небесний. Відчуття неба на Землі досягалося саме завдяки кольоровим променям, що щедро спадали з вітражів. Варто підкреслити, що виготовлення вітражу було надзвичайно дороговартісним, потребувало не лише художнього хисту, а й спеціальних навиків, відповідних майстерень та найголовніше – коштовних інгредієнтів. Складники для фарбування скла завозилися з далеких країв (наприклад, лазурит для синього кольору видобувався в шахтах Афганістану). Тому робота над вікном могла тривати не один рік, а композиції вікон-троянд складалися та монтувалися протягом десятиліття [11].

Найстаршим є Північне вікно-троянда, яке датується 1245 р. Щоправда через двадцять років його довелося демонтувати та встановити повторно. Діаметр розетки становить майже 13 метрів. Вітражі тематично та стилістично подібні до шедевральних склінь каплиці-релікварію Сент-Шапель, яка зводилася в цей же період на о. Сіде. Хоча імена митців історія не зберегла, проте відомо, що роботами над фасадом керував Жан де Шель. Загалом, розетка прославляє Богородицю, образ якої розміщено на центральному медальйоні вікна. Діва Марія є уособленням найвищої чесноти, невинності та божественної благодаті. По колу розташовано панелі із зображеннями постатей зі Старого Завіту. Як кольори, так й іконографічний сюжет вітражу вирізняється спокоєм, ніжністю та витонченістю, що спонукає до смиренного споглядання та захоплення [12].

Південна троянда Собору Паризької Богоматері датується 1260 р. Вона є дзеркальним відображенням Північної розетки. Відомо, що початковий проєкт вітражу запропонував Жан де Пель, а над його втіленням продовжував працювати вже П'єр де Монтрей. У середині XVIII ст. вітраж було реконструйовано на замовлення кардинала де Нойа, внаслідок чого деякі фрагменти були замінені, зокрема, його центральний медальйон, на якому тепер було зображено герб кардинала. В XIX ст. була здійснена чергова реставрація: медальйони, вставлені за дорученням кардинала Нойа, були зняті й замінені наближеними сюжетними образами. Зразком для наслідування стали вітражі Шартра [13]. Діаметр вітражу становить майже тринадцять метрів. Причому розетка розташована над мансардним вікном, що зараз візуально сприймається як суцільний ансамбль. У такому випадку скляна композиція сягає дев'ятнадцяти метрів.

Південна троянда має вісімдесят чотири панелі, які діляться на чотири кола. Два кола представлені зображеннями дванадцяти апостолів та канонізованих мучеників, яких вшановують у Франції. Тут можна побачити першого єпископа Парижа – Лорана, першого єпископа Ліона – Потена, а також Маргариту, Бландін, Жоржа, Амбруаза та Естахія. На панелях третього та четвертого кіл містяться сцени зі Старого та Нового Завітів, зокрема, спокуса Адама і Єви, втеча до Єгипту, зцілення, Соломонів суд, Благовіщення, Воскресіння Христа та інші релігійні сюжети. В центрі розетки – Христос з мечем, що символізує відокремлення правди від омани. Читання панно Південної троянди справа нелегка, зважаючи на те, що медальйони втратили первинний вигляд – у колах чергуються апостоли, мученики, янголи та діви, а біблійні сцени розташовані у довільній послідовності. Це є наслідком неодноразових реставрацій: протягом століть медальйони міняли місцями, замінювали пошкоджені іншими тощо. Вважається, що найстарішими є 12 панелей, інші ж є пізнішими. Загалом, Південна троянда символізує тріумфального Христа, що сидить на небі, у супроводі небесного двору і тих, хто є свідком його приходу на землю [13].

Третій середньовічний вітраж – Західна троянда вирізняється особливим символізмом. Її тематика дійсно унікальна не лише у відношенні до вітражів Нотр-Даму, а й загалом щодо іконографії середньовічної Франції. Західна троянда менша за Північну та Південну, її діаметр становить тільки 9,6 м. Більше того величезний орган, що був встановлений в XV ст., більш як на 500 років закрив нижню частину вікна-вітражу. Проте демонтаж та реставрація розетки у зв'язку з пожежею 2019 р. дали змогу більш детально проаналізувати це середньовічне скління. Застосування сучасних методів фотофіксації дозволило ознайомитися з шедевром готичного мистецтва всім бажаним [14]. Від центру розходяться двадцять чотири промені, які візуально концентруються колами на трьох рівнях. Всього нараховується сорок вісім сюжетних медальйонів (сучасні фото Західної Троянди доступні за посиланням: <http://bit.ly/3Fie4ma>).

Незважаючи на те, що деякі панелі були замінені пізнішими інтерпретаціями, все ж дослідники мають змогу відтворити початковий задум творців вітражу завдяки тому, що сюжети на склі дублюють барельєф західного фасаду Нотр-Дам-де-Парі, який має назву Портал Богородиці. Сьогодні центральним медальйоном є зображення Діви Марії з немовлям Ісусом. Богоматір коронована, на лівій руці тримає дитя, а в правій – тристулковий скіпетр (або ж квітку лілії). Ісус благословляє правою рукою, а в лівій тримає кулю – Світ. Проте іконографія та графіка медальйону яскраво свідчать, що він є більш пізнішим елементом, автентичне ж зображення достеменно невідоме [15]. Перше коло розетки сформоване з дванадцяти фігур, які не мають традиційних атрибутів апостолів чи німбів. Їх ідентифікують як дванадцять племен Ізраїлю. Частина з персонажів звернені чи вказують на центральну панель вітражу. Найцікавішими вважаються медальйони, що символізують людські чесноти та вади. Вони розташовані попарно на середньому та зовнішньому верхньому півколі троянди: вади розміщено в круглих медальйонах, а чесноти – у чотирилисниках. Об'єднує всі панелі з чеснотами – присутність спису, що свідчить про закодоване послання: за добро потрібно боротися.

Першою парою є «легкість та важкість». Легкість, вона ж смиренність, представлена вінченосною жінкою зі списом та щитом, на якому зображено птах. Він є символом піднесеної думки та духовності, наближення до неба та Бога. Важкість зображується за допомогою вершника, який їде розвернутим. Варто зазначити, що цей медальйон було замінено у XV ст., внаслідок чого послання втратило свій зміст. Втім оригінал можна відтворити, порівнюючи скляний вітраж з барельєфом Порталу Богородиці. Судячи з кам'яного двійника цієї пари, людина на коні падає, що буквально означає «важкість» та «тяжіння», смерть, низ і пекло. Це протиставлення щодня представлене в житті людини, в її вчинках, а головне – у думках. «Важко чи легко на душі», «важкі думки» чи «з легким серцем» тощо – сталі вирази, які покликані описати стан людини.

Озброєна списом жінка спрямовує свій спис у бік медальйону, що символізує важкість, показуючи, що з таким станом потрібно боротися, заради досягнення полегшення [16].

Наступна пара – «мудрість та божевілля». Чеснота постає в образі коронованої озброєної жінки, атрибутом якої є змії, що обплітає палицю. Приборканий нею змії означає контроль над словами та спокій у думках. І сьогодні необдумані слова здатні вразити, а в середні віки вони вважалися укусами отруйної змії. Змії, що звиваються, також асоціювалися з надмірними, жвавими та постійно мінливими думками, які заважають людині сконцентруватися. Натомість порок «божевілля» представлений босоногим, розхристаним парубком, що йде обернувшись назад. Не дивлячись вперед (чи у майбутнє), юнак наражає себе на небезпеку. Тим паче, його палиця, яка мала б захистити його в дорозі від диких звірів чи стати опорою при нагоді, занадто коротка: замість допомоги вона тільки заважає йому. Пара «мудрість та божевілля» оповідають, що без самоконтролю людина може заблукати у власній свідомості та в житті [16].

Третя пара – «очищення та хтивість» – передається через символ фенікса з однієї сторони та дзеркала з іншої. Варто зазначити, що візуалізуючи окреслену чесноту, автори прагнули передати саме динамічність процесу очищення (в даному випадку – у вогні), а не чистоти як такої. Їх метою було нагадати, що досягнення кінцевої мети супроводжується самоусвідомленням, стражданням, відреченням і нарешті звільненням та переродженням. Медальйон, який ілюструє «хтивість» показує жінку, яка поправляє пасмо волосся, дивлячись у дзеркало. Хоча її образ напрочуд скромний, проте деталі її вбрання, вираз обличчя, напруга м'язів шиї та кисті руки вказують на її старання бути привабливою та використовувати свій зовнішній вигляд чи то для насолоди, чи то для вигоди. Величина дзеркала свідчить про його значення в повсякденному житті жінки та підкреслює її залежність від власного відображення [15]. Сьогодні популярними є порівняння цього люстерка з селфі-камерою.

«Милосердя та скупість» є четвертою парою вітражу Західної розетки. Варто підкреслити, що милосердя є однією з трьох головних теологічних чеснот християнської релігії (поряд з вірою та надією). Ця чеснота передається через образ вівці на щиті озброєної коронованої особи. Вівця дарує людям свій найкоштовніший скарб – вовну (надзвичайно затребувану в епоху Середньовіччя), уособлюючи собою благодійність.

На медальйоні, присвяченому скупості (чи то жадібності) зображено чоловіка, який ховає свій повний гаманець у скриню, наповнену золотими монетами. Незважаючи на своє багатство, чоловік не має взуття, а його волосся задовге. Скупість цього чоловіка, навіть по відношенню до себе, межує з дурістю та божевіллям. Обличчя на медальйоні ясно виражає смуток, незадоволення та страждання. Жадібність фактично пригнічує та обтяжує головного персонажа. Саме здатність віддавати, бути милосердним робить людину по-справжньому щасливою. Тут не обов'язково йдеться про матеріальні блага, а скоріше про приділення своєї уваги, часу та енергії іншим людям у вигляді дружніх відносин, любові та підтримки [16].

«Відданості та відступництву» присвячено п'яту пару медальйонів. Чеснота представлена корованою жінкою, яка підтримує, але не торкаючись, золотий вінець – символ мучеників, які померли за віру. Сенс послання у тому, що такий вінець – це нагорода на небі для справжніх відданих християнству, тож її не можна осквернити навіть своїм дотиком. Натомість на медальйоні вади зображено чоловіка, що виходить з церкви та обертається. Він сумнівається. На барельєфі фасаду чітко видно, що це не просто чоловік, а священнослужитель. У такому вигляді сумнів перетворюється у відступництво від своєї віри. Цей образ з'явився у відповідь на відмову ченців приймати участь у хрестових походах – їх називали егоїстами та зрадниками, що не хочуть проливати кров за християнство [16].

Церковній тематиці присвячено й наступну пару «віра та ідолопоклонство». Віру уособлює золота чаша з зеленим хрестом. Чаша, яка збирає кров Христа – символ причастя, а зелений хрест – це символ райського та вічного життя. Деякі вбачають в цьому медальйоні натяк на чашу Граалю. Ідолопоклонство презентоване через зображення чоловіка на колінах, що молиться античній статуї. В середньовічній Європі артефакти римського часу сприймалися як поганські символи і нагадували про часи гоніння на християн. Тому статуя у формі миловидного золотого юнака доповнилася рогами на чолі, які розкривали ідею диявольського в минулій епосі [15].

Наступна пара – «терпіння та нетерплячість» – представлена символічно волом (як уособлення ревної слухняності, спокою та працьовитості) та сценою бурхливої агресії молодика до мудреця. Ця пара покликана роз'яснити віруючим, що лише внутрішній спокій допомагає в житті, а вулканічні та неконтрольовані емоції навпаки свідчать про дурість та руйнацію [14].

Восьма пара – це «надія та відчай». Надія – це теологічна чеснота витонченості та розсудливості, щоденний провідник кожного християнина, що змінює бачення звичайних та рутинних днів. Її символічним втіленням є білий прапорець, що розвівається на вітру, проводячи віруючого до світла, легкості та чистоти. Протилежністю сподівання є відчай, який на медальйоні зображений через сцену самогубства. Майстер передав увесь спектр безнадії за допомогою виразу болі на обличчі самогубця [14].

Протистояння «добра і зла» репрезентовано на дев'ятій парі панелей. Добро символізує зображення ягня на щиті вінченосної жінки. Як відомо, за біблійними переказами, лагідний та чистий агнець – єдиний, хто буде здатний відкрити Книгу Останніх Часів під час Апокаліпсису. Його слабкість та жертвовність перетворюється на непереборну силу. А ось злостивість представлено сценою з людського життя: багата міщанка, перебуваючи в поганому настрою, б'є ногою в груди свого слугу, що стоячи перед неї на колінах, подавав їй чашу з напоєм. Цей медальйон покликаний розповісти, що зло – це не лише якийсь поодинокий, хоча й жадливий злочин, а й щоденна, так би мовити, побутова жорстокість та несправедливість.

Десята пара медальйонів – це злагода або мир з однієї сторони та гнів й розбрат з іншої. Чеснота постає у вигляді оливкового дерева на щиті, який несе коронована особа. Хоча внаслідок реставрації зображення виглядає скоріше як гілка, та все ж архітектор Віолле ле Дюк залишив у своїх описах трактування медальйону саме як насадження оливи – дерева миру. Розбрат постає як сцена сварки подружжя: розкидані речі (веретено, горщик та чаша), жінка, що обвиває шию п'яного чоловіка, що збирається дати їй ляпас зображують гнів. Він є ефемерним станом, що отруює життя не однієї людини, а й її оточуючих [16].

Подібне послання містить і наступна пара – помірність й тверезість, на противагу нестриманості та надмірності. Символом стриманості, спокою та економії виступає відпочиваючий верблюд, який завдяки своїй поміркованості може долати неймовірні відстані у вкрай несприятливих умовах. Порок показано через сцену суперечки, словесного поєдинку між двома чоловіками. Уважний аналіз зображення свідчить, що в основі медальйону лежать реальні події. Змальовані на ньому чоловіки – це християнський єпископ та єврейський рабин, які дискутують щодо значення Талмуду. На медальйоні єпископ тримає в руці якусь паличку (ймовірно, олівець як символ писаного закону на його стороні), а рабин, хоч і пояснює щось, проте явно збирається відступати. В 1238 р. єврейський учений Микола Донін, який на вернувся до християнства, звернувся до Папи Римського з промовою про теологічну небезпеку Талмуду для католиків. Він закликав королів Франції, Англії, Кастилії та Арагону розслідувати єврейське питання в межах своїх земель. Молодий Людовик IX наказав вилучити усі єврейські релігійні книги на території Франції. Протягом наступних трьох днів тривала публічна полеміка між церковниками та рабинами, відома як «Талмудична суперечка». Варто вказати, що на медальйоні зафіксовано події між 1240 і 1241 рр., коли результати дискусії ще не були відомі і здавалися пустими, довгими та марними балачками. Посаду єпископа в той час обіймав Вілям Оверньський, який ймовірно і зображений на панелі. Варто однак зазначити, що ці події отримали продовження в 1242 р., коли на одній з площ Парижу було спалено 24 вози, наповнених вилученими Талмудами. Вже в 1254 р. ситуація загострилася вкрай, Людовик IX наказав конфіскувати майно та видворити з Франції всіх євреїв [16].

Дванадцятую парою є сила та мужність проти слабкості та боягузтва. Символи, використані на панелях, є простими та зрозумілими: чеснота репрезентована зображенням голови бика, а порок – зайцем. Проте, окрім лише семантичного значення цих звірів, важливим є сюжети на образах. Медальйон боягузтва в цьому контексті є надзвичайно цікавим, адже може мати два рівні розуміння. Зокрема, він показує чоловіка, що впустив свій солідний меч, тікаючи від зайця, який його злякав. Варто зазначити, що заєць має дійсно загрозливий вигляд, хоча насправді не може бути страшним для людини. За допомогою велетенського розміру полохливого звірятка майстер повідомляє, наскільки боягуз переоцінює небезпеку, з якою зіштовхнувся в житті. Страх зумовив його слабкість перед проблемою чи труднощами. З іншої сторони, заєць може символізувати хворобу, яка внаслідок хрестових походів поширилася у Франції зі Сходу. Латиною заєць та проказа звучать подібно. Доля прокажених була невтішною – хвороба з роками прогресувала, змушуючи їх йти до лазарету і в ізоляції чекати своєї смерті. Медальйон в такому випадку показує не зайця, а хвору людину, від якої відвертаються (чи-то внаслідок страху зараження чи власного боягузтва та слабкості) близькі. На користь гіпотези про східну хворобу свідчить і попередній медальйон з верблюдом (як ще один знак Сходу) і поширення серед парижан тематики, що стосується різноманітних аспектів, пов'язаних з хрестовими походами [16].

У нижній частині Західної розетки, симетрично до медальйонів чеснот та вад, розташовані панелі, які протягом століть були недосяжними для огляду. У зв'язку з описаними вище процедурами демонтажу та реставрації, їх зміст вдалося детально розгледіти та проаналізувати. Ці унікальні медальйони оповідають про знаки зодіаку та сезонні справи, пов'язані з ними. До них відносяться: Водолій та божественний бенкет, Риби та відігрівання, Овен та обрізання виноградної лози, Телець та птахолов з соколом, Близнюки та пересаджування й збирання цвіту, Рак та сінокоси, Лев та врожай пшениці, Діва та молотьба пшениці ціпом на току, Терези та пресування винограду, Скорпіон та посів, Стрілець та годування свині жолудями, Козеріг та святкування. Початок (Водолій) та кінець року (Козеріг) супроводжуються скоріше не сезонною роботою, а відпочинком – бенкетом. Окрім суто практичного значення (як-от сіяти, збирати, заготовляти) кожний медальйон із зображенням сезонних справ несе з собою низку символічних послань, які мають глибокий зміст [17].

Отже, хоча медальйони відображають моральні норми XIII ст., все ж таки, прославляючи гуманістичні ідеали, вони не втратили своєї актуальності й сьогодні. Основним задумом є вічна тема – протистояння добра і зла, їхнє втілення в життя, переплетіння духовного та тілесного, а найголовніше – вибір людини. Персоніфіковані медальйони чеснот, які постають у вигляді вінценосних жінок, озброєних списами та щитами з тваринами-символами, є узагальненим образом дару божого, який прищеплюється людині через таїнство хрещення та слідування християнській моралі. А ось медальйони-вади відображають наслідки відвернення від постулатів християнства. Надзвичайно цікавим є історичний підтекст того чи іншого скляного полотна, який показує актуальні та важливі перипетії середньовічного суспільства.

Висновки. Таким чином, завдяки геніальним інженерським рішенням середньовічних архітекторів, були створені готичні собори, що вважаються одними з найбільш вражаючих у світі. Одним із символів європейської цивілізації, неперевершеної майстерності давніх ремісників і досягнень людського розуму є Нотр-дам-де-Парі, будівництво якого розпочалося ще у XII ст. Протягом восьми з половиною століть Собор був свідком та співучасником багатьох знакових подій Франції та Європи. Його вітражі й досі вражають відвідувачів та дослідників, адже вони є не тільки витворами мистецтва, але й важливими пам'ятками історії та культури. Шедевральні розетки, які датуються XIII ст., створювалися за складною технологією, яка пройшла перевірку часом. Останнє випробування – пожежу 2019 р. – скляні картини витримали гідно. Основним задумом авторів вітражів було не лише досягнення потрібної піднесеної атмосфери завдяки грі променів світла, а й відображення основних теологічних засад християнства через заковані та напрочуд деталізовані сюжети. По суті, вітражі ніколи не були лише декоративним елементом, а скоріше «скляною книгою», тому повчання троянд не втратили своєї актуальності й нині. У поєднанні з досконалою акустикою, така візуалізація сприяла створенню враження цілковито іншого виміру всередині Собору – небесного. Демонтаж і реставрація вітражів після нещодавньої пожежі відкрила перед дослідниками можливість краще вивчити особливості створення середньовічного скляного полотна, створити більш деталізовані знімки та моделі вітражів для їхнього аналізу та збереження для наступних поколінь.

З огляду на українські реалії, зазначимо, що збір усієї наявної інформації, її поповнення, документування, архівування, фото та відеофіксація – обов'язкові кроки перед втручанням в будь-яку історичну пам'ятку. Детальне вивчення сприятиме максимальному наближенню до задуму оригінального витвору в процесі його реставрації.

Список літератури

1. Jacquin P. Livre La Grâce d'une Cathédrale «Notre-Dame de Paris». Strasbourg: La Nuée Bleue, 2012. 512 p.
2. Dillman Ph., Liévaux P., Magnien A., Regert M. Notre-Dame de Paris, la science à l'épreuve. Le Cherche Midi, 2022. 184 p.
3. Viart J.-P. Immortelle Notre-Dame. Casa Editions, 2019. 178 p.
4. Guerard M. Cartulaire de Notre-Dame de Paris (Collection des cartulaires de France), 4 vols., Paris, 1850. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6534939f/f21.item>.
5. Notre-Dame de Paris, un joyau architectural. *France Archives*. URL: <https://francearchives.gouv.fr/fr/article/163529389>.
6. Le monument: Notre-Dame de Paris. *Ministère de la Culture*. URL: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/le-monument>.

7. La mobilisation: Notre-Dame de Paris. *Ministère de la Culture*. URL: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/la-mobilisation>.
8. Notre-Dame Cathedral rises from the ashes in grand reopening ceremony. URL: <https://www.france24.com/en/europe/20241206-live-follow-grand-reopening-notre-dame-de-paris-cathedral>.
9. Barbier J., Busson D. Avant la cathédrale gothique, dans Notre-Dame de Paris. Strasbourg, 2012. P. 17–28.
10. Bruzelius C. The Construction of the Notre-Dame in Paris. *The Art Bulletin*. 1987. Vol. 69, no. 4. P. 540–569.
11. Teofil P. *Diversarum Artium Schemata*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych / przekład z języka łacińskiego i opracowanie S. Kobielski. Kraków, 1998. 180 p.
12. Les vitraux. *Cathédrale Notre-Dame de Paris*. URL: <https://www.notredamedeparis.fr/comprendre/architecture/les-vitraux/#>.
13. Les vitraux du Moyen Âge. URL: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/les-vitraux-du-moyen-age>.
14. La rose ouest de Notre-Dame de Paris visible í nouveau intégralement. URL: <https://www.restauronsnotredame.org/post/la-rose-ouest-de-notre-dame-visible-%C3%A0-nouveau-int%C3%A9gralement>.
15. Pastan E. It Ought to be Mary: Themes in the Western Rose Window of Notre-Dame of Paris. *Different Visions: New Perspectives on Medieval Art*. 2022. Issue 8. doi: <https://doi.org/10.61302/FRYZ5161>. URL: <https://differentvisions.org/it-ought-to-be-mary>.
16. Cathédrale Notre Dame de Paris. Vitraux de la rose ouest. URL: http://cathedrale.gothique.free.fr/Notre-Dame_de_Paris_Rose_Ouest_Vices_Vertus_2.htm.
17. Les deux zodiaques de Notre Dame de Paris. URL: <https://www.cieldujour.net/notre-dame-de-paris>.

References

1. Jacquin, P. (2012). Livre La Grâce d'une Cathédrale «Notre-Dame de Paris». Strasbourg: Nuée Bleue [in French].
2. Dillman, Ph., Liévaux, P., Magnien, A., Regert, M. (2022). Notre-Dame de Paris, la science í l'œuvre. Le Cherche Midi [in French].
3. Viart, J.-P. (2019). Immortelle Notre-Dame. Casa Editions [in French].
4. Guerard, M. (1850). Cartulaire de Notre-Dame de Paris (Collection des cartulaires de France), 4 vols., Paris. Retrieved from: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6534939f/f21.item> [in French].
5. Notre-Dame de Paris, un joyau architectural. *France Archives*. Retrieved from: <https://francearchives.gouv.fr/fr/article/163529389> [in French].
6. Le monument: Notre-Dame de Paris. *Ministère de la Culture*. Retrieved from: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/le-monument> [in French].
7. La mobilisation: Notre-Dame de Paris. *Ministère de la Culture*. Retrieved from: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/la-mobilisation> [in French].
8. Notre-Dame Cathedral rises from the ashes in grand reopening ceremony. Retrieved from: <https://www.france24.com/en/europe/20241206-live-follow-grand-reopening-notre-dame-de-paris-cathedral>.
9. Barbier, J., Busson, D. (2012). Avant la cathédrale gothique, dans Notre-Dame de Paris. Strasbourg [in French].
10. Bruzelius, C. (1987). The Construction of the Notre-Dame in Paris. *The Art Bulletin*.
11. Teofil, P. (1998). *Diversarum Artium Schemata*. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych. Kraków [in Polish].
12. Les vitraux. Cathédrale Notre-Dame de Paris. Retrieved from: <https://www.notredamedeparis.fr/comprendre/architecture/les-vitraux/#> [in French].
13. Les vitraux du Moyen Âge. Retrieved from: <https://notre-dame-de-paris.culture.gouv.fr/fr/les-vitraux-du-moyen-age> [in French].
14. La rose ouest de Notre-Dame de Paris visible í nouveau intégralement . Retrieved from: <https://www.restauronsnotredame.org/post/la-rose-ouest-de-notre-dame-visible-%C3%A0-nouveau-int%C3%A9gralement> [in French].
15. Pastan, E. (2022). It Ought to be Mary: Themes in the Western Rose Window of Notre-Dame of Paris. *Different Visions: New Perspectives on Medieval Art*, 8. doi: <https://doi.org/10.61302/FRYZ5161>. Retrieved from: <https://differentvisions.org/it-ought-to-be-mary> [in French].
16. Cathédrale Notre Dame de Paris. Vitraux de la rose ouest. Retrieved from: http://cathedrale.gothique.free.fr/Notre-Dame_de_Paris_Rose_Ouest_Vices_Vertus_2.htm [in French].
17. Les deux zodiaques de Notre Dame de Paris. Retrieved from: <https://www.cieldujour.net/notre-dame-de-paris> [in French].

Надійшла до редакції / Received: 26.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 327:341.7:94(477+438)«2014/2021»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-157-165

Роман МАРТИНЧУК

аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи,
Львівський національний університет ім. І. Франка, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>
e-mail: martynroman17@gmail.com

ПОЗИЦІЯ ПОЛЬЩІ І ПОЛЯКІВ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ НА ДОНБАСІ В 2014–2021 рр.

Анотація. Мета – проаналізувати позицію Польщі та поляків щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі упродовж 2014–2021 рр. **Методологія дослідження** спирається як на загальнонаукові (синтез, аналіз, узагальнення), так і на спеціальнонаукові (хронологічний, порівняльний, статистичний) методи. **Наукова новизна.** Автором опрацьовано матеріали преси та окремі соціологічні опитування, які вперше введено до наукового обігу. У результаті опрацювання джерел та літератури вдалось проаналізувати позицію Республіки Польща та її громадян щодо врегулювання збройного конфлікту на Сході України у 2014–2021 рр. Встановлено причини заангажованості польських політичних еліт у справу врегулювання бойових дій на Донбасі. Констатовано, що польський політикум та медійне середовище скептично сприйняли Мінські угоди 2014 та 2015 рр. **Висновки.** Після початку російської агресії проти України у 2014 р. Польща та її громадяни підтримали Українську державу, надаючи їй фінансову та гуманітарну допомогу. Політичні еліти Польщі прагнули долучитись до врегулювання збройного конфлікту на Донбасі, застосовуючи всі можливі важелі впливу на міжнародній арені. Проте польська дипломатія була відсунута від прямих переговорів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі, що відбулися у Мінську у 2014 та 2015 рр. Підписані угоди у столиці Білорусі викликали розчарування та скептицизм у польському суспільстві, що було пов'язано як із відсутністю офіційної Варшави за столом переговорів, так і з недовірою до практичної реалізації положень мирних домовленостей. Зміна влади у Польщі у 2015 р. не вплинула на загальну позицію країни щодо врегулювання конфлікту на Сході України. Нове керівництво, представлене партією Право і справедливість, спираючись на громадську підтримку, продовжувало наполягати на активнішій ролі Варшави у справі врегулювання збройного конфлікту на Донбасі та забезпеченні довготривалого миру на території України.

Ключові слова: Польща, поляки, російська агресія проти України, збройний конфлікт на Донбасі, Мінські домовленості.

Roman MARTYNCHUK

PhD student of the Department of History of Central and Eastern Europe,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>
e-mail: martynroman17@gmail.com

THE STANCE OF POLAND AND THE POLES ON THE SETTLEMENT OF THE ARMED CONFLICT IN DONBAS IN 2014–2021

Abstract. The objective is to analyze the stance of Poland and the Poles on the settlement of the armed conflict in Donbas in 2014–2021. **The research methodology** is based on both general scientific (synthesis, analysis, generalization) and special scientific (chronological, comparative) methods. **Scientific novelty.** The author has studied press materials and certain sociological surveys, which were first introduced into scientific circulation. As a result of the study of the sources and literature, the author has analyzed the stance of the Republic of Poland and its citizens on the settlement of the armed conflict in eastern Ukraine in 2014–2021. The reasons for the involvement of Polish political elites in the settlement of hostilities in Donbas have been established. It has been determined that the Polish political elite and media environment were skeptical about the Minsk Agreements of 2014 and 2015. **Conclusions.** After the beginning of Russian aggression against Ukraine in 2014, Poland and its citizens supported the Ukrainian state by providing financial and humanitarian assistance. The political elites of Poland sought to contribute to the settlement of the armed conflict in Donbas, using all possible levers of influence in the international arena. However, Polish diplomacy was sidelined from the direct negotiations on the settlement of the conflict in Donbas that took place in Minsk in 2014 and 2015. The agreements signed in the Belarusian capital caused disappointment and skepticism in Polish society, which was due to both the absence of official Warsaw at the negotiating table and distrust in the practical implementation of the provisions of the peace agreements. The change of power in Poland in 2015 did not affect the country's overall position on the settlement of the conflict in eastern Ukraine. The new leadership, represented by the Law and Justice party, relying on public support, continued to insist on a more active role of Warsaw in resolving the armed conflict in Donbas and ensuring a lasting peace in Ukraine.

Keywords: Poland, Poles, Russian aggression against Ukraine, armed conflict in Donbas, Minsk agreements.

Постановка проблеми. Після Революції Гідності (2013–2014) та втечі президента України Віктора Януковича (2010–2014) керівництво Російської Федерації, скориставшись політичною нестабільністю в Україні, загальною невизначеністю європейської системи колективної безпеки

та залежністю країн Заходу від російських енергоресурсів, здійснило відкриту інтервенцію на територію Української держави. Так, у ніч на 27 лютого 2014 р. російські військові без розпізнавальних знаків захопили ключові адміністративні та стратегічні об'єкти в Криму, що стало прологом до подальшої анексії півострова. В квітні того ж року політичні еліти Росії розв'язали гібридну війну на Донбасі, підтримуючи проросійські угруповання, постачаючи їм зброю та направляючи власних військових під виглядом «добровольців». Окупація й анексія Росією Кримського півострова, а також початок бойових дій на Донбасі фактично підірвали європейську систему колективної безпеки, змусивши країни Заходу шукати шляхи врегулювання конфлікту в Україні. Особливих зусиль у цьому питанні доклали політичні еліти та громадськість Польщі, які, здебільшого, сприймали російську агресію проти України як загрозу власній безпеці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позиція Польщі та її громадян щодо агресивних дій Росії проти України в 2014–2021 рр. ще не стала предметом ґрунтовного дослідження. При цьому деякі аспекти окресленої вище проблеми висвітлено у розвідках українських політологів та істориків – Олега Піха [1], Тетяни Сидорук [2], Оксани Мітрофанової [3]. У своїх роботах дослідники майже одноставно зараховують Польщу до т. зв. «країн яструбів», які рішуче засуджували військові дії Росії в Україні, критикували російський істеблішмент за окупацію Криму і розв'язання гібридної війни на Донбасі, а також докладали зусиль, щоб якнайшвидше врегулювати бойові дії на території України. Серед польських дослідників на увагу заслуговують наукові статті політологинь Сабіни Ольшик [4] та Наталії Адамчик [5], де вони намагалися висвітлити геополітичний контекст ситуації в Україні наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. і зацікавлення польських еліт у врегулюванні конфлікту на території сусідньої з Польщею держави.

Основними джерелами розвідки є заяви і виступи політичних діячів Польщі, які відображають офіційні позиції та погляди польського політикуму щодо деескалації російсько-українського збройного протистояння на Донбасі в 2014–2021 рр., а також матеріали преси та соціологічні опитування, проведені польським Центром досліджень громадської думки (CBOS).

Метою статті є аналіз позиції Польщі та поляків щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі в 2014–2021 рр.

Виклад основного матеріалу. Від початку російської агресії проти України у 2014 р. польські політичні еліти, зокрема ліберально-консервативний уряд Дональда Туска (2007–2014), засудили військову інтервенцію Росії на територію України, закликали лідерів європейських держав до впровадження санкцій проти Кремля та сприяли реалізації гуманітарних і фінансових проєктів, спрямованих на підтримку України та її громадян. Негативно сприйняла початок російської агресії проти України і польська громадськість. Представники польських громадських організацій підписували заяви та звертались до власних політиків і міжнародних організацій із закликом зупинити ескалацію подій в Україні. У Варшаві, Кракові, Познані та інших містах відбувались мітинги проти збройної агресії Росії в Україні. Протестуючи проти агресивних дій Російської Федерації в Україні, неурядові організації Республіки Польща намагалися звернути увагу польських та європейських урядовців на ситуацію в Україні як на важливу міжнародно-політичну проблему, що потребує негайного врегулювання.

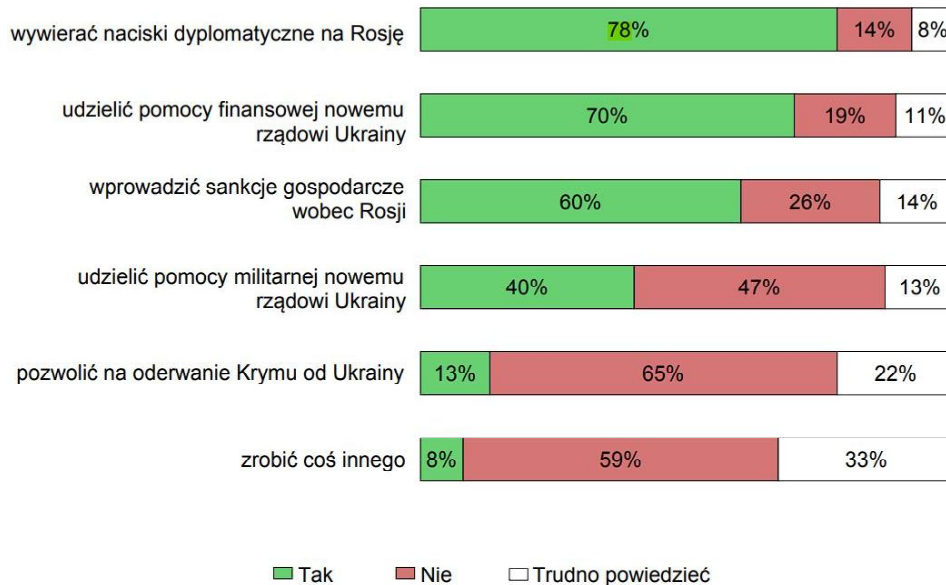
Матеріали соціологічних служб показують, що пересічні польські громадяни після окупації Росією Кримського півострова та початку російсько-українського збройного протистояння на Донбасі також висловлювали думки щодо якнайшвидшого завершення російської агресії в Україні. Працівники авторитетного польського Центру досліджень громадської думки (CBOS) провели у період з 6 по 12 березня 2014 р. опитування польських громадян щодо їхнього ставлення до російської агресії проти України. Респондентам поставили запитання: «Які дії повинна вжити міжнародна спільнота, щоб врегулювати збройний конфлікт між Україною та Росією»? Згідно з отриманими результатами, 78% опитаних польських громадян вважали, що європейська спільнота повинна чинити міжнародний тиск на Росію [6]. Для врегулювання ситуації в Україні міжнародній спільноті слід було також надати фінансову допомогу українському уряду (70%), запровадити економічні санкції проти Росії (60%), забезпечити військову підтримку Україні (40%) та вжити інші необхідні заходи (8%) (див. графік 1).

Результати соціологічних опитувань та громадський резонанс свідчили про те, що польське суспільство очікувало від своїх високопосадовців рішучих заходів для деескалації ситуації в Україні. Уже протягом 31 березня – 1 квітня 2014 р. пошук шляхів врегулювання ситуації в Україні став провідною темою обговорення міністрів закордонних справ Німеччини – Франка-Вальтера Штайнмаєра, Франції – Лорана Фабіуса та Польщі – Радослава Сікорського в рамках Веймарського

трикутника [5, s. 161]. Під час обговорення дипломати визнали, що окупація Російською державою Криму змусила Європу знову проявити себе як силу, здатну підтримувати мир і стабільність у регіоні [7]. У спільній заяві міністри засудили окупацію Росією Кримського півострова та заявили про бажання зменшити напругу в Україні шляхом направлення спостерігачів ОБСЄ до регіону [8].

Графік 1

«Які дії повинна вжити міжнародна спільнота, щоб врегулювати збройний конфлікт між Україною та Росією?», CBOS, березень 2014 р. [6]

Після початку прямого російсько-українського збройного протистояння на Донбасі у квітні 2014 р. представники польської влади ще більше активізували дипломатичні зусилля, щоб зупинити збройний конфлікт на Сході України. Імовірно, чинниками, що спонукали польські еліти до активної дипломатичної діяльності у справі врегулювання збройного конфлікту на Донбасі були питання національної безпеки, оскільки російська агресія проти України несла потенційну загрозу для стабільності та безпеки Польщі. До того ж, участь польського істеблішменту у мирних переговорах та безпосереднє врегулювання збройного конфлікту на Донбасі підвищили б імідж офіційної Варшави серед європейських та світових держав.

Зниження напруги в російсько-українському збройному протистоянні на Донбасі обговорювалося під час тристоронніх дипломатичних консультацій між Р. Сікорським, Ф.-В. Штайнмаєром і С. Лавровим, що проходили 10 червня 2014 р. у Санкт-Петербурзі в рамках Калінінградського трикутника [5, s. 163–164]. Експерти відзначали прохолодний тон перемовин та намагання польського і німецького міністрів переконати російського колегу в тому, що Кремль має усі важелі впливу, щоб зупинити проросійських сепаратистів на Донбасі, що однак не увінчалось жодним дипломатичним успіхом для польської та німецької сторони. Фактично з другої половини 2014 р. Республіка Польща була відсунута від врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. Чільне ж місце у врегулюванні політичної ситуації на Сході України зайняли Франція та Німеччина, які разом з Україною та Росією сформували так званий «нормандський формат»*, в рамках якого відбувалися консультації та зустрічі глав дипломатії щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі [1, с. 109]. Результатом зустрічей стало підписання 5 вересня 2014 р. окремого Мінського протоколу, відомого як «Мінськ-1», що передбачав припинення вогню на Донбасі та включав 12 пунктів, спрямованих на деескаляцію конфлікту в регіоні.

Уряд Польщі з розчаруванням сприйняв відсутність країни серед учасників Нормандського формату. Представники польського уряду, опинившись за межами столу переговорів, наполягали на тому, щоб Франція та Німеччина докладали більших зусиль з метою припинення збройного

* Нормандський формат – зустріч глав дипломатії України, Росії, Німеччини, Франції. Метою зустрічей було припинення бойових дій та врегулювання ситуації на Донбасі. Формат утворено 6 червня 2014 р. з нагоди 70-ї річниці висадки союзників на півночі Франції (дет. див.: Olszyk S. Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie władz polskich w jego rozwiązanie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2016. №3. S. 267–292.).

конфлікту в Україні. Міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський заявив: «Ми вимагаємо, щоб ті, хто взяв на себе тягар відповідальності за ведення переговорів з Росією, насамперед ФРН, запропонували, як вони збираються вирішити конфлікт» [9].

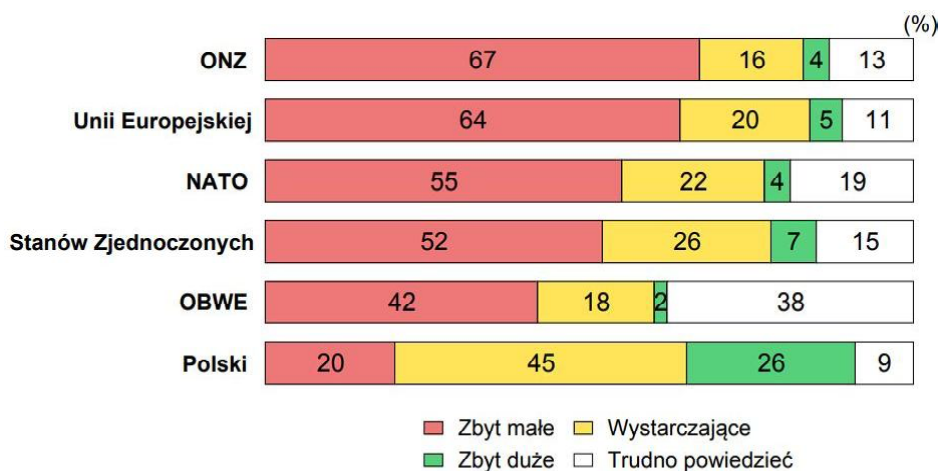
Доволі категорично відреагувало на перемовини у Мінську й польське партійне середовище. Найбільше занепокоєння польського політикуму викликала дієздатність та ефективність Нормандського формату. Павел Коваль з правоконсервативної партії Польща разом (Polska Razem, далі – ПР) загалом негативно оцінював Нормандський формат, назвавши його нефункціональним, оскільки цій вузькій платформі «не вдалося унеможливити загибель мирних мешканців на Донбасі». Подібної думки дотримувалися політики з ліберально-консервативної партії Громадянська платформа (Platforma Obywatelska, далі – ГП). За словами польського європолітика Яцека Саріуша Вольського, Україна не повинна була погоджуватися на будь-які переговори, на яких немає її головного адвоката – Польщі. Прихильником цієї ідеї був і очільник парламентської партії Союз демократичної лівиці (Sojusz Lewicy Demokratycznej, далі – СДЛ) Лешек Міллер. На думку політика, офіційна Варшава має глибоке розуміння політичних, соціальних, економічних і культурних особливостей України. До того ж країна над Віслою географічно межує як з Україною, так і з Росією, і саме тому найкраще підходить на роль медіатора у російсько-українському збройному конфлікті [10]. Політики опозиційної до уряду партії Право і справедливість (Prawo i Sprawiedliwość, далі – ПіС) натомість критикували уряд та президента Броніслава Коморовського (2010–2015) за недостатню активність у справі врегулювання збройного конфлікту на Донбасі, й тим самим намагались дискредитувати чинну владу [1, с. 109–110].

Поряд із критичними заувагами, лунали думки, які більш раціонально, а не емоційно оцінювали домовленості у Мінську 5 вересня 2014 р. Тогочасний міністр оборони Томаш Сємоняк відзначав позитивні моменти у підписанні Мінського протоколу. «Цінність цього плану в тому, що було введено режим припинення вогню і перестали масово гинути люди. Цей план не завершує конфлікт, він містить крихкі та важкі компроміси для всіх сторін» – заявив високопосадовець [11].

Такі різнопланові заяви польських політиків, безперечно, вплинули і на громадську думку. Соціологічне опитування, проведене працівниками Центру досліджень громадської думки безпосередньо після підписання Мінського протоколу, 11–17 вересня 2014 р., показало, що пересічні поляки переважно скептично оцінювали перемовини у Мінську, а також зусилля міжнародних організацій щодо врегулювання російсько-українського збройного конфлікту на Донбасі. 67% опитаних поляків вважали неефективними заходи Організації Об'єднаних Націй (ООН) щодо врегулювання бойових дій в Україні, практично стільки ж респондентів (64%) оцінили дії ЄС щодо запобігання збройного конфлікту в Україні як недостатні, 55% опитаних висловили таку ж думку про Північноатлантичний альянс (НАТО), а 42% – про ОБСЄ. Водночас пересічні польські громадяни були задоволені діями офіційної влади Республіки Польща щодо деескалації ситуації на Сході України. Майже половина (45%) опитаних поляків заявила, що залучення істеблішменту Республіки Польща у справу врегулювання збройного конфлікту на Донбасі є достатньою, 26% вважали зусилля польської влади занадто великими, 20% – занадто малими, ще 9% опитаних не визначилися з відповіддю (див. графік 2). Від міжнародної спільноти польські громадяни очікували дипломатичних заходів для повноцінного припинення бойових дій на Донбасі, фінансової підтримки України та посилення економічних санкцій проти Росії [12].

Графік 2

Чи є достатнім залучення міжнародної спільноти у врегулювання збройного конфлікту на Донбасі? CBOS, вересень 2014 р. [12]

Восени 2014 р., після реорганізації польського уряду, новий міністр закордонних справ Гжегож Схетина продовжував наполягати на більшій залученості Польщі у врегулюванні збройного конфлікту на Донбасі [1, с. 110]. Він заявив: «Нормандський формат переговорів вичерпав себе. Тепер потрібен новий етап. Я вважаю, що ці розмови мають відбуватися за участі Польщі» [13]. Попри ці заяви, польських дипломатів не було серед присутніх делегатів на наступній зустрічі нормандської четвірки в Мілані 17 жовтня 2014 р., а згодом 11–12 лютого 2015 р. і на саміті в Мінську, де учасники узгодили і підписали окремий комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу, т. зв. «Мінськ-2».

Польський уряд загалом оцінював результати саміту в Мінську 11–12 лютого 2015 р. доволі обережно. Шеф польської дипломатії Г. Схетина в одному з інтерв'ю повідомив, що Мінські домовленості ще не гарантують миру на Сході України, однак вони є серйозним кроком у цьому напрямі [14]. Натомість лідер партії ПР Ярослав Говін дотримувався думки, що переговори у столиці Білорусі є важливими для припинення вогню на Донбасі й матимуть серйозні наслідки для всієї Європи [15]. Більш категорично трактували підписання домовленостей у Мінську політики з партії ПіС. Зокрема, політичний діяч цієї партії Пйотр Пизик вважав, що домовленості є нереалістичними та абсурдними, зважаючи на минулі порушення проросійськими бойовиками режиму припинення вогню. На думку політика, абсурдність ситуації полягала ще й у тому, що Росію, яка постачала зброю та відправляла свої війська на Донбас, не визнали стороною збройного конфлікту. «Домовленості “Мінськ-2” вкотре лише показали слабкість Заходу» – додав політик [16].

Представники польської громадськості здебільшого підтримали ідею дипломатичного врегулювання конфлікту на Донбасі, але підходили до оцінки Мінських угод стримано, усвідомлюючи їх тимчасовий характер. Такі оцінки були притаманні тим неурядовим організаціям, які опікувалися гуманітарними проблемами та правами людини, наприклад, Польський гуманітарній акції, Фонду міжнародної солідарності та Гельсінському фонду з прав людини. Водночас нерідко у публічному просторі лунали й більш скептичні заяви. Наприклад, лідери Фонду «Відкритий діалог» – Томаш Чуvara та Агнешка Гуральська не надавали серйозного значення підписаним у столиці Білорусі домовленостям. Під час інтерв'ю для TVN 24 вони заявили, що саміт у Мінську – «це не перший захід, який мав сприяти деескалації ситуації. Поки що врегулювати конфлікт не вдалося, і немає підстав вважати, що цього разу Путін дотримається свого слова» [17].

Суспільно-політичні тижневики *Do Rzeczy*, *Sieci*, *Newsweek*, *Polityka*, *Tygodnik Powszechny*, а також щоденні газети *Gazeta Wyborcza*, *Rzeczpospolita* переважно характеризували переговори у Мінську як крихкі, тимчасові, до того ж з багатьма проблемними аспектами [18–23]. Журналісти згаданих видань підкреслювали, що досягнуті домовленості у столиці Білорусі, хоча й мали на меті припинення активних бойових дій, не забезпечували стійкого миру і стабільності на Донбасі. На сторінках пресових видань висловлювались побоювання, що російська сторона може не дотримуватися взятих на себе зобов'язань, а конфлікт може розгорітися з новою силою [20; 22; 23]. Такі критичні оцінки відображали загальну атмосферу скептицизму у Польщі щодо можливості досягнення довготривалого миру на Донбасі за допомогою Мінських домовленостей.

Відсутність польської дипломатії у Мінську в лютому 2015 р. спричинила серйозні дискусії на польській політичній арені щодо причин цього явища. Політик Конрад Шиманський з партії ПіС вважав, що російський президент Володимир Путін самостійно обирає, з ким вести переговори, виходячи з власних очікувань і потреб [24]. Подібну позицію зайняв і чинний президент Броніслав Коморовський, заявивши, що ключ до врегулювання війни на Донбасі знаходиться в Москві. На думку ж лідера СДЛ Лешека Міллера, Польща була відсунута на другорядні позиції у процесі прийняття рішень у Мінську через втрату впливу на міжнародній арені, частково тому, що уряд Єви Копач (2014–2015) розглядав можливість постачання озброєння Україні, чим створював враження, що офіційна Варшава хотіла продовження війни на Донбасі, а не пошуку шляхів врегулювання [25]. Натомість керівник парламентської партії Твій рух (*Twój Ruch*, далі – TR) Януш Палікот вважав, що відповідальність за такий стан справ несуть безпосередньо керівники польського МЗС Р. Сікорський та Г. Схетина, оскільки їхня некомпетентність зробила зовнішню політику Польщі необґрунтованою та непродуманою. Через це на зовнішньополітичній арені офіційна Варшава «виявилася хлопчиком для биття» [26]. З наведених вище оцінок польських політиків помітно, що врегулювання конфлікту на Сході України стало певною мірою розмінною картою на польській політичній сцені, особливо напередодні президентських та парламентських виборів, які мали відбутися у 2015 р.

На нашу думку, необхідно виокремити низку чинників, внаслідок яких польська дипломатія опинилась «за бортом» врегулювання збройного конфлікту на Сході України. По-перше, антиросійська риторика, притаманна польським політичним елітам, не знаходила підтримки у Німеччини та Франції, які, вірогідно, прагнули відсторонити Польщу від процесу врегулювання конфлікту на Донбасі. По-друге, політичне керівництво Росії, ймовірно, виступило проти участі Польщі на переговорах, щоб зменшити вплив Варшави на міжнародну дипломатію. Ще однією причиною відсутності Польщі за столом переговорів у Мінську могла бути позиція України, яка, хоч і розглядала офіційну Варшаву як стратегічного партнера, однак не вважала, що з нею можуть рахуватися європейські та світові лідери [5, s. 167–168]. На думку польської політологині Наталії Адамчик, аргументом проти присутності офіційної Варшави за столом переговорів у Мінську могла бути «стрічкова афера» 2014 р*, яка дискредитувала у Польщі чимало політиків, зокрема й представників чинної влади з табору ГП [5, s. 170]. Загалом, відсутність країни над Віслою за столом переговорів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі дала підстави деяким польським політологам писати про «цілковитий провал польської східної політики» [27, s. 129].

Після приходу до влади у Польщі партії ПіС, наприкінці 2015 р. позиція нової влади щодо російської агресії проти України фактично залишалася незмінною, а в пошуках шляхів мирного врегулювання конфлікту на Донбасі були вжиті нові заходи. Треба також зазначити, у цей період проблематика війни на Сході України відійшла на другий план у польській громадсько-політичній думці, поступившись іншим важливим питанням, зокрема, громадянській війні в Сирії та міграційній кризі 2015–2016 рр. Попри зміну пріоритетів у зовнішній політиці, питання врегулювання конфлікту на Донбасі залишалося важливим для нової польської влади з табору ПіС. У контексті збройного конфлікту на Сході України польський політикум прагнув не лише досягти деескалації, тобто безпосереднього припинення бойових дій, але й забезпечити повернення окупованих територій до складу Української держави [1, с. 112]. Про це ясно висловився президент Польщі Анджей Дуда (2015–2025) під час одного з візитів до України у грудні 2016 р.: «Польща стоїть поруч з Україною, і підтримує Україну в її боротьбі за повернення територій, а також за те, щоб збройний конфлікт скоріше закінчився, щоб не гинули люди. Сьогодні велике завдання Європи і світу – покласти край такій ситуації, але не шляхом заморожування цього конфлікту... Ми повинні домагатися повернення статус-кво» [28].

З плином часу польські владні кола усвідомили, що офіційній Варшаві не вдасться стати учасником «нормандської четвірки». Водночас вони розглядали можливість посилити свою роль у врегулюванні конфлікту на Донбасі шляхом повного переформатування чи навіть створення нового переговорного формату. З такою ініціативою спочатку виступив президент А. Дуда, а пізніше до нього приєднався міністр закордонних справ Польщі Вітольд Вашиковський. У березні 2017 р. останній заявив, що Мінський формат частково призупинив активну фазу бойових дій, але не призвів до тривалого миру на Сході України. «Раніше чи пізніше прийде думка про потребу нового формату з участю американців, який може створити більше надій на вирішення українсько-російського конфлікту», – підкреслив він [29]. Це питання польські високопосадовці просували й під час засідань Веймарського трикутника, Вишеградської четвірки, а також виконуючи головуючу роль у Раді Безпеки ООН упродовж 2018–2019 рр. [30, с. 51–55].

При цьому офіційна Варшава висловлювала готовність стати майданчиком для нових переговорів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі за участю США та інших держав. На початку червня 2021 р. посол Польщі в Україні Бартош Ціхоцький заявив, що Польща має всі необхідні логістичні засоби для того, щоб стати альтернативою Мінську [31]. Проте Польщі було складно вплинути на врегулювання ситуації на Донбасі через обмежений дипломатичний вплив на ключових гравців на міжнародній арені. До того ж, міжнародні зусилля з врегулювання конфлікту вже були зосереджені на усталених форматах, таких як Нормандський формат і Тристороння контактна група, що ускладнювало впровадження нових ініціатив. Як наслідок, польські пропозиції так і не були впроваджені на практиці, що спонукало офіційну Варшаву зосередитись передусім на дипломатичній підтримці України, гуманітарній допомозі та співпраці у сфері безпеки й оборони тощо.

*«Стрічкова афера» – політичний скандал у Польщі, що спалахнув в середині 2014 р. після оприлюднення тижневиком «Wprost» стенограм незаконно записаних приватних розмов польських політиків та високопосадовців. Серед осіб, чий розмови були записані, були чинні та колишні міністри, а також керівники Національного банку Польщі та Вищого аудиторського управління. Скандал викликав чималий резонанс у польському суспільстві, частково дискредитувавши довіру до політичної еліти та призвів до відставок і розслідувань щодо незаконного прослуховування.

Висновки. Підбиваючи підсумки зробленого огляду, зазначимо, що польське суспільство, здебільшого, негативно сприйняло початок російської агресії проти України. Представники громадськості й пересічні громадяни за допомогою акцій протесту й окремих письмових звернень чинили тиск на власні політичні еліти та країни Заходу з метою якнайшвидшого врегулювання ситуації в Україні. Зважаючи на громадський резонанс, безпекові чинники та іміджеві питання, польські еліти намагалися взяти участь у врегулюванні збройного конфлікту в Україні, застосовуючи всі можливі важелі впливу на міжнародній арені. Однак цих зусиль виявилось недостатньо, з огляду на те, що польська дипломатія була відсунута від прямих переговорів щодо врегулювання конфлікту на Донбасі, які відбулися у Мінську у 2014 та 2015 рр. Підписані в Мінську домовленості викликали певне розчарування та значний скептицизм серед польського суспільства та політичних еліт. Цей скептицизм став наслідком відсутності офіційної Варшави за столом переговорів, а також усвідомленням того, що положення мирних домовленостей мають вразливі місця і навряд чи будуть імplementовані на практиці. Прихід правоконсервативних сил у Польщі у 2015 р. не змінив позиції Польщі й пересічних громадян щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. За підтримки громадської думки, нові політичні еліти на міжнародній арені виступали за повноцінне врегулювання збройного конфлікту на Донбасі за чільної ролі власних урядовців. Такий стан справ зберігся аж до початку віроломного нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 р., який суттєво змінив ситуацію на європейському континенті та світі в цілому, однак її аналіз вимагає окремої розвідки.

Список літератури

1. Піх О. Політика Республіки Польща щодо агресії в Україні. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2017. Вип. 10. С. 107–114.
2. Сидорук Т. Позиції Польщі та держав Балтії щодо російсько-українського конфлікту. *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 14. С. 75–83.
3. Мітрофанова О. Польща і російсько-український конфлікт. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. Вип. 7. С. 55–66.
4. Olszyk S. Kontekst geopolityczny kryzysu na Ukrainie (2013–2014) i zaangażowanie władz polskich w jego rozwiązanie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2016. № 3. S. 267–292.
5. Adamczyk N. Rola Polski w próbach rozwiązania kryzysu ukraińskiego – od formatu weimarskiego do formatu normandzkiego. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*. 2015. № 2. S. 157–171.
6. Polacy o sytuacji na Ukrainie w czasie krymskiego kryzysu. *Centrum Badania Opinii Społecznej*. № 35/2014. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_035_14.pdf.
7. Перепада О. Веймарський трикутник. *DW*. 2014. 1 квітня. URL: <https://www.dw.com/> (link: <https://bit.ly/3Fu6cxU>).
8. Wspólne oświadczenie w sprawie Ukrainy Ministrów Spraw Zagranicznych Trójkąta Weimarskiego Franka-Waltera Steinmeiera (Niemcy), Laurenta Fabiusa (Francja) i Radosława Sikorskiego (Polska) złożone dnia 31 marca 2014 r. w Weimarze, Niemcy. *Stiftung Genshagen*. URL: https://www.stiftung-genshagen.de/fileadmin/user_upload/PL_Gemeinsame_Erklärung_2014.pdf.
9. Gajcy A. Sikorski: chcemy propozycji Niemiec ws. rozwiązania konfliktu na Ukrainie [wideo]. *Polskie Radio PiK*. 2014. 1 września. URL: <https://www.radiopik.pl/> (link: bit.ly/4jiKQ4y).
10. Miller: trudne chwile Kopacz i ograniczona wyobraźnia Schetyny. *TVN 24*. 2014. 31 października. URL: <https://tvn24.pl/> (link: bit.ly/3YVstEl).
11. Bielecki J. Ameryka nie zawodzi sojuszników – rozmowa z ministrem Tomaszem Siemoniakiem. *Rzeczpospolita*. 2014. 29 września. URL: <https://www.rp.pl/> (link: bit.ly/4k97yNS).
12. Czy zaangażowanie społeczności międzynarodowej w rozwiązanie konfliktu ukraińskiego jest wystarczające. *Centrum Badania Opinii Społecznej*. №134/2014 URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_134_14.pdf.
13. Gawlik P. Schetyna: Polska powinna wrócić do negocyjnego stołu w sprawie Ukrainy. *Gazeta Wyborcza*. 2014. 7 października. URL: <https://wyborcza.pl/> (link: bit.ly/3SLS4mH).
14. Schetyna: porozumienie z Mińska nie gwarantuje jeszcze pokoju. *Onet.pl*. 2015. 13 lutego. URL: <https://wiadomosci.onet.pl/> (link: bit.ly/43FdS9P).
15. Gowin: Porozumienia z Mińska będą miały poważne konsekwencje dla całej Europy. *Porozumienie*. 2015. URL: <https://pjjg.org.pl>.
16. Henzel P. Pogorszenie strategicznej sytuacji Ukrainy. Pyzik: umowa z Mińska pachnie Jaltą. *Onet.pl*. 2015. 21 lutego. URL: <https://wiadomosci.onet.pl/> (link: bit.ly/45nNt1E).

17. Kolejne obietnice Putina. *Polskie Radio*. 2015. 13 lutego. URL: <https://odfoundation.eu/> (link: bit.ly/3YZutmi).
18. Bielecki T. Kruche porozumienie podpisane w Mińsku. *Gazeta Wyborcza*. 2015. 12 lutego.
19. Grzybowska K. Bierście zegarki i rowery i idźcie od nas. *Sieci*. 2015. 16–22 lutego.
20. Przybylski J. Monachium 2.0. *Do Rzeczy*. 2015. 16–22 lutego.
21. Rozejm, wymiana jeńców, decentralizacja. Co ustalono w Mińsku? *Newsweek*. 2015. 11 lutego. URL: <https://www.newsweek.pl/swiat/wojna-na-ukrainie-rozmowy-w-minsku-pomoc-dla-ukrainy/f6vtv1n>.
22. Konończuk W. Ukraina: rozejm po negocjacjach pokojowych w Mińsku jest dziurawy i tymczasowy. *Tygodnik Powszechny*. 2015. 16 lutego. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/> (link: bit.ly/3FqZwAD).
23. Ostatnia szansa bez szans. *Polityka*. 2015. 11–17 lutego.
24. Negocjacje w Mińsku. «Putin sam wybiera sobie rozmówców, Europa jest bezradna». *TVN 24*. 2015. 11 lutego. URL: <https://tvn24.pl/> (link: cutt.ly/arcHcQQE).
25. Kolanko Ę. SLD i PBK reagują na porozumienie w Mińsku. Komorowski: «Polska jest po stronie Ukrainy». *300polityka.pl*. 2015. 12 lutego. 2015. <https://300polityka.pl/> (link: cutt.ly/WrcHbFvp).
26. Janusz Palikot na blogu w Onecie: Polska okazała się być znowu chłopcem do bicia. *Onet.pl*. 2015. 13 lutego. URL: <https://wiadomosci.onet.pl> (link: cutt.ly/4rcHnFnN).
27. Stolarczyk M. Implikacje kryzysu i konfliktu ukraińskiego 2013–2015 dla bezpieczeństwa Polski. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*. 2015. № 2. S. 109–129.
28. Беспалов Д. Дуда зробив жорстку заяву по Донбасу. *Сьогодні*. 2016. 2 грудня. URL: <https://politics.segoday.ua/> (link: cutt.ly/OrcHmQi8).
29. Соломка О. Глава МЗС Польщі заявив про необхідність змінити формат переговорів щодо миру на Донбасі. *NV*. 2017. 15 березня. URL: <https://nv.ua/> (link: cutt.ly/IrcHm6cv).
30. Козирська А. Республіка Польща в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй (2018–2019) і українське питання. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 38–61.
31. Груздев С., Глуховський М. Це не у Польщі загострення історичних питань пов'язують з виборами, а в Україні. *Главком*. 2021. 3 червня. URL: <https://glavcom.ua/> (link: cutt.ly/BrcHQHuG).

References

1. Pikh, O. (2017). Policy of the Republic of Poland regarding Russia's aggression in Ukraine. *Ukraine–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist [Ukraine Poland: Historical Heritage and Public Consciousness]*, 7, 107–114 [in Ukrainian].
2. Sydoruk, T. (2016). Positions of Poland and the Baltic States on the Russian-Ukrainian conflict. *Panorama politolohichnykh studii: Naukovyi visnyk Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu [Panorama of Political Science Studies: Scientific Bulletin of Rivne State Humanities University]*, 14, 75–83 [in Ukrainian].
3. Mitrofanova, O. (2021). Poland and the Russian-Ukrainian conflict. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretychni ta praktychni aspekty [International Relations: Theory and Practical Aspects]*, 7, 55–66 [in Ukrainian].
4. Olszyk, S. (2016). Geopolitical context of the crisis in Ukraine (2013–2014) and the Polish authorities' commitment to solve it. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne [Central European political studies]*, 3, 267–292 [in Polish].
5. Adamczyk, N. (2015). The role of Poland in attempts to solve the Ukrainian crisis – from Weimar format to Normandy format. *Krakowskie Studia Międzynarodowe [Krakow International Studie]*, 2, 157–171 [in Polish].
6. (2014). Poles about the situation in Ukraine during the Crimean crisis. *Centrum Badania Opinii Społecznej [Public Opinion Research Center]*. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_035_14.pdf [in Polish].
7. Perepadya, O. (2014). The Weimar Triangle. *DW*. April, 1. Retrieved from: <https://www.dw.com/> (link: <https://bit.ly/3Fu6cxU>) [in Ukrainian].
8. Joint Statement on Ukraine of the Weimar Triangle Foreign Ministers Frank-Walter Steinmeier (Germany), Laurent Fabius (France), and Radosław Sikorski (Poland) in Weimar. *Stiftung Genshagen*. Retrieved from: https://www.stiftung-genshagen.de/fileadmin/user_upload/PL_Gemeinsame_Erklärung_2014.pdf [in Polish].
9. Gajcy, A. (2014). Sikorski: We want a German proposal on resolving a conflict in Ukraine [video]. *Polskie Radio PiK*. September, 1. Retrieved from: <https://www.radiopik.pl/> (link: bit.ly/4jiKQ4y) [in Polish].
10. (2014). Miller: Kopacz's difficult moments and Schetyna's limited imagination. *TVN 24*. October, 31. Retrieved from: <https://tvn24.pl/> (link: bit.ly/3YVsteI) [in Polish].
11. Bielecki, J. (2014). Ameryka nie zawodzi sojuszników – rozmowa z ministrem Tomaszem Siemoniakiem. *Rzeczpospolita*. September, 29. Retrieved from: <https://www.rp.pl/> (link: bit.ly/4k97yNS) [in Polish].
12. (2014). Is the involvement of the international community in resolving the Ukrainian conflict sufficient? *Centrum Badania Opinii Społecznej [Public Opinion Research Center]*. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_134_14.pdf [in Polish].

13. Gawlik, P. (2014). Schetyna: Polska powinna wrócić do negocyjnego stołu w sprawie Ukrainy. *Gazeta Wyborcza*. October, 7. Retrieved from: <https://wyborcza.pl/> (link: bit.ly/3SLS4mH) [in Polish].
14. (2015). Schetyna: the Minsk agreement does not guarantee peace. *Onet.pl*. February, 13. Retrieved from: <https://wiadomosci.onet.pl/> (link: bit.ly/43FdS9P) [in Polish].
15. (2015). Gowin: The Minsk Agreements will have serious consequences for the whole of Europe. *Porozumienie*. Retrieved from: <https://pjjg.org.pl> [in Polish].
16. Henzel, P (2015). Ukraine's strategic situation worsens. Pyzik: the Minsk agreement smells like Yalta. *Onet.pl*. February, 21. Retrieved from: <https://wiadomosci.onet.pl/> (link: bit.ly/45nNt1E) [in Polish].
17. (2015). Putin's next promises. *Polskie Radio*. February, 13. Retrieved from: <https://odfoundation.eu/> (link: bit.ly/3YZutmi) [in Polish].
18. Bielecki, T. (2015). Fragile agreement signed in Minsk. *Gazeta Wyborcza*. February, 12 [in Polish].
19. Grzybowska, K. (2015). Take your watches and bikes and leave us. *Sieci*. February, 16–22 [in Polish].
20. Przybylski, J. (2015). Monachium 2.0. *Do Rzeczy*. February, 16–22 [in Polish].
21. (2015). Armistice, prisoner exchange, decentralization. What was agreed in Minsk? *Newsweek*. February, 11. Retrieved from: <https://www.newsweek.pl/swiat/wojna-na-ukrainie-rozmowy-w-minsku-pomoc-dla-ukrainy/f6vtv1n> [in Polish].
22. Konończuk, W. (2015). Ukraine: The ceasefire after the Minsk peace talks is flawed and temporary. *Tygodnik Powszechny*. February, 16. Retrieved from: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/> (link: bit.ly/3FqZwAD) [in Polish].
23. (2015). Last chance, no chance. *Polityka*. February, 11–17 [in Polish].
24. (2015). Negotiations in Minsk. «Putin chooses his interlocutors, Europe is helpless». *TVN 24*. February, 11. Retrieved from: <https://tvn24.pl/> (link: cutt.ly/arcHcQQE) [in Polish].
25. Kolanko, M. (2015). SLD and PBK react to the Minsk agreement. Komorowski: «Poland is on Ukraine's side». *300polityka.pl*. February, 12. Retrieved from: <https://300polityka.pl/> (link: cutt.ly/WrcHbFvp) [in Polish].
26. (2015). Janusz Palikot on his blog in Onet: Poland turned out to be a whipping boy again. *Onet.pl*. February, 13. Retrieved from: <https://wiadomosci.onet.pl/> (link: cutt.ly/4rcHnFnN) [in Polish].
27. Stolarczyk, M. (2015). Implications of the Ukraine crisis and conflict between 2013 and 2015 for the security of Poland. *Krakowskie Studia Międzynarodowe [Krakow International Studie]*, 2, 109–129 [in Polish].
28. Bepalov, D. (2016). Duda made a tough statement on Donbas. *Sohodni [Today]*. December, 2. Retrieved from: <https://politics.segodnya.ua/> (link: cutt.ly/OrcHmQi8) [in Ukrainian].
29. Solomka, O. (2017). Polish Foreign Minister says it is necessary to change the format of peace talks in Donbas. *NV*. Retrieved from: <https://nv.ua/> (link: cutt.ly/IrcHm6cv) [in Ukrainian].
30. Kozyska, A. (2022). The Republic of Poland in the United Nations Security Council (2018–2019) and the Ukrainian Question. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings]*, 31, 38–61 [in Ukrainian].
31. Hruzdiev, S., Hlukhovskiy, M. (2021). It is not in Poland that the aggravation of historical issues is linked to the elections, but in Ukraine. *Hlavkom [Glavkom]*. June, 3. Retrieved from: <https://glavcom.ua/> (link: cutt.ly/BrcHQHuG) [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 17.02.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

УДК 327:[339.923:061.1ЄС](477:4)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-166-171

Anzhela IRZHAVSKA,

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@ukr.net

Natalia ZEMZYULINA,

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>
e-mail: aklatan.zem@gmail.com

KEY DIRECTIONS OF INTEGRATION INTERACTION BETWEEN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION

Abstract. The article is devoted to the study of the main directions of integration interaction between Ukraine and the European Union. **The purpose of the article** is to identify the key areas of cooperation and analyze their impact on the socio-economic development of Ukraine in the context of European integration; coverage of interaction and cooperation between the EU and Ukraine in the context of Russia's large-scale invasion. **The scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of the current state and prospects for deepening integration processes between Ukraine and the EU, taking into account new challenges and opportunities. **Conclusions** of the article emphasize the importance of strategic partnership with the EU for Ukraine and identify priority areas for further integration. At the present stage, the deepening of integration cooperation between Ukraine and the EU is characterized by the transition from candidate status to the direct process of accession negotiations. At the same time, the implementation of the Association Agreement and sectoral integration continue. Despite the difficult circumstances caused by the war, Ukraine demonstrates determination in its European aspirations, and the EU confirms its readiness to support this process.

Key words: integration interaction, European Union, Ukraine, European integration, areas of cooperation, security coordination, humanitarian cooperation, sectoral cooperation.

Анжела ІРЖАВСЬКА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>
e-mail: irzhavskaya@ukr.net

Наталія ЗЕМЗЮЛІНА,

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>
e-mail: aklatan.zem@gmail.com

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню основних напрямків інтеграційної взаємодії між Україною та Європейським Союзом. **Метою** статті є визначення ключових сфер співробітництва та аналіз їхнього впливу на соціально-економічний та політичний розвиток України в контексті євроінтеграції; висвітлення взаємодії і співробітництва ЄС та України в умовах російського широкомасштабного вторгнення. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі сучасного стану та перспектив поглиблення інтеграційних процесів між Україною та ЄС з урахуванням нових викликів та можливостей. **Висновки** статті підкреслюють важливість стратегічного партнерства з ЄС для України та визначають пріоритетні напрямки подальшої інтеграції. На сучасному етапі поглиблення інтеграційної взаємодії між Україною та ЄС характеризується переходом від статусу кандидата до безпосереднього процесу переговорів про вступ. Паралельно триває імплементація Угоди про асоціацію та галузева інтеграція. Попри складні обставини, спричинені війною, Україна демонструє рішучість у своєму європейському прагненні, а ЄС підтверджує готовність підтримувати цей процес.

Ключові слова: інтеграційна взаємодія, Європейський Союз, Україна, євроінтеграція, напрямки співробітництва, безпекова координація, гуманітарна співпраця, секторальне співробітництво.

Problem statement. Ukraine's integration into the European Union is one of the strategic priorities of the country's foreign policy. The signing of the Association Agreement between Ukraine and the EU was an important step on this path, opening up new opportunities for political dialogue, economic cooperation and legislative approximation. However, deepening integration processes requires a comprehensive analysis of key areas of interaction, identification of potential barriers, and setting priorities for further development of cooperation. In the context of geopolitical instability and internal transformations in Ukraine, effective integration cooperation with the EU is of particular relevance for ensuring sustainable development and strengthening national security. The deepening of integration cooperation between Ukraine and the European Union is a complex and multifaceted process aimed at bringing Ukraine and the EU closer together in the political, economic and social spheres. At the present stage, this process is of strategic importance for Ukraine, determining its foreign policy course, internal reforms and the fight against russian aggression.

Analysis of recent research and publications. An analysis of recent research papers and publications shows a significant interest of researchers in the issues of Ukraine's European integration. To prepare this article, we analyzed the EU regulations, documents and analyses of the EU Council [2–7; 10; 18–19], as well as studies by foreign and Ukrainian experts. Considerable attention is paid to the analysis of the impact of the Association Agreement on various spheres of the economy, political system, security and defense coordination in the works of Ukrainian researches Y. Kostiuchenko [14], K. Solodkova, D. Boichuk [17], and the growing need for search and exchange of legal data is highlighted by D. Syrota, A. Khrebtova, and A. Ivanov [16]. O. Shpakovych and O. Batrymenko [22] address the issue of adaptation of Ukrainian legislation to EU norms in their works; V. Kravchenko, Y. Zhalilo [13], O. Shnyrkov [21], V. Chuzhykov [12] study the problems and prospects of Ukraine's sectoral integration into the EU; V. Heets, T. Ostashko [8; 11] and others analyze the role of civil society in the processes of European integration in strengthening democratic institutions. However, there is a need for a more comprehensive study of the main areas of integration cooperation, taking into account the new challenges posed by russia's full-scale military aggression against Ukraine and the need for post-war reconstruction.

The purpose of the article is to identify and analyze the main areas of integration cooperation between Ukraine and the European Union. To achieve this goal, it is necessary to identify the key areas of cooperation between Ukraine and the EU, analyze the current state of integration processes in each of the identified areas, assess the impact of integration cooperation on the socio-economic development of Ukraine, and determine the prospects and priority areas for further deepening of integration between Ukraine and the EU.

Summary of the main material. Integration cooperation between Ukraine and the European Union covers a wide range of areas that can be divided into several main categories. Political dialogue and cooperation in the security sector. This area includes regular high-level consultations, cooperation within the framework of the EU's Common Security and Defense Policy, information exchange, and coordination of actions in the field of foreign policy. Cooperation in countering hybrid threats and strengthening cybersecurity is of particular importance.

In the context of russia's large-scale invasion of Ukraine, the Joint Security Commitments between the EU and Ukraine signed on June 27, 2024, were an important step towards establishing defense coordination between the EU and Ukraine [18]. The main areas of support and cooperation with the EU were financial assistance, in particular, the European Union provided significant financial resources through the European Peace Fund for the purchase and transfer of weapons, military equipment, and ammunition to Ukraine. In addition, a special Fund for Assistance to Ukraine was established to expand the scope of military support [6].

The EU Military Assistance Mission to Ukraine (EUMAM Ukraine) provides training to Ukrainian military personnel to improve their interaction with the armed forces of EU member states [1]. The EU has launched a program of joint procurement of arms and ammunition for Ukraine, which helps to optimize costs and speed up the delivery of necessary military equipment [7]. The EU provides funding to support the defense industry of both Ukraine and EU member states to increase production capacity and ensure a stable supply of weapons and ammunition. The European Union is working on mechanisms to use frozen russian assets to finance Ukraine's reconstruction and support its defense capabilities [14, p. 199].

Economic integration is one of the key areas and envisages Ukraine's gradual integration into the EU internal market. An important role is played by the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), which provides for liberalization of trade in goods and services, harmonization of technical standards, sanitary norms, and cooperation in customs regulation. The DCFTA provides for the gradual elimination of tariffs and non-tariff barriers to mutual trade in goods and services, and approximation of Ukraine's regulatory legislation to EU standards in various sectors of the economy. Ukraine is actively involved in various EU programs and initiatives, including joining the Single Market program and the Connecting Europe mechanism, integration into the EU energy system (ENTSO-E), and the conclusion of an aviation visa-free regime.

Sectoral cooperation covers cooperation in specific economic sectors and areas of public life, such as energy, transport, agriculture, and environmental protection. Important and necessary are the following: integration of energy markets, including synchronization of energy systems, liberalization of the gas and electricity markets, energy efficiency and development of renewable energy sources; liberalization of transport; integration of digital markets, including removal of barriers to online trading, harmonization of rules in the field of electronic communications and data protection; approximation of regulatory requirements in the financial sector to EU standards, development of cooperation between financial institutions; adaptation to EU standards in the field of agriculture and food industry, development of rural areas; creation of a favorable investment climate to attract both foreign and domestic investments, which is important for modernizing the economy and stimulating economic growth.

Strengthening Ukraine's institutional capacity for effective implementation of European norms and standards is one of the priority areas of European integration. Harmonization of legislation and implementation of European standards in these areas is an important element of integration. Deepening integration requires Ukraine to implement systemic reforms in various areas, including judicial reform, anti-corruption, public administration reform, economic liberalization, human rights and the rule of law. Public administration reform, anti-corruption, judicial reform, and the rule of law are of particular importance.

The approximation of Ukrainian legislation with the legal norms of the European Union is a key condition for deepening our cooperation with European associations and their member states. This process lays a solid foundation for Ukraine's future accession to the EU and actually accelerates our European integration. Ukraine is particularly interested in bringing its legislation in line with EU requirements. The European Union, for its part, attaches great importance to the protection of European values, including democratic principles and human rights, and considers their protection to be an important component of bilateral relations with non-EU countries. In the process of harmonization, certain provisions of the EU legislation are actually implemented into the legal system of another state that has its own principles of functioning, different from the European ones.

It is worth noting that when implementing harmonization, Ukraine should also take into account the fact that this process is unilateral, since it does not involve mutual steps on both sides to harmonize their legal norms, but only changes in Ukrainian legislation in order to harmonize it with the norms of EU law. In fact, Ukraine cannot in any way influence the rulemaking process in the European Union system [22, p. 153]. Recommendation on harmonization of EU law with national legislation of Ukraine in the areas of democracy, rule of law, human and civil rights, respect and protection of minorities – approval of the National Program for the Adaptation of Ukrainian Legislation to the Law of the European Union. The second recommendation for the harmonization of Ukraine's national legislation with EU acts is to include the issues of democracy, the rule of law, human and civil rights and ensuring respect for and protection of minority rights in the priority areas of harmonization of Ukrainian legislation [22, p. 153].

Cooperation in the EU has led to a growing need to search for and exchange legal data generated at the level of regions and member states and circulated at the European level. This need is largely met by the availability of legal information in digital format and the active use of the Internet. Despite the growth of legal information in electronic form, its exchange is significantly complicated due to differences between national legal systems and differences in technical solutions used to store and present legislation on national web resources. This creates obstacles to effective interaction between the information systems of national and European institutions [16, p. 58–59]. Given the European integration course of Ukraine and its EU candidate status, the integration of legal databases with the European Union is of particular importance to Ukrainian scholars and is considered one of the key areas of research, as such integration is a prerequisite for Ukraine's full integration into the EU [16, p. 62].

Humanitarian cooperation and cultural exchange are aimed at strengthening people-to-people contacts, supporting cultural initiatives, cooperation in education and science, and providing humanitarian aid. Ukraine is actively involved in various EU programs and initiatives, including participation in the Horizon Europe and Erasmus+ programs. The active participation of Ukrainian students, teachers, researchers and educational institutions in the Erasmus+ program provides opportunities for education, internships, exchange of experience and cooperation in education, training, youth and sports, while the continued reform of the Ukrainian higher education system in accordance with the principles of the Bologna Process contributes to improving the quality of education, academic mobility and mutual recognition of qualifications in Europe.

In 2015, the Ukrainian Association of Professors and Researchers of European Integration (APREI) was established, which is actively working on reforming higher education, developing European studies, spreading European values and internationalizing education in Ukraine, bringing together professionals from the academic and public sectors who seek to bring Ukraine closer to the European Union. "The Association's efforts are aimed at creating a more modern, inclusive and dynamic professional environment

for Ukrainian educators and civic activists who specialize in promoting European integration processes in Ukraine and providing them with opportunities to present their experience and achievements to a wider audience at the national and international levels” [23]. The key activities of the Association include the dissemination of objective and professional information about the European Union, which will help raise awareness of the Ukrainian society about the European Union and European integration processes: projects “Intercultural Europe: Diversity and Social Cohesion”, “Wider coverage of European integration in teaching and research”, “EU-Eastern Partnership: Supporting a new generation of researchers in European Studies”, “EU-Eastern Partnership: Future ways to enhance joint initiatives” [23].

Within the framework of cooperation between universities, partnerships between Ukrainian and European universities are being developed, joint educational and research projects and double degree programs are being implemented; the study of the languages of EU member states in Ukraine and the Ukrainian language in the EU is being encouraged, which contributes to better mutual understanding and intercultural communication; favorable conditions are being created for the mobility of students, teachers and researchers between Ukraine and EU countries.

Involvement of Ukrainian artists, cultural institutions and organizations in EU programs such as Creative Europe, exchange of exhibitions, festivals, and literary translations promotes international cooperation, exchange of experience, and promotion of Ukrainian culture in the EU and European culture in Ukraine. Joint projects with the EU are being developed to preserve, restore, and promote Ukraine’s cultural heritage, as well as to familiarize the European community with its richness. Promoting the exchange of information and content between Ukrainian and European media, supporting projects aimed at increasing media literacy and countering disinformation is being deepened. Co-production of films, participation in film festivals, support for film education, and promotion of Ukrainian cinema in Europe open up new prospects for cultural European integration.

In 2014, the Association Agreement was signed [19], which entered into force in 2017 and is a key instrument of Ukraine’s European integration. This document envisaged the creation of a free trade area to facilitate economic integration and trade growth; political association aimed at bringing political systems closer together, cooperation in security and foreign policy; sectoral cooperation in many areas, including justice, home affairs, transport, energy, environment, education, science and technology; and approximation of Ukrainian legislation to EU legislation in various areas.

Despite significant progress, the integration process remains complex and lengthy. The full-scale russian invasion has made significant adjustments, but it has also reinforced Ukraine’s aspirations for EU membership. The European Commission has recommended starting accession talks with Ukraine, but the negotiation process could take several years and will depend on Ukraine’s ability to continue reforms and fulfill the necessary criteria. Deepening integration cooperation with the EU is a strategic choice for Ukraine aimed at strengthening its independence, stability and prosperity, as well as its eventual return to the european family.

Granting Ukraine the status of an EU candidate country in June 2022 was an important political step that demonstrated the recognition of Ukraine’s European perspective. In order to move further on the path to membership, Ukraine has to fulfill a number of political, legislative, and economic criteria known as the Copenhagen criteria [3]. This was a powerful political signal of support for Ukraine’s European choice, especially in the face of full-scale russian aggression.

After receiving the candidate status, the European Commission set a number of conditions that Ukraine had to fulfill in order to start accession negotiations. These conditions included reforms in the following areas: the judiciary, including the Constitutional Court; the fight against corruption and money laundering; the implementation of anti-oligarchic legislation; the harmonization of media legislation with the european one; and the protection of national minority rights. Ukraine has demonstrated significant progress in implementing these recommendations.

On December 14, 2023, the European Council decided to open negotiations with Ukraine on accession to the EU. On June 25, 2024, the first intergovernmental conference is held in Luxembourg, officially launching the negotiation process. The focus is on addressing current threats to Ukraine’s security, primarily as a result of russian aggression. The importance of the European Union’s support for Ukraine is significant, which is manifested in the imposition of economic restrictions on russia, financial assistance and military support under various cooperation programs.

The full-scale russian aggression is the main challenge to Ukraine’s European integration, creating significant economic and social difficulties. The accession negotiation process will be long and complex, requiring Ukraine to continue reforms and adaptation to european standards. Despite the war, Ukraine’s political will to join the EU remains strong, and its European partners reaffirm their support for the process. There are different forecasts on the timing of Ukraine’s accession to the EU, but most experts agree that it will take a considerable amount of time, possibly by the end of this decade or later.

Conclusions. Integration cooperation between Ukraine and the European Union is a multifaceted and dynamic process that covers a wide range of political, economic, social, cultural, defense and security aspects. Strategic partnership with the EU plays a key role in ensuring Ukraine's sustainable development, strengthening its democratic institutions, and improving the living standards of its citizens. The main areas of integration cooperation at the current stage are political dialogue and security cooperation, economic integration, sectoral cooperation in key sectors, institutional cooperation and development, as well as humanitarian cooperation and cultural exchange. The European Union's military-technical cooperation with Ukraine helps to strengthen the defense of the Ukrainian army and its ability to withstand Russian aggression. The EU continues to provide comprehensive support to Ukraine, including in the areas of security and defense. The partnership between the EU and Ukraine in this area is a key factor for maintaining stability and security on the European continent.

Further deepening of integration requires Ukraine to implement systemic reforms aimed at adapting national legislation to EU norms, strengthening institutional capacity, fighting corruption, and creating a favorable business environment. In the context of post-war recovery, EU support will be crucial for Ukraine's successful European integration. At the current stage, integration cooperation between Ukraine and the EU is taking place in the context of a full-scale war, which has made significant adjustments to the priorities and forms of cooperation. The EU provides Ukraine with unprecedented political, economic, financial and military support. The process of granting Ukraine the status of an EU candidate has intensified, which opens up new prospects for deeper integration.

Список літератури

1. About EU Military Assistance Mission in support of Ukraine (EUMAM Ukraine). EU Military Assistance Mission in support of Ukraine URL: <https://www.eeas.europa.eu/eumam-ukraine>.
2. Accession criteria – European Commission – Enlargement – Accession criteria. European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR). URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary>.
3. Accession criteria (Copenhagen criteria). EUR-Lex – Access to European Union law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary>.
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on an action plan for the development of organic production. URL: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT>.
5. Enlargement and Eastern Neighbourhood. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/index_en.
6. EU military support for Ukraine. European Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion>.
7. European Peace Facility. European Council of the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/european-peace-facility>.
8. Heyets V. M., Ostashko T. O. The implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU: Economic Challenges and Opportunities: scientific report. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2016.
9. *Mission of Ukraine to the European Union*. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en>.
10. What is the Screening Process and how does it work? European Union: European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR). URL: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>.
11. Геєць В. М., Осташко Т. О., Шинкарук Л. В. Оцінка впливу Угоди про асоціацію / ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь. Київ, 2014. 101 с.
12. Європейська інтеграція: зб. кейсів / за ред. В. Чужикова. Київ: КНЕУ, 2009. 204 с.
13. Жаліло Я. Формування практичного підґрунтя євроінтеграційної стратегії України. *Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи*: мат. круглого столу / за ред. Л. Комахи та ін. Київ: КНУ, 2024. С. 30–31.
14. Костюченко Я. Роль ЄС у забезпеченні безпеки України (на прикладі спільних безпекових зобов'язань між Україною та Європейським Союзом). *Європейські перспективи*. 2024. № 3. С. 196–202.
15. Представництво Європейського Союзу в Україні. URL: <https://www.eeas.europa.eu>.
16. Сирота Д., Хребтова А., Іванов А. Інтеграція правових баз даних в умовах прагнень вступу до ЄС. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 8. С. 58–62.
17. Солодкова К., Бойчук Д. Копенгагенські та Мадридські критерії вступу до Європейського Союзу: перспективи для України. *Молодий вчений*. 2019. № 11. С. 400–403.
18. Спільні безпекові зобов'язання між Україною та Європейським Союзом. 27.06.2024. *Президент України*: офіц. вебсайт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilni-bezpekovi-zobovyazannya-mizhukrayinoyu-ta-yevropejsk-91801>.
19. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. С. 83.
20. Україна на шляху до ЄС: виклики та перспективи: мат. круглого столу / за ред. Л. Комахи та ін. Київ: КНУ, 2024. 112 с.

21. Шнирков О. Економічна інтеграція України до ЄС в умовах російсько-української війни. *Журнал європейської економіки*. 2023. Вип. 22/1. С. 49–68.
22. Шпакович О., Батрименко О. Рекомендації щодо гармонізації законодавства Європейського Союзу з національним законодавством України в питаннях демократії, верховенства права, прав людини та громадянина, поваги та захисту меншин. *Європейські перспективи*. 2024. № 3. С. 149–156.
23. Про Асоціацію. URL: <https://aprei.com.ua/about-us>.

References

1. EU Military Assistance Mission in support of Ukraine. (n. d.). *About EU Military Assistance Mission in support of Ukraine (EUMAM Ukraine)*. Retrived from: <https://www.eeas.europa.eu/eumam-ukraine>.
2. European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR). (n. d.). *Accession criteria – European Commission – Enlargement – Accession criteria*. European Commission – Enlargement – Accession criteria. Retrived from: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary>.
3. EUR-Lex – Access to European Union law. (n. d.). *Accession criteria (Copenhagen criteria)*. Retrived from: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary>.
4. European Commission. (2014, May 29). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on an action plan for the development of organic production* (C(2014) 2143 final). EUR-Lex – Access to European Union law. Retrived from: <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT>.
5. Enlargement and Eastern Neighbourhood. Retrived from: https://enlargement.ec.europa.eu/index_en.
6. European Council of the European Union. (n. d.). *EU military support for Ukraine*. Retrived from: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies>.
7. European Council of the European Union. (n. d.). *European Peace Facility*. Retrived from: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/european-peace-facility>.
8. Heyets, V. M., Ostashko, T. O. (2016). *The implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU: Economic Challenges and Opportunities: scientific report*. Kyiv.
9. Mission of Ukraine to the European Union. (n. d.). Retrived from: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en>.
10. European Union: European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR). (n. d.). *What is the Screening Process and how does it work?* Retrived from: <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu>.
11. Heyets, V. M., Ostashko, T. O., Shynkaruk, L. V. (2014). *Assessment of the impact of the Association Agreement / FTA between Ukraine and the EU on the economy of Ukraine: scientific report*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Chuzhykov, V. (ed.). (2009). *European integration: Collection of cases*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Zhalilo, Ya. (2024). Forming a practical basis for Ukraine's European integration strategy. In: L. Komakha (ed.), *Ukraine on the way to the EU: challenges and prospects: materials of the round table*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Kostyuchenko, Ya. M. (2024). The EU's role in ensuring Ukraine's security (on the example of joint security commitments between Ukraine and the European Union). *Yevropeyski perspektyvy [European Perspectives]*, 3, 196–202. [in Ukrainian].
15. Delegation of the European Union to Ukraine. (n. d.). Retrived from: <https://www.eeas.europa.eu> [in Ukrainian].
16. Syrota, D., Khrebtova, A., Ivanov, A. (2024). Integration of legal databases in the context of aspirations to join the EU. *Electronic Scientific Publication "Analytical and Comparative Jurisprudence"*, 8, 58–62 [in Ukrainian].
17. Solodkova, K., Boichuk, D. (2019). Copenhagen and Madrid criteria for accession to the European Union: Prospects for Ukraine. *Molodyy vchenyi [Young Scientist]*, 11, 400–403 [in Ukrainian].
18. Joint security commitments between Ukraine and the European Union. (2024, June 27). *President of Ukraine. Official website*. Retrived from: <https://www.president.gov.ua/news> [in Ukrainian].
19. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part: International document of June 27, 2014. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy [Official Gazette of Ukraine]*, 75, 83 [in Ukrainian].
20. Komakha, L. (ed.). (2024). *Ukraine on the way to the EU: challenges and prospects: materials of the round table*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Shnyrkov, O. (2023). Economic integration of Ukraine into the EU in the context of the Russian-Ukrainian war. *Zhurnal yevropeys'koyi ekonomiky [Journal of European Economy]*, 22/1, 49–68 [in Ukrainian].
22. Shpakovych, O., Batrymenko, O. (2024). Recommendations on the harmonization of European Union legislation with the national legislation of Ukraine on democracy, the rule of law, human and civil rights, respect for and protection of minorities. *Yevropeys'ki perspektyvy [European Perspectives]*, 3, 149–156 [in Ukrainian].
23. About the Association. (n. d.). Retrived from : <https://aprei.com.ua/about-us>.

Надійшла до редакції / Received: 31.03.2025
Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2025

Відповідальний за випуск
Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 21.05.2025. Формат 84х108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.